نەرخى 75 تىيىن.

№ 7-8

مەعارف ۋە ئوقۇتقۇچى

5 - يىل داۋامى.

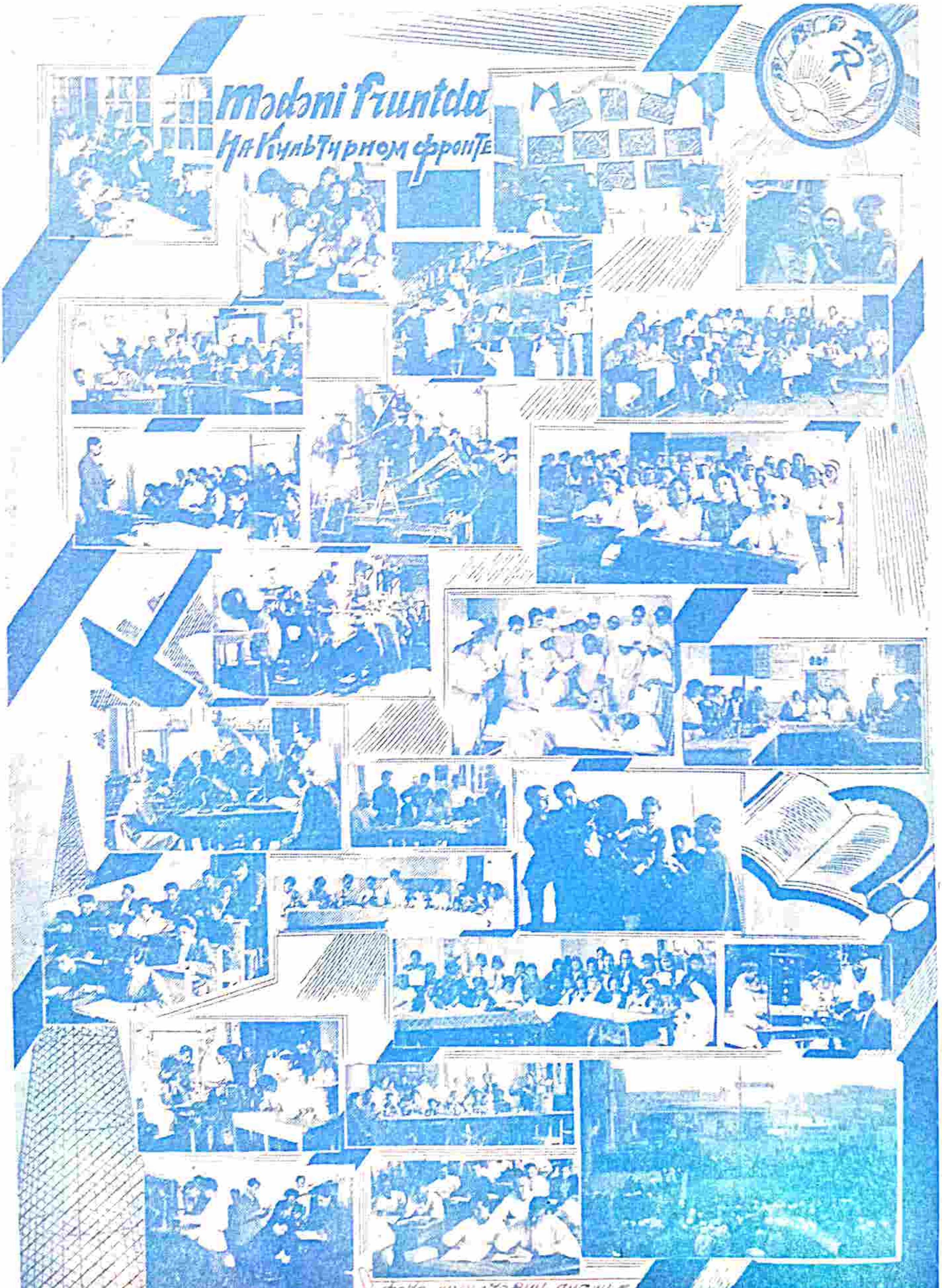

ئوزبېكستان خالق مەعارىف كۆمىسسەرلىگىنىڭ
ناشر ئەفكارى بولغان

سىياسى ـ ئىجتىماعى، تەعلىم ـ تەربىيەۋى، عىلمى،
ئەدەبى، فەننى

جورنالى 5 نچى يىل مۇنتەزەم دەۋام ئېتمەكدەدىر.

جورنالنىڭ دائىمى بولىملەرى:

عۇمومى — سىياسى ـ ئىجتىماعى، تەعلىم ـ تەربىيە — ئەدەبىيات ئۆلكەنى ئۆرگەنىش — تىل ـ ئىستىلاحات — ئەدەبى ۋە عىلمى تېكشىرىشلەر — خۇداسىزلار بولىمى — فەن — تەنقىد ـ تەقرىز — كىتابىيات تەرجىمەئى حال — مەحەللەلەردە — رەسمى بولىم.

ئابونا شارتلارى:

بىر يىلغا — 12 سان ئۆچۆن 5 سوم
ئالتى ئايغا 6 „ 3 „

جورنالنىڭ بىرىنچى ساندان باشلاب ئابونە بولىش مۆمكىن.

جورنالنىڭ 1926، 1927، 1928 - نچى يىللاردا نوسخەلەرى ئىدارەدە
بار، هەر يىللىغى 3 سومدان،

**موشتەرىلەرگە چىققان جورناللار بۆتۆن عىلاۋەلەرى بىلەن
تولا قىلىنىب يوبارىلادىر.**

ئەدرەسى:
г. Самарканд, Наркомпрос. Редакции журнала
„Мааріф ва Октучи„.

Telegram adress:

@turkiston_kutubxonasi

ئۇزبېكستان خەلق مەعارف كەمىسسەرلىگى
تاماندان

ئايدا بىر تاپقىر چىقارىلاتورغان ئىجتىماعى، سىياسى،
تەعلىم - تەربىيەۋى، عىلمى، فەننى ۋە ئەدەبى ئۇزبېكچە

مەعارف ۋە ئوقۇتغوچى

جورنالى

بېشىنچى يىل دەۋامى

سان 7-8 №

1929 ئىيول-ئاۋغۇست

ئۇزبېكستان مەتبەعە ئىشلەرى ترەستىنىڭ بىرىنچى مەتبەعەسى
تاشكەنت 1929 يىل

بۇ ساندا بولغانلار:

ئېسكى ئەلىفبەدە:

باشماقالا	1 - ئىجتىماعى تۈزۈلۈشنىڭ كەلەچەكى ۋەزىيەتلەرى.	ياكۇۋلېف.
سىياسى-ئىجتىماعى	2 - ئىجتىماعى مۇسابەقە.	ناسىر سەئيدى.
	3 - زىيالىلار كىملەر؟	دىنامۇف.
	4 - ماركس ۋە رىيازىيات	مەللىن.
	5 - تۈركىيەدە ئەلىفبى ئىسلاھى	س. ش.
خۇداسىزلار	6 - باپىزم ھەم باھائىزم.	سەلىم.
فەن	7 - ئىشانىش ۋە ئىشاندىرىش	بېگجەنتاي ئوغلى.
	8 - عالەمنىڭ تۈزۈلۈشى.	سالاۋياف.
تەعلىم-تەربىيە	9 - باشلانغىچ مەكتەپلەردە ئېكسكورسىيە بىلەن ئىشلەش	ن. رەجەبزادە.
	10- بالالار توغرىسىدا	نىستوكدەن.

يەڭى ئەلىفبەدە:

ئەدەبىيات	11- بېركەت نەزارەتچىسى (ھىكايە).	پوشكىندەن.
	12- تىڭلاڭىز	ھ. سولەيمان.
	13- ئەي تاغ باغرى	ئالتاي.
	14- يەڭى دەۋر يىگىتلەرى (شېعر)	س. جورە.
مېتودىكە	15- مەكتەپ ئىشلەرىنىڭ عومۇمى ئوسۇللەرى	ئىۋانوف.
	16- مەكتەپدە لېكسىيە توپلاش	ئەزىز.
	17- يازدا ئوقۇتۇچىلار نېمە قىلسىنلار ؟.	ع. ئەييۇب.
فەن تېخنىكە	18- فەن-تېخنىكە يەڭىلىكلەرى	—
تىل-ئىستىلاھ	19- تىل-ئىملا كانفىرىنسىيە يەكۇنى.	ع. عالىمجان.
	20- ئىستىلاھ توغرىسىدا كانفىرىنسىيە قارارى.	—
	21- ئىملا توغرىسىدا كانفىرىنسىيە قارارى.	—
كەسەبەچىلىك	22- سايوز ئىشلەرىنى يۈكسەلتىرىش يولىدا	—
	23- قاشقا دەريە ئوكروگ سايوزى ھىساب بېردى	m
مەھەللەردەن	24- سەمەرقەندە بىلىم يۇرتى تېكشىرىلدى.	m
	25- بۇخارا ئوكروگدە 28/29-ئوقۇش يىلىنىڭ سىناش يەكۇنلەرى.	مۇعەللىم.
رەسمى	26- مائارىف، ماليا ۋە مېھنەت خالق كامىسارلىكلەرى ھەم ئۆزبېكستان كەسەبە سايوزلارى شوراسىنىڭ دەستورى.	—

مەسئۇل مۇھەررىر: تەھرىر ھەيئەتى. ناشىرى: ئۆزبېكستان خەلق مەعارىف كەمىسەرلىگى.

Ташкент, типо-лит № 1 Узполиграфтреста. Узлит. № 3204 Заказ № 3831. Тираж 3200.

Umumij Bolym

ئىجتىماعى قۇرىلىشنىڭ گەلدەگى يۇمشلەرى مۇناسەبەتى بىلەن، ئاقار- تىش ئىشلەرىنىڭ ۋەزىفەلەرى

ئىجتىماعى قۇرىلىشنىڭ گەلدەگى ۋەزىفەلەرى

مەۋزوعىمىز قىسقاچاغىنا شەكىلدە بولسا هەم ئىجتىماعى قۇرىلىش ۋەزىفەلەرىگە تېگىب ئۆتىشكە مەجبور ئېتەدى. شۇ بىلەن بىرگە ئىجتىماعى قۇرىلىش ۋەزىفەلەرى حاقىدا سوزلەگەندە، مېن بۇ قۇرىلىشنىڭ عۇمومى ۋەزىفەلەرىنى، ئۇنىڭ ناهايەتى ماقساد- لارىنى كوزدە توتماسدان، بەلكى خوجالىق تۈزىلىشى مەسئەلە- سىدە جۇمهورىيەتىمىز ئالدىدا تۇرغان زاهىرى مەسئەلەلەرىنگىنە كوزدە توتامەن.

ئىجتىماعى قۇرىلىشنىڭ خوجالىق تۈزىلىشى ساحاسىداغى بۇ گەلدەگى ۋەزىفەلەرىنى، بىزنىڭ قىسقاچاغىنا قۇيىداغى تەرتىبدە ئىفادا قىلىشىمىز كېرەك: بىز ئۆزىمىزنىڭ بۈتۈن خوجالىغىمىزنى قىسقا بىر مۇددەت ئىچىدە حازرغى تېخنىكە ئاساسلارىدە باش- قادان قۇرىشىمىز، تېخنىكە مەسئەلەسىدە غەربى ئاۋروپانى ۋە ئامرىقانى تېزدەن قوۋلاب يېتىب، ئۆتىب كېتىشىمىز ۋە ئىقتىسادى مۇناسىبەتلەردە كاپىتال دەۋلەتلەرىگە قاراب تورماسلىغىمىز ئۈچۈن بۈتۈن نەرسەنى ئۆزىمىزدە ئىشلەب چىقارىشىمىز كېرەك.

مەنە ۋەزىفەلەرنىڭ شۇ گرۇهىنى بىز «مەملەكەتنى سەنا- ئەتلەش» دىيب ئاتايمىز ۋە بۇلار سەنائەتىمىزگە عايىد بولغانىدەك، قىشلاق خوجالىغىمىزغا هەم عايىددىرلار.

شۇ بىلەن بىرگە حۆكۈمەتنىڭ كېيىنگى قارارلارى قىشلاق خوجالىغىنى كوتەرىش مەسئەلەلەرىگە عەلاحىدە ئەهەممىيەت بې- رەدىلەر. چۈنكى ئىجتىماعى، قۇرىلىشنىڭ بۇ ساحاسىدا، قىشلاق خوجالىغى يۈكسەلىش سۈرعەتىنىڭ، سەنائەت يۈكسەلىشى سۈر- عەتىدەن ئارقادا قالىب بارغانلىغى بىلىندى، كىم بۇ مەملەكە- تىمىزنىڭ بۈتۈن سەنائەتلەش ئىشلەرى ئۈچۈن قورقىنچلىدىر.

قىشلاق خوجالىغى ساحاسىدا بىزنىڭ حاسىلدارلىقنى كو- تەرىشىمىز ۋە قىشلاق خوجالىغىدا ئېگەلىك قىلىشنىڭ بۈتۈن شەكىللەرىنى باشقادان تۈزىشنى تېزلەشدىرىشىمىز كېرەكدىر،كىم بۇلار بىزنىڭ ئالدىمىزغا يەككە خوجالىقدان كەللىكتىف خوجالىققا تېزرەك كوچىش ۋەزىفەسىنى قويادىلار. ۋەزىفەلەرنىڭ بۇ گرۇهىنى بىز قىسقاچا «قىشلاق خوجالىغىنى كەللەكتىفلەشدىرىش» دىيب ئاتايمىز.

بۇ ئىكى گرۇه ۋەزىفەلەرنى موۋەففەقىيەتلى رەۋىشدە يې- شىش - قىشلاق خوجالىق تېخنىكەسى ۋە خوجالىق شەكىللەرى ساحاسىدا قىسقا مۇددەت ئىچىدە ئىنقىلاب ياساش، دېگەن نەر- سە بولادىر.

ئېندى بز ئۆزىمىزنىڭ ۋەزىفەلەرىمىزنى شۇنداي ئىفادا قىلا- مىز ئېكەن، ئاقارتىش ئىشلەرىمىز ئۈچۈن بۇندان قانداي نەتىجە- لەر چىقادى؟

بۇڭا «ئاقارتىش ئىشلەرىمىزنىڭ مەزمۇنىنى شۇ ۋەزىفەلەرگە يەرەشە قويىش، تۈرلى تىپدەگى مەكتەبلەرىمىزنىڭ پىرەگرەممە- لەرىنى ۋە قولوبلار، توگەرەكلەر، قىرائەتخانالارىمىزنىڭ پىلانلارىنى شۇڭا يەرەشە يەڭىدەن تۈزىش كېرەك» دىيب يېڭىلگىنە جاۋاب بېرىش مۇمكىن.

لېكىن، حاقىقاتدا حازىرغى كۈندە بىزگە باشقا مەسئەلەلەرگە ئەهەممىيەت بېرىشكە توغرى كېلەدى. بۇندا دىققاتنىڭ مەركە- زىگە شۇ بىرىنچى گەلدەگى مۇهىم ۋە بۈيۈك ۋەزىفەلەرنى، ئا- قارتىش ئىشلەرىمىزنىڭ شەكىل ۋە مېتودلارىدا قانداي قىلىب ئىنعىكاس ئېتدىرىش مەسئەلەسىنى قويىش كېرەك.

ئاقارتىش موئەسسەسەلەرىنىڭ ئىجتىماعى قۇرىلىشدا قاتناششلارى حاقىدا

بىز يۇقارىدا ئۆزىمىزنىڭ ۋەزىفەلەرىمىزنى - تېخنىكە ۋە خو- جالىق شەكىللەرىدە ئىنقىلاب ياساش - دىيب تەعرىف قىلدىق. ئىنقىلابنىڭ بىرىنچى ئاساسى عەلامەتى - ئۇنىڭ عامماۋى بولىشى ۋە ئۇنى يۈزەگە چىقارىشدا كېڭ عاممانىڭ قاتناششىدىر. مەنە ئاقارتىش ئىشلەرىنىڭ شەكىللەرى ۋە مېتودلارى ئۈچۈن بۇ يە- رىدەن كوب نەتىجەلەر كېلىب چىقادى. ئەگەردە بىز يۇقارىدا

جورنالىمىزنىڭ كېلەچەك 9 - نچى سانى -1929- 30 نچى ئوقۇش يىلىغا باغىشلانىب چىقادىر.

كورسەتىلگەن تىحنىكە ئىنقىلابىغا، خوجالىق ساحاسىداغى ئىنقىلابىغا كىڭ عامماني تارتىش ۋەزىفەسىنى قويساق، بىز ئېسكى شەكىللەر ۋە ئېسكى مېتودلار بىلەن ئىشلەي ئالمايمىز.

ئورتاق رىكوف كەسەبە سايۇزلارىنىڭ قۇرۇلتايىدا بۇ حاقدا شۇنداي دىيدى: «خوجالىق مەيدانىدەغى بۇ ئىنقىلابنى بىز بۇتۇن مىخنەتكەشلەر عامماسىنىڭ كۈچ ۋە فاعئالىياتىنى، حاكىمىيەتنى ئۇرۇشىب ئالغانداغىدىك سەفەربەرلىك قىلغانداغىنا يۇزەگە چىقارا ئالۇرمىز».

ئەلبەتتە، عاممانى خوجالىق تۇزىلىشى ئىشلەرىگە سەفەربەرلىك قىلىش كەبى بۇيۇك بىر ۋەزىفە، كەسەبە سايۇزلارى تامانىدانغىنا حەل قىلىنا ئالمايدى. بۇ ۋەزىفەلەرنى حەل قىلىش بۇتۇن شورا تەشكىلاتلەرىنىڭ ۋە شۇ جۇملەدەن خالق ماعارىفى مۇئەسسەسەلەرى ۋە بۇتۇن ئاقارتىش مۇئەسسەسەلەرىنىڭ ئىشى بولىشى كېرەك.

توغرىسىنى ئەيتكەندە عاممانى خوجالىق تۇزىلىشى مەسئەلەلەرى تېۋەرەگىدە توپلاش ئىشى، شورا مۇئەسسەسەلەرىدەن كورە كوبرەك ماعارىف مۇئەسسەسەلەرى ۋە ئاقارتىش تەشكىلاتلەرى ئۇستىگە تۇشەدى. چۇنكى بىزدە جۇمھورىيەتىمىزنىڭ ئېڭ قارانغى بۇرچەكلەرىگەچە يايىلغان تەشكىلات ـ ئاقارتىش تەشكىلاتلەرىدىر،كم شورالار حاكىمىيەتىدە ماعارىف ۋە ئاقارتىش سىستىمەلەرىدىك كوب تارماقلانغان هيچ بىر تەشكىلات يوقدىر.

ئاقارتىش مۇئەسسەسەلەرىمىزنىڭ ئىككىنچى مۇهىم خۇسۇسىياتى شۇدىر،كم بۇلار باشقا كوب مۇئەسسەسەلەر كەبى ئەشيالىر بىلەن ئىشلەمەسدەن، بىلاۋاسىتا كىشىلەر بىلەن ئىشلەيدىلەر.

ناهايات ئاقارتىش ئىشلەرىنىڭ ئۇچۇنچى ئايرىم خۇسۇسىياتى باشقا كىشلەر تاييارلاش ئۇچۇن ئىشلەشدىر. چۈنكى ئاقارتىش مۇئەسسەسەلەرى كىشلەرنى ئوقۇتىش ۋە ئۇلارنى خەت ـ ساۋادلى قىلىش ئۇچۇنگىنە ئىشلەمەسدەن، بەلكى ئۇلاردەن يەڭى كىشلەر تاييارلاب چىقارىش ۋە ئۇلارنى يەڭىدەن تەربىيە قىلىش يولىدا ئىشلەيدىلەر. كېرەك فىرقامىزنىڭ پىرەگرەممەسىدە، كېرەك مىحنەت مەكتەبلەرىنىڭ ئۇستەفىدە ۋە كېرەك ئاقارتىش مۇئەسسەسەلەرىنىڭ ئۇستەفلەرىدە بولسىن، بىرىنچى ۋەزىفە بولىب ـ كىشلەرنى يەڭىدەن ئىشلەش، ئۇلارنى يەڭىدەن تەربىيە قىلىش ۋە بۇلارنى ساتسىيالىزم قوراتۇرغان، ئۇنىڭ ئۇچۇن كورەشە بىلەتۇرغان كىشلەرگە ئەيلەندىرىش ۋەزىفەسى تۇرادى. بىز ئاقارتوچىلار ئېسە ئۇزىمىزنىڭ كۇندەلىك ئىشلەرىمىزدە شو ۋەزىفەنى يۇزەگە چىقارىب تورامىز.

مەسئەلە شۇنداي ۋەزىيەتدە تۇرار ئېكەن، ئىجتىماعى قۇرىلىش ۋەزىفەلەرى تېۋەرەگىدە عاممانى يەعنى ئاقارتوچىلار تامانىدان يەڭىدەن، تەربىيە قىلىنماقدا بولغان كىشلەرنى توپلاش ئاقارتوچىلار ئۇچۇن جۇدە ياقىن بولغان ئىشدىر. شۇنىڭ ئۇچۇن عاممانى سەفەربەرلىك قىلىش، ئۇنىڭ فاعئالىياتىنى ئويغاتىش ۋە بو عاممانى فاعئال خوجالىق تۇزىلىشىگە جەلب ئېتىش ۋەزىفەلەرى ئاقارتوچىلار ئۇچۇن مەسئول ۋەزىفەلەر بولىب، بىلاۋاسىتا خوجالىق ئىشلەرىنى يۇرگىزمەگەن شورا تەشكىلاتلەرىدەن كورە، كوبرەك ئاقارتىش مۇئەسسەسەلەرى ئۇستىگە توشەدى.

ئەگەر بىز بۇ ۋەزىفەلەرىنىڭ ئوز ئوستىمىزگە تۇشكەنلىگىنى ئىعتىراف قىلساق، بۇلارنى ئېسكى مېتودلار ۋە ئېسكى ئىش شەكىللەرى بىلەن حەل قىلا ئالماسلىغىمىزنى هەم ئېعتىراف ئېتىشىمىز كېرەك. چۇنكى بىزگە حازىرغى ۋاقىتدا ئىشىمىزنىڭ مەۋزوعىدا ئىجتىماعى قۇرىلىش ۋەزىفەلەرىنى ئىنعىكاس قىلدىرىشغىنا ئېمەس، بەلكى بو مەسئەلە تېۋەرەگىدە عاممانىڭ فاعئالىياتىنى سەفەربەرلىك قىلىش زەرور. ئىلگەرىدە بۇ ۋەزىفە بىر مۇنچا حەرەكەتسىزرەك ئېدى، حازىردا ئېسە بو كوب مەرتەبە فاعئالدىر. شۇنىڭ ئۇچۇن ئۇل بىزدە باشقا يوللار، باشقا شەكىللەر ۋە باشقا ئىش مېتودلارى تەلەب ئېتەدى.

بۇ فىكرنى ئاسانراق ئاڭلاتىش ئۇچۇن قۇيىداغى مىساللارنى كېلتىرىش مۇمكىن. مەسەلەن، قىشلاق خوجالىق مەكتەبلەرىمىز، كەسەبە ئىحتىساس مەكتەبلەرى ۋە تىحنىكوملەرىمىزنىڭ ئىشلەرىنى ئالىب كورەمىز. حازىرغى ۋاقىتدا مەملەكەت ئالدىدا بىر نىچە يىل ئىچىدە قىشلاق خوجالىغىنىڭ ئۇنىمدارلىغىنى كوتەرىش ۋە بۇ ئىشنىڭ بىرىنچى ئادومى سىفەتىدە، ئېكىن مەعرەكەلەرى ۋاقتىدا عاممانىڭ دىققاتىنى توپلاش ۋەزىفەسى تۇرادى.

مەنە شۇزەرىبەلىك ۋەزىفەنى ئوقوش يۇرتلارىمىزنىڭ پىرەگرەممەلەرىگەگىنە كىرگىزىب قويىش كىفايە قىلادىمى؟ ئەلبەتتە، كىفايە قىلمايدى. بۇندا بىزگە قىشلاق خوجالىق مەكتەبلەرىمىزنىڭ عەمەلى ئىشلەرى جەرەيانىدە بو ئىشكە دىهقان، عامماسىنى جەلب قىلىش كېرەك. بىزنىڭ ئېكىن مەعرەكەلەرىنى ئوتكەزىش ۋە تۇپراقنى ئىشلەش، باشقالار مەسئەلەسىدە ئالدىمىزدا تۇرغان ۋەزىفەلەرنى عامما ئىچىگە حەرەكەت قىلدىرىش ئۇچۇن قىشلاق خوجالىق تەشكىلاتلەرى، قىشلاق خوجالىق كەپىرەتىسيەلەرىگە ياردام يۇزەسىدەن، قىشلاق خوجالىق مەكتەبلەرىنىڭ ئىستودىنتلەرىدەن عىبارەت ئەترەدلەر تۇزىشىمىز، بۇلارنى قىشلاقلارغا يۇبارىشىمىز لازىم.

بۇلار مىسال ئۇچۇنگىنە كېلتىرىلدىلەر. بۇلار، خالقنى خوجالىق تۇزىلىشىگە جەلىب قىلىش كېرەك بولغاندا، ئوقۇتىش بىلەنگىنە قانىقىش ياراماغانلىغىنى كورسەتەدىلەر.

مەسەلەن، شۇ يىلدا بولىب ئوتكەن شورالار سايلاۋلارىدا بىز تەشۇيقاتنىڭ ئېسكى مېتودلارى بىلەنگىنە قانىقىب قالمادىق. بەلكى سايلاۋ مەعرەكەسىگە كىڭ عاممانىڭ دىققاتىنى جەلب قىلىش قۇرالى سىفەتىدە ئوقۇچىلارنىڭ نەمايىشلەرىنى تەشكىل قىلدىق. مەنە بو ئىككىنچى مىسال، بىزنىڭ خالققا ياقىنلاشىش ئۇچۇن، ئىشنىڭ باشقا خىل مېتودلارى كېرەكلىگىنى توشۇنە باشلاغانلىغىمىزنى كورسەتەدى. بۇندا سوز مۇناسەبەتى بىلەن يەنە شۇنى ئەيتىش كېرەكدىر،كم بىز بۇنداي ئىشلەرنى خوجالىق تەشكىلاتلەرىگە ياردام ئۇچۇنگىنە بەجەرەمىز ۋە ئاقارتىش مۇئەسسەسەلەرى ئۇچۇن بۇنداي فايدا يوق دېب ئويلاش توغرى ئېمەس. ئىشنىڭ بۇ يەڭى مېتود ۋە شەكىللەرى بىزگە هېچ نىمە بېرمەيدىلەر، دېب تۇرۇش هەم ناتوغرى. چۇنكى بىز ئوقوچىلارىمىزنى ئوقوش ۋاقتىدا شۇنداي شەرتلەر بىلەنگىنە قۇرىلىشنىڭ جانلى ئىشلەرىگە جەلب قىلا ئالامىز، شۇنداي شەرايىتلەر ئىچىدەگىنە يەڭى كىشلەر تەربىيە قىلىش يوللارىنى تاپامىز. ئوقوغۇچى ئوقوش ئارقاسىداغىنا شورالا حاكىمىيەتىنىڭ قانداي حاكىمىيەت ئېكەنلىگىنى، ئۇنىڭ بىلەن كىملەر ئىدارا قىلغانلىغىنى ۋە مەملەكەتىمىزدە سىنفلەر كورەشىنىڭ قانداي بارغانلىغىنى بىلە ئالمايدى. شورالار حاكىمىيەتىنىڭ ۋە مەملەكەتنى ئىدارا قىلىشنىڭ مىخانىزماسىنى، ئوقوغوچى عەمەلى ئىش جەرەيانى ۋاقتىداغىنا تۇشۇنىشى مۇمكىن. بىنابەرىن، ئەگەر بىز ئوقوچىلارىنىڭ سىياسى بىلىملەرىنى شەگىللەندىرىشنى ۋە بۇلاردان ساتسىيالىزم قوراتۇرغان گراجدانلار تەربىيە قىلىب چىقارىشنى ئىستەسەك، مەكتەبلەرىمىزنىڭ بۇتۇن ئىشلەرىنى عەمەلى ئىشلەر بىلەن باغلاشقا مەجبورمىز.

عاممانىڭ مەدەنى حەرەكەتىنى تەشكىل قىلىش

خوجالىق قۇرىلىشى قىتعاسىدا قانداي جەرەيانلار بارسا، بۇكا قانداي تەلەبلەر بېرىلسە، مەدەنى قۇرىلىش قىتعاسىدا هەم شۇنداي جەرەيانلار بارادى ۋە بۇكاهەم شۇنداي تەلەبلەر بېرىلەدى. لېكن، بىزنىڭ خوجالىق قۇرىلىش قىتعاسىدا ئېگە بولغان نەرسەلەرىمىز بىلەن مەدەنى قۇرىلىش قىتعاسىدا بەجەرىلگەن ئىشلەرىمىز ئورتاسىدا بىر مۇنچا فەرق بار. بۇ فەرق عاممادا سىياسى ۋە مەدەنى توشۇنچەنىڭ ئوكتەبىر كۇنلەرىدەن باشلاب ـ ئاق ئوسىشى ۋە كېيىنگى يىللاردا عاممانىڭ مەدەنىيەتىنى حۇكومەتدەنگىنە كۇتمەسدەن ئوز فاعئالىياتى بىلەن بو ئىشكە كىرىشىشدەن عىبارەتدىر. مەدەنى ئاقارتىش ئىشلەرىنىڭ عامما فاعئالىياتىغا كوچىشى، ئاقارتوچىلار ئۇچۇن جۇدە مۇهىم بىر فەكتدىر ۋە ئۇلارنىڭ بۇندان فايدالانىشلارى لازىم.

دېمەك، ئاقارتوچىلارنىڭ ئاقارتىش مۇئەسسەسەلەرى يولى بىلەن خوجالىق قۇرىلىشىدا قاتناشىشلارى قۇيىداغىچا شەكىللەنەدى: خوجالىق قۇرىلىشىنىڭ نەۋبەتتەگى شىئارلارىنى ئامما ئېچىگە ھەرەكەت قىلدىرىشدا خوجالىق مۇئەسسەسەلەرىگە ياردام ئېتىش ۋە ئاممانى شۇ ۋەزىفەلەر تېۋەرەگىدە توپلاش، ئاقارتىش مۇئەسسەسەلەرىنىڭ مەدەنى ئىنقىلاب مۇناسەبەتى بىلەن بولغان ۋەزىفەلەرى ئېمەس' شۇندان ئىبارەت: ئامما ئۈچۈن مەدەنى ئىشلەر بىلەن خىزمات قىلىش بىلەنگىنە چېگەرەلەنمەستىن' ئۇنىڭ ئۆسىب يېتكەن فائالىياتىنى سەفەربەرلىك قىلىش ۋە بۇ فائالىياتىنى يەنە كېڭەيتىپ مەدەنى ئىشلەردە ئىستىفادا قىلىش ماقسادى بىلەن، بۇلارنى مەدەنى ئىشلەردە قاتناشىش ئۈچۈن ئۇيۇشدىرىش.

ئەگەردە بىزنىڭ ۋەزىفەلەرىمىز شۇنداي ئېكەن، بۇ تاقدىردا بىزگە شۇ ۋەزىفەلەرنى ھەل قىلاتۇرغان يەڭى مېتودلەر ۋە ئىشىمىزنىڭ يەڭى شەكىللەرى ھاقىدا ئويلاش كېرەك. بىزگە ئىشنىڭ شۇنداي شەكىل ۋە مېتودلەرىنى تاپىش كېرەك،كىم بۇلار ئاقارتىش مۇئەسسەسەلەرىمىزگە تار دايىرەلەرگەگىنە ئېمەس' بەلكى كېڭ ئاممانى تەئسىر قىلىشغا ئىمكان بېرىسىنلەر ۋە بۇلار كېڭ ئاممانى مەدەنى ئىشلەرگە جەلب قىلسىنلار. بۇ شەكىل ۋە مېتودلارنى ھازىردانىق ئويلاب چىقارىش ياكى بېلگىلەش مۇمكىن ئېمەس، بۇلارنى بىز ئىش جەرەيانى ۋاقتىدا تاپا ۋە بېلگىلەي ئالۇرمىز. ھازىردا بۇلارنى قايدان تاپىشنىڭ' ئىزلەشنىڭ يوللارىنىغىنا كورسەتىش مۇمكىن.

ئاقارتىش ئىشلەرىنىڭ يەڭى مېتودلارى

ھەممەدەن بۇرۇن بىزگە ئىشىمىزنىڭ بۇتۇن ئېسكى مېتود ۋە شەكىللەرىنى يەڭى ۋەزىفەلەرىمىز نۇقتايى نەزەرىدەن كورىب چىقىش كېرەك. مەسەلەن، ھازىرغى كۇندە جارى بولغان بىرلەشكەن مىخنەت مەكتەبىنىڭ ئۇستەفى قانداي تەرتىبدە نەشر قىلىندى. بىز بۇنى خالق مائارىفى تەشكىلاتلارىدا' ياكى ئوقۇتوچىلار يىغىلىشلارىدا' ئوقۇتوچىلارنىڭ ئايرىم كەنفرىنسىيەلەرىدە مۇزاكەرە قىلدىق ۋە ناركامپروس تاماندان تەستىقلاتدىق ھەم ئەمەلگە قويدىق. ھازىردە ئېمسە بىز ئۇ ئامما مۇھاكەمەسىگە قويامىز. بۇ تەجرىبە بىزگە بىر تاماندان' كېڭ ئاممانىڭ فىكرىنى بىلىش نەتىجەسىدە قانداي ئېسكى مېتودلەرنىڭ ياراقسىزلىغىنى بىلىشكە' بۇلارنى يەڭى مەۋزۇئلەر بىلەن تەكمىللەشكە ۋە يەڭى مېتودلەر بېلگىلەشكە ئىمكان بېرىسە' ئىككىنچى تاماندان' مائارىف ئىشلەرى بىلەن قىزىقسىنغان يەڭى مايالار تاپىشغا ياردام قىلادى.

بىراق' ئېسكى مېتودلەرنى يەڭى مەۋزۇئلەر بىلەن تولدىرىشقىنا كىفايە قىلمايدى. ئىشكە ئاممەۋى خاراكتېر بېرىش ماقسادى بىلەن ئىشنىڭ بۇتۇنلەي يەڭى مېتود ۋە شەكىللەرىنى ئىزلەش كېرەك.

ھەممەدەن بۇرۇن يەڭى مېتودلەرنىڭ بىرى سىفەتىدە كارخانالاردا' قىشلاق شورالارىدا ۋە يىغىنلاردا خالق مائارىفىنىڭ ئايرىم مەسئەلەلەرى ھاقىدا مەئرۇزەلەر ياساشنى كورسەتىب بولادى. ئېسكى مائارىف ئىشچىلەرى بۇ ئۇسۇلنىڭ ئوكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچى (18' 19) يىللارىدا قوللانىلغانلىغىنى تەئكىد ئېتەدىلەر. كېيىنرەك مىخنەتكەشلەر ئامماسى ئوز ئارا ئورۇشلار ۋە ئاۋقات مەسئەلەلەرى بىلەن مەنفەئەتدار بولغانلىقلارى ئۈچۈن بولسا كېرەك، بىزدە بۇ مېتود يوقالىب قالدى. ھازىردا ئېمسە مىخنەتكەشلەر ئاممانىنىڭ مەدەنى مەنفەئەتلەرى شۇنچا ئۆسدى،كىم بۇنىڭ 20-21 نچى يىللارغا قاراغاندا بۇتۇنلەي باشقا نەتىجەلەر بېرىشى ۋە كەتتە يوتۇقلارغا ئالىب بارىشى مۇمكىن. مەسەلەن' بىر زاۋۇد، فەبرىكە ياكى قىشلاقداغى مەكتەب ياكى باشقا ئوقۇش يۇرتىنى تېكشىرگەندەن سوڭ، بۇ ھاقىدا شۇنداغى ئاممانىغا مەئرۇزە ياساش' ئەلبەتتە' قىممەتلىدىر. ئاممادا بىزنىڭ ئىشىمىز ھاقىدا ماخسۇس فىكر يوق' دېب ئويلاش توغرى ئېمەس،. بۇ فىكر ئەلبەتتە بار. بۇنى تاپىب چىقارىشغىنا كېرەك. بۇڭا بىرلەشكەن مىخنەت مەكتەبى ھاقىدا بولغان ئۇستەفنى «ئىشچى» گەزىتەسىدە ئېئلان قىلغاندان كېيىن، ئىشچى رايونلاردان بۇ ھاقىدا كېلگەن مىڭلارچە خاتلار شاھىد. لېكىن، فىكرنى خات بىلەن بىلدىرىش مەئلۇماتلى ئىشچىلەر ئۈچۈنگىنە مۇمكىن. كوبچىلىك ئاددى ئىشچىلەرنىڭ فىكرىنى بىلىش ئۈچۈن ئېڭ ئىشانچلى يول، يىغىلىشلاردا مەئرۇزەلەر قىلىشدىر.

ئېندى ئاقارتىش مۇئەسسەسەلەرىنىڭ خوجالىق قۇرىلىشىغا نىسبەتەن بولغان يەڭى ۋەزىفەلەرىدەن قانداي يەڭى مېتود ۋە شەكىللەر كېلىب چىققانلىغىنى تېكشىرىب كورەيلىك. مىسال ئۈچۈن قىشلاق خوجالىغىنىڭ ھاسىلىنى كوتەرىش ۋەزىفەسىنى ئالامىز. بۇندا بىزنىڭ ۋەزىفەمىز بۇ ئىشنى ئامما ئورتاسىدا شۇھرەتلەندىرىش ۋە شۇ مەئرەكەگە ئاممانىڭ ئاكتىپ رەۋىشدە كىرىب كېتىشىگە ياردام كورسەتىشدىر. مەكتەب يولى بويىنچا ئېمسە بىز قىشلاق خوجالىغىنى ئەگرەنوملەشدىرىش ۋەزىفەسى ئالدىدا تورامىز. بۇندا، ئەلبەتتە، مەكتەبلەرىمىزنىڭ پىرەگرەممەسىنى بو ئىشكە يەرەشە يەڭىدەن تۇزۇش بىلەنگىنە قاناعاتلانىب بولمايدى. مەكتەبلەرىنىڭ جاماعات ئۈچۈن فايدالى ئىشلەرىنى شۇنداي فائاللاشدىرىش كېرەك،كىم مەكتەب ئەگرەنومىيە تەدبىرلەرىنى قىشلاق خالقى ئورتاسىغا ئوتكەزگۇچى قۇرال بولسىن، لېكىن، شەھەر مەكتەبلەرىنىڭ ھەم بۇ ئىشدەن چېتدە تۇرۇب قالىشلارى كېرەك ئېمەس. بىزنىڭ شەھەرلەرىمىزنىڭ ھەممەسى دېيىش مۇمكىن زىرائەت رايونلارىنىڭ ئورتاسىدا تورغانلىقلارى ئۈچۈن، شەھەر مەكتەبلەرىنىدە بۇ ئىشكە جەلب قىلىشغا توغرى كېلەدى. بۇنى شەھەر مەكتەبلەرىدەگى ئوقوچىلارنىڭ قىشلاق مەكتەبلەرى ئوقوچىلارى بىلەن يازىشىشلارى، ھاسىلنى كوتەرىش مەسئەلەلەرىنى قويىشغا ياردام قىلىش ئارقالى ئەمەلگە قويىش مۇمكىن. خالق مائارىف شۇئبەلەرىگە ۋە ئايرىم ئاقارتىش مۇئەسسەسەلەرىگە بۇ ئىشدە زىرائەت مۇئەسسەسەلەرى ۋە قىشلاق خوجالىق كەپپېرەتىفلەرى بىلەن مەھكەم ئەلاقە باغلاش ۋە بۇلارغا ياردامنىڭ ئەمەلى شەكىللەرىنى بېرگەلەشىب ئىشلەش كېرەك بولادى.

«مەدەنى يۇرىشنىڭ» مەدەنى ئىشنىڭ يەڭى شەكلى ئېكەنلىگىنى ئىسبات قىلىب تورۇشقا ئىھتىياج بولماسا كېرەك. بىراق، مەدەنى يۇرىش ھەممە تاماندان بەرابەر ئاچىق توشۇنىلگەن ئېمەس. بىزدە بو سوزنى ئاددى مەئناسىدا ئاددى يۇرىش دېيىنە توشۇنۇچىلەر ھەم كوب. مەسەلەن' بو «مەدەنى يۇرىش بىرىنچى يەنۋەرگەچە چوزىلادى» دېگەن جۇملەلەر ھەم كورىنەدى. گوياكى بىرىنچى يەنۋەردەن سوڭ بۇتۇن ئىش توگەگەن، ماقسادغا ئېرىشىلگەن ۋە مەدەنى ئىشلەرنى داۋام قىلدىرىشغا، ئىھتىياج قالماغان بولادى. ئەگەر مەسئەلە شۇنداي بولسا، بۇ ھاقىدا تاۋىشلاب تۇرۇش، بۇ ئىش ئۇستىدە ئىشلەش ھەم كېرەك ئېمەس ئېدى. بۇندا بۇتۇن ئىش شۇندان ئىبارەت،كىم مەدەنى يۇرىش' خالق مائارىف تەشكىلاتلارىغا خات - ساۋادسىزلىقنى بىترىشدە ياردام ئۈچۈن مەملەكەتنىڭ بۇتۇن مەدەنى ئەكتىفىنى تارتاتۇرغان يەڭى بىر تەشكىلى شەكىلدىر. شۇ تەرتىبدە بىزنىڭ ئايالارىغىنا ئېمەس' بەلكى خات - ساۋادسىزلىقنى بۇتۇنلەي توگەتكۈنچە ئىشلەشىمىز كېرەك.

مەكتەبگە ياردام كومسومول شېفلىگى ھەم، ئىشنىڭ يەڭى شەكىللەرى جۇملەسىگە كىرەدى. لېكىن، مائارىف تەشكىلاتلارىمىز ۋە مەكتەبلەرىمىز بۇڭا ھەم ئاز ئەھەمىيەت بېرەدىلەر. مەسئەلە شۇنداي كېلىب چىقادىر،كىم ئىشنىڭ يەڭى مېتود ۋە شەكىللەرى بىزگە چېتدەن كېلىب كىرەدىلەر ۋە بىز بۇلارنىڭ يەڭى تەشكىلى شەكىل ئېكەنلىكلەرىنى توشۇنمەيمىز.

بىزنىڭ ئۆسىب بارا ياتقان بۇغىملارىمىزنى مەكتەبلەرگىنە تەربىيە قىلمايدى. بۇلارنى يەنە ھەر كۇن' ھەر ساعات تەربىيە قىلغان نەرسە كوچ، ئائىلا ۋە ئۇنى ئەيلەندىرىب ئالغان مۇھىت - شەرايىتدىر. بىز' ئەلبەتتە' بۇ تەربىيەنىڭ كوب ۋاقتىدا مەكتەب تەربىيەسىنى بېرمەگەنلىگىنى بىلەمىز' بۇ تەربىيەنىڭ يامانلىغىنى ھەم توشۇنەمىز. لېكىن، ئەمەلى ئىشلەرىمىز بۇنى ئىنكار قىلادى. ھاقىقاتدا، خالق مائارىف تەشكىلاتلارى مەكتەب

دېۋارلاردان تاشقارىدا بولغان بۇ تەربىيەدە ئىشتىراك قىلالادىلارمى؟ بۇنىڭ يوللارىنى ئوزگەرتىشكە ئورۇنادىلارمى؟ بۇنىڭ بارۇشىغا قانداي تەئسىر قىلالادىلار؟ جاۋاب مەعلۇم. ماعارىف تەشكىلاتلەرى بۇنى تانىمايدىلار. بۇ تەربىيەدە ئاقارتوچىلارنىڭ ۋەزىفەلەرى مەكتەبنىڭ دېۋارلاردان تاشقارىدا بولىب، كوبچىلىك بالالارنى تەربىيە قىلغوچى بۇ مۇھىتكە تەئسىر قىلىشنىڭ قانداي بولسا ھەم شەكىل ۋە ئۇسوللەرىنى تاپىشدىر. بۇ ئىشدە مەكتەب ئوزىگىنە كوچسىز. بۇندا ئىشچى ۋە كەمبەغەل بالالارى ئويناپتۇرغان جايلارغا بارىشدان باشقا چارا يوق. لېكن، بۇنى مەكتەبدەن تاشقارى تەربىيە رەھبەرىگىنە بەجەرە ئالمايدى. بۇنى شو ئىشكە كومسومول تەشكىلاتلارىنى، خاتىنلار شۇعبەلەرىنى جەلب قىلىش يولى بىلەن ھەل قىلىش كېرەك. بۇ ئىشدە كۇمسومولەرىنىڭ ياكى خاتىنلار شۇعبەلەرى ۋەكيلەلەرىنىڭ مەعلوماتى يوق ئېكەن ـ ئۇلارغا شۇ تەربىيەنىڭ دەستلەبكى قاعىدالارىنى ئورگەتىش ۋە كېين ۋاقىت ـ ۋاقىت رەھبەرلىك قىلىب تۇرىش مۇمكن. ئەگەر بىز خالق ساغلىغىنى ساقلاش شۇعبەلەرىنىڭ ئانالىق ۋە بالالىقنى ساقلاش ئىشلەرىنى قاراساق، ئۇلارنىڭ خاتىن قىزلار ۋەكىلەلەرىدەن جۇدە ئۇستا فايدالانغانلىقلارىنى ۋە بۇ ئىشدە ماعارىف شۇعبەلەرىدەن ئالدىن تۇرغانلىقلارىنى كورەمز‚كم بىزگە ھەم شۇ يولغا كىرىش كېرەك. ماعارىفچىلار مەكتەبگەچە تەربىيە ئىشلەرىنىڭ قانىقارلىق ئېمەسلىگىنى ياخشى بىلسەلەر ھەم ۋە مەكتەبگەچە تەربىيە مۇئەسسەسەلەرىگىنە تاياندا بۇ بىلەن ئۇزاق بارىب بولماغانلىغىنى تۇشۇنسەلەردە، تەربىيەنىڭ يەكى يوللارىنى ئىزلەمەيدىلەر. حالبوكى دايىمى مەكتەبگەچە تەربىيە مۇئەسسەسەلەرىنى تاياىنچ پۇنكىتلەرىگە ئەيلەندىرىب، بۇلارنىڭ رەھبەرلىگى ئاستىدا مەكتەبگەچە تەربىيەنىڭ باشقا مېتودلارىنى ۋۇجودگە كېلتىرسەك (ئىشچىلەر ئۆيلەرىدە، كەزەرمەلەردە ئانالارنىڭ نەۋبەتلەرىنى قويىش، بۇ بالالار تېۋەرەگىدە خاتىنلار شۇعبەلەرىنى ئىشلەتىش كەبىلەر) مەكتەبگەچە تەربىيە ئىشلەرىنى عامماۋى بىر يولغا قويغان بولۇر ئېدىك.

ماعارىف شۇعبەلەرىنىڭ شورا جاماعاتچىلىغى بىلەن عەلاقەسى

ئاقارتىش ئىشلەرى ساحاسىدا ئالدىمىزدا تۇرغان يەڭى ۋەزىفەلەر، ئاقارتىش ئىشلەرىدە بولغان رەھبەرلىكنىڭ مېتود ۋە شەكىللەرىنىڭ ئوزگەرتىلىشىنى تەلەب قىلادىلار.

بۇ ساحادا ئاساسى ۋەزىفە ـ خالق ماعارىف تەشكىلاتلارى تاماندان ئىشتاتدا تۇرماغان يەڭى قوشىمچا ئىختىيارى ئاپپارات ۋۇجودگە كېلتىرىشدىر. بۇ ئىختىيارى ئاقارتىش ئاپپاراتى تۇرلى مەكتەبلەرىنىڭ تەعتىلدەگى ئىستودىنتلەرىنى تەجرىبە ئورنىدا ئاقارتىش ئىشلەرىگە جەلب قىلىش يولى بىلەن مەيدانغا كېلەدى.

مەنە بۇندان رەھبەرلىك شەكىللەرىدە ئىككىنچى بىر خۇسۇسىيەت ـ شورا جاماعاتچىلىغى بىلەن عەلاقە ـ خۇسوسىيەتى كېلىب چىقادى. ئاقارتىش ئىشلەرىنى يەڭى مېتودلەردە كېڭ يولغا قويىش ئۇچۇن شورا جاماعاتچىلىغىنى ۋە بۇتۇن جاماعات تەشكىلاتلارىنى فاعال مەدەنى ئىشلەرگە تارتىش كېرەك. مەدەنى ئىشلەر مەسئەلەسىدە كومسومول تەشكىلاتلارىمىز كوبكىنە جانلىلىق كورسەتىسەلەر ھەم كەسەبە تەشكىلاتلارىمىز، كەپىرەتىفلەرىمىز ۋە ھەتتا ئىختىيارى جەمعيەتلەرىمىز، عاممادا ئوسمەكدە بولغان مەدەنى تەلەبنى ئىنعىكاس قىلغانلارى يوق.

كەسىبە سايوزلارىنىڭ VIII نچى قۇرۇلتايىدان سوڭ كەسەبە تەشكىلاتلارىمىز ھەم بۇ يولدا جانلىلىق كورسەتە باشلادىلار. بىزگە بۇ بىرىنچى شۇعلەلەرنى مەدەنى ئىشكە بولغان دايىمى ئوتقا ئەيلەندىرىش كېرەك. شورا جاماعاتچىلىغى بىلەن عەلاقە باغلاش ئىشى ئوستىدە ئىشلەگەنىمزدە بىزنىڭ ۋەزىفەمز ـ جاماعات تەشكىلاتلارى تېۋەرەگىگە عاممانىڭ مەدەنى فاعاللارىنى توپلاشدىر‚كم ئوز نەۋبەتىدە بۇ فاعاللار مەدەنى ئىشلەرىنىڭ تەشكىلاتچىسى بولىب قالاجاقدىرلار.

ماعارىف شۇعبەلەرىدە كەللىكتىف رەھبەرلىكنى كوچەيتىرىش

يەڭى ۋەزىفەلەر مۇناسەبەتى بىلەن رەھبەرلىكنىڭ شەكىللەرىنى ئوزگەرتىش ساحاسىدا ئۇچىنچى پەيت ـ خالق ماعارىف تەشكىلاتلارىدا كەللىكتىف رەھبەرلىكنى كوچەيتىرىشدىر. عامماۋى مەدەنى ھەرەكەتنىڭ كېڭەيىب بارغانى بىر ۋاقىتدا بۇتۇن ئىشنى شەخسى تەرتىبدەگى ئەمرلەر ۋە بۇيرۇقلار يولى بىلەنگىنە بەجەرىب بولمايدى. بىزگە خالق ماعارىف شۇعبەلەرىنىڭ مەسئول ئىشچىلەرىنىڭ رەھبەرلىك ئىشلەرىدە ئىشتىراك قىلىش مەعناسىداغىنا ئېمەس، بەلكى بۇندا ئاقارتوچىلار ئەكتىفى ۋە شورا جاماعاتچىلىغىنىڭ ئىشتىراكى مەعناسىدا ھەم كەللىكتىف رەھبەرلىكنىڭ يەڭى شەكىللەرىنى ئىزلەش كېرەك. بىزگە، ئىحتىمال، خالق ماعارىف شۇعبەلەرى ئالدىدا، ئىشنىڭ ئايرىم نەۋعىلەرى بويىنچا (مەسەلەن، ئىحتىساس مەعلومات شوراسى ـ بۇڭا خوجالىق ئىشچىلەرى، كەسەبە ئىشچىلەرى جەلب قىلىنادى ـ ئىجتىماعى تەربىيە شوراسى ـ بۇڭا ئاقارتوچىلار ئەكتىفى ۋە مخنەتكەشلەرنىڭ مەدەنى ئەكتىفى تارتىلادى) تۇرلى شورالار تەشكىل قىلىشغا توغرى كېلۇر. مەنە بۇ ماعارىف شۇعبەلەرىگە، مەدەنى ئىنقىلابنىڭ حاقىقى مەركەزى بولىشغا ياردام قىلاچاقدىرلار.

ئىشنىڭ يەڭى شەكىللەرى حاقىدا سوزلەگەنىمزدە، ئالدىمزدا يەنە ماعارىف شۇعبەلەرىنىڭ ئاقارتىش ئىشچىلەرى بىلەن ئوز ئارا مۇناسەبەت مەسئەلەسى تورادى.

توغرىسىنى ئەيتىش كېرەك‚كم بىزدە ماعارىف شۇعبەلەرى بىلەن ئاقارتوچىلار ئورتاسىدا حازرغا داۋىر رەسمى مۇناسەبەتلەردەن باشقا سەمىمى مۇناسەبەتلەر بولغانى يوق. بىز تۇرلى مېتودىگە يىغىلىشلارى ئوتكەزەمز، مېتودىكە مەسئەلەلەرىنى ئىشلەب چىقىشقا ئىختىساسلى ئاقارتوچىلارنى جەلب قىلامىز. لېكن، ماعارىف شۇعبەلەرى مەحكەم ئەكتىفلەرىنى ئوز تېۋەرەكلەرىگە توپلاي ئالدىلار دېب ئەيتە ئالمايمز. ماعارىف شۇعبەلەرىنىڭ شۇنداي ئەكتىفلەرىنى ئوز تېۋەرەكلەرىدە مەحكەم توپلاشلارى ۋە كەللىكتىف رەھبەرلىك مەسئەلەسىنى حازرغى ۋەزىفەلەرگە مۇۋافىق ھەل قىلىشلارى كېرەك. بۇ مەسئەلەنى ھەل قىلماغاندا، ماعارىف تەشكىلاتلارىمز، ئىجتىماعى قۇرىلىش مۇناسەبەتى بىلەن ئالدىمزدا تۇرغان ۋەزىفەلەرنى بەجەرە ئالماياچاقمز.

مايالار مەسئەلەسى

مايالار تاييارلاش مەسئەلەسى ئاغىر بىر مەسئەلە. بىز بۇندا كىشلەر ۋە تەشكىلاتچى كۇچلەر سايلاغاندا كوب قىيىنلىقلارغا ئۇچرەب قالامز. بىزدە ماعارىف ئىشلەرىدە قابىلىياتلى تەشكىلاتچىلار ئاز. يەڭىدەن جەلب قىلىنغان ياش كوچلەرىمز ئېسە يەڭى مېتودلەر ۋە عامماغا مەعلوم مەلەكەلەر بىلەن ئىشلەي بىلمەيدىلەر. بىزنىڭ يەڭى ئىشچى مايالارى تەربىيە قىلىشمز، بۇلارنى مخنەتكەشلەر ۋە ئاقارتىش ئىشچىلەرى ئورتاسىدان تاپىب ئالىب، تەشكىلات ئىشلەرىگە كوتەرىب چىقارشىمز كېرەك.

لېكن، بۇندا عامماۋى ئىشلەرنى يولغا سالغانىمزدا، ئوقوش ئىشلەرىدە حازرغا داۋىر بەجەرلگەن ئىشلەرىمزنى يېمرەسلىككە عەلاحىدە ئەھەمىيەت بېرىش كېرەك. مەكتەبلەرىمزنى جاماعات ئۇچۇن فايدالى بولغان ئىشلەرنىڭ شەكىللەرىنى فاعاللاشدىرىش ۋە خوجالىق قۇرىلىشغا حاقىقى ياردام يولىغا چىقارغانىمزدا، ئوقوش ئىشلەرىمزنىڭ سۇرعەتىنى پەسەيتىرمەسلىگىمز لازم.

(ئورتاق ياكوۋلېفنىڭ ماعارىف شۇعبەلەرى كېڭەشمەسىدە قىلغان مەعروزەسىدەن قىسقارتىلىب ئالىندى).

ئىجتىماعىي مۇسابەقە - ئىشىمىزگە ئىجادىي كۈچ بېرەدىر

ناسىر سىدىقى

ساتسىيالىزم جەمئىيەتىنى تۈزۈشدە هېچ بىر شۈبهەگە ئېگە بولماغان ئاساس بولسا، ئول هەم كېڭ مەيدان ئالغان ئىجتىماعى مۇسابەقە ئىشلەرىگە مىلىيونلاپ مېهنەتكەش ئامماسىنىڭ كەتتە ئەهەممىيەت بىلەن فاعال رەۋىشدە ئىشتىراك قىلىشىدىر.

عەين زاماندا رەبوچىلار بىلەن دېهقانلار ئورتاسىدا ئوتكەزىلىب تۇرۇلغان ئىجتىماعى مۇسابەقەلەر، فەبرىكە ۋە زاۋودلار ئورتاسىداعى ئورونىشلەرگە هەلى حالدا كورستەدۇرلەركىم، ئىجتىماعى مۇسابەقە ئىشلەرى كېڭ مەيدان ۋە توغرى يول ئالىب بۈتۈن مېهنەتكەش عامماسىنىڭ ئىشتىراكى بىلەن ئالدىن بارىب تورادىر.

بۈگۈن مۇسابەقە ئارقالىق ئىشلەب چىقارىش عاممەسىداعى ئىجادى كۈچىنىڭ تولقۇن كەبى حەرەكەتگە كىرگەنىن كورەمىز.

بىز ياخشى بىلەمىزكىم ئىجتىماعى مۇسابەقە ئىشلەرى قۇرۇق كەنسلەرىيە ئىشلەرى ئېمەسدىر. ئول بەلكى عەمەلى ئېجادى ۋە ساغلام ئىنقىلابى تەنقىد ئاساسىغا نېگىزلەنگەن پرولېتارىيات ئىجادى كۈچىنىڭ جىددىيەت ۋە فاعالىيەتىن ئوسدىرىش ئىشىدۇر.

بو ئىشدە توسوقلىق قىلاتۇرغان هەر قانداين قارشى كۈچ ۋە حەرەكەتلەر رەحمسىز رەۋىشدە مېحنەتكەش عاممەسىنىڭ ئىش ۋە فاعالىيەتىن ئوسدىرەتۇرغان ئىنقىلابى مېحنەت ئىنتىزامى يولىدان ئىرغىتىلىب تاشلانغوسىدۇر.

ئىجتىماعى مۇسابەقەنى ياكلىش توشۇنۇشلەر

ئىجتىماعى مۇسابەقەگە بەعزى كىشىلەر راقاباتچىلىق مەعناسىدىن بېرمەكچى بولادۇرلار، لېكىن مەسئەلەگە شۇندەي تۇشۇنىش جۇدە كېچىرىلمەسلىك حاتادۇر.

ئىجتىماعى مۇسابەقە هەم راقاباتچىلىق هەر ئېكى تامان بىر - بىرىسىدەن ئايرىم نەرسەدىرلەر.

راقاباتچىلىقنى ئەساسى يولى بىر كۈچنى ئېزىب، بوغىب، ئولدىرىب ئوزى حاكىم بولىشدىر.

ئەمما، ئىجتىماعى مۇسابەقەنىڭ ماقسادى ئارقادا قالغان تەشكىلات ۋە ئىشلەرنى ئالغا كېتكەن تەشكىلات ۋە ئىشلەر بىلەن بەرابەرلەش ئەساسىغا نېگىزلەنگەندىر. ۋە شۇنداي ئارقادا قالغان ئىشلەرگە ۋە ئىشلەردەگى كەمچىلىكلەرگە ساغلام تەنقىد ۋە ياردام بېرىشدىر. مەنە ئىجتىماعى مۇسابەقەنىڭ ۋەزىفەسى.

ئىجتىماعى مۇسابەقە، عۇمۇمەن كەمچىلىكلەرىمىزنى تېكشىرىش بىلەن بەرابەر عۇمۇمى ئىشلەرىمىزدەگى عۇمۇمى يۈكسەلىش دەرەجەسىنى كۆتەرىش ئىشلەرىنى تەئمىن ئېتىشدىر.

مەنە بۇ عومۇمى قوزغالىش شۈبهەسىز بىزنىڭ مېهنەت ئىنتىزامىمىزنىڭ فاعالىيەتىن مۇستەحكەملەيدىر. بىز عومۇمى كۈچ بىلەن شۇنى مەحكەملەشگە تېگىشمىز.

مەدەنى قورۇلىش ئىشلەرىمىزدە ئىجتىماعى موسابەقە مەسئەلەلەرى

ساتسىيالىزمنىڭ مۇۋافاقىياتى، شۈبهەسىز كاپىتالىزم جەمعىيەتىدەگى ئىشلەب چىقارىش ئىشلەرىنىڭ دەرەجەسىدەن يۇقارى ۋە كۈچلىك بولۇشغا باغلىقدىر.

شۇنىڭ ئۈچۈن پرولېتارىيات حاكمىيەتى دەۋرىدە بۈتۈن كۈچ ۋە ئەعتىبار مېهنەت حاسىلىنى كوتەرىش ۋە ئونى موستەحكەملەشدىر. چۈنكى بىزنىڭ ئاساسى ماقسادىمىز كاپىتالىزم جەمعىيەتىن قولاب يېتىش ئېمەس، بەلكىم ئولەردەن ئىلگەرى كېتىشدىر.

ئونىڭ ئۈچۈن بىزنىڭ ۋەزىفەمىز مەملەكەتىمىزنىڭ (ئىجتىماعى مەملەكەتىمىزنىڭ) هەر قانداي ئىشلەرىدە مېهنەت عامماسىنىڭ فاعالىيەتىنى ساتسىيالىزم جەمعىيە-تىنىڭ عەمەلى ئىشلەرى بىلەن باغلاشدىر.

بۇ كۈنگى بىزنىڭ ئىشىمىزدە كېڭ ئورۇن ئالغان ئىجتىماعى مۇسابەقە ئىشلەرىدىر هەر تاماندان خۇسوسەن مەدەنى مەسئەلەلەردە عىلمى ۋە تەربىيەۋى مۇئەسسەسەلە-رىمىزنىڭ ئىشلەرىنى قاقىب تۇرادىرلار.

ئىجتىماعى مۇسابەقەنىڭ ئاساسى ماقسادى ئارقادا قالغان ئىشلەرگە ياردام قىلىب، ئونى يۈكسەلتىرىش بولسا، بىزنىڭ ئېڭ ئارقادا قالغان ئىشىمىز مەدەنى ئىشىمىزدىر.

شۇنىڭ ئۈچۈن ئىجتىماعى مۇسابەقە مەسئەلەلەرىنىڭ ئېڭ كۈچلىك تولقۇنلارى بۈگۈن شۇل مەيداندا حەرەكەت ۋە جىددى ئىش قىلىشى لازىمدىر.

بونىڭ ئۈچۈن بۈتۈن عامماۋى تەشكىلاتلار، هەممە مېحنەت عامماسىنىڭ كۈچى شو يولدا كوپرەك مەدەنى مەسئەلەلەردەگى ئاقساق ئىشلەرگە قىلىنىشى كېرەك.

مەدەنى قورۇلىش ئىشلەرىمىزدە شو ۋاقتغاچا قاتعى بىر زەمىن ئالا ئالماغان ئىشلەرىمىز ۋە كەمچىلىكلەرىمىز

كوپەدىر. شول ئىجتىماعى مۇسابەقە مۇناسەبەتى بىلەن ئولەرگە كوچ بېرىپ يولغا سالىش مۇھىم ئىشلەرىمىزدەن بىرىسىدۇر.

قىرقامىزنىڭ XV - قۇرۇلتايىدان ئاتىلغان مەدەنى ئىنقىلاب شىعارى بۈگۈن بىزنىڭ بوساغاداغى ئىشلەرىمىزنى يەنە ھەم چۇقۇرلاتادىر ۋە بىزدەن جۇدە كۈچلىك بولغان ۋەزىفەلەرنىڭ بەجەرىلىشىنى تەلەب قىلادىر.

مەدەنى مەسئەلەلەرنى بەجەرىشدە مەعلوم كىم، عاممانىڭ ياقىن ئىشتىراكىدەن تاشقارى بىر ئىش قىلىشى جۇدە ئاغىر بولادىر.

مەملەكەتنىڭ مەدەنى ئىشلەرىنى تىلەككە مۇۋافىق بىر حالغا كېلتىرىش يەنە شول مېھنەتكەش عاممانىڭ كېڭ ياردامىغا مۇھتاجدىر.

بو كۈنگى ئوتكەزىلىپ تۇرۇلگەن ئىجتىماعى مۇسابەقە ھەم عەينى شول عاممانى كۈچىنىڭ ئىشتىراكىنى تەلەب قىلادىر، چۈنكى ئول ئۆزى شول ئاساسكە نېگىزلەنگەن بىر ئىشدىر.

بو حالنى ھېچ كىم حاياليدەن ئوينلاپ چىقارمادى، بەلكىم بو يەنە ئوشەل مېھنەتكەش عاممىسىنىڭ ئىشى تەجرىبەسىدەن كېلىپ چىققان بىر ئىش ئۇسۇلىدىر.

ئۆشبو كۈنلەردە بۈتۈن شورالار ئىتتىفاقى مىقياسىدا بو ساحادا قىزغىن ئىش كېتىدى. لېكىن، بىز ھەلى ئارقاد تۇرامىز، بونى ئاچىق ئەيتىش كېرەك.

بو ئىشنى جانلاندىرىش يالغىزغىنا قورۇق يارلىق ۋە قوللانمالار بىلەن كەبىنىتنى ئۇسولدا بولمايدىر. بو ئۇسول ئېسكى، ئىشدەن چىققان ئۇسولدىر. بۇ يول بىزگە عەمەلى نەتىجەلەر بېرمەيدىر.

مادامكى ئىش عاممانىڭ كۈچىگە سويەلەر ئېكەن مەسئەلەنى ئۆز ئەھلى بولغان عامماۋى شەكلگە قويا بىلىش كېرەك. عاممانىڭ دىققاتىنى عەمەلى جانلى يوللار بىلەن باغلاش فىكرلەرنى ئويلاش لازىم. حازىرغى پەيتدە ئىجتىماعى مۇسابەقە ئىشلەرى مەدەنى جەبھەمىزدە ئېڭ كېسكىن بىر يولنى زەبت قىلىش بىلەن بەرابەر، كېلگوسىدەگى ئىشلەرىمىزگە ھەم كېڭ مەيدان ۋە ئىمكانىيەت ئاچا تورغان بىر ئىش ئېكەنلىگىنى تۈشۈنىشىمىز ئانىق بولسۇن.

شۇنىڭ ئۈچۈن، بۈتۈن مەدەنى ئىش عامماسى ياركۈچىنى سەرف قىلىپ، بۇنگە تىش ۋە تىرناغى بىلەن ياپىشماغى لازىم. فاقاتغىنا يارلىق ۋە بويرۇقلارغاغىنا سۈيەلىپ مەحەللەدە ئىش قىلىش يارامايدىر. فاعالىيەتنى ئۆزگىدە توغدىرىش كېرەك. عامما ئاراسىداغى فاعالىياتنى عەمەلى سۈرەتدە ئىشگە سالىش يوللارىنى تەئمىن قىلىش عەينى كۈتكەن مۇددەعادىر.

ئېندى ۋاقت يېتدى. عاممانىڭ فاعال ھۇجومى، مەمەلەكەتنىڭ ھەر بىر نەۋعى ئىشلەرىنىڭ كەمچىلىكلەرنى يوقاتىش ۋە ئىشلەپ چىقارىش ئىشلەرىنىڭ حاسىلاتىنى كوتەرىشكە كۈرەش باشلاندى. قانى ئېندى مەدەنى فرونت قاھرامانلارى سىز ھەم ئۆز ئىشىڭىزدەگى بولغان كەمچىلىكلەرنىڭ يۈزىن ئاچىشغا ۋە عاممانىڭ كۈچىدەن فايدالانىشغا بېلىق شىمىرىپ ئىشكە باشلاڭ.

كوزىمىزگە كۈرىنىپ تۇرغان ئوقىش يىلىدا بىز ئىجتىماعى مۇسابەقە ئىشلەرىدە تەمام تاييار بولۇشىمىزنى حاتىردان چىقارمايلىق.

مەكتەب ئىشلەرىدە ئىجتىماعى مۇسابەقە ئىشلەرىگە كېڭ عامماۋى شەكىل ۋە مەزمۇن بېرىپ يۈبارىشىمىز، ئىشىمىزدە بولغان توسۇقلاردان قۇتۇلىشىمىزگە كەتتە گەرەۋدىر.

ھەر بىر ئوقۇتغۇچى ئۆز تەجرىبەسىنى ۋە فىكرىنى كېڭ مەتبوعات يولى بىلەن مۇزاكەرە قىلىشغا تاييارلانىسىن ۋە ئىجتىماعى مۇسەبەقەدىكى عەمەلى ئىش تامالارىنى بېلگىلەشگە ۋاقتنى سەرف قىلىش بو كۈننىڭ مۇھىم ئىشىدىر.

شۇنىڭ ئۈچۈن بىزنىڭ تىلەگىمىز ھېچ بىر ئوقۇتغۇچى، ھېچ بىر مەكتەب عىلمي مۇئەسسەسە ئىجتىماعى مۇسابەقەگە ئىشتىراك قىلماسدان ئوخلاپ قالماسىن.

ئوكرۇگ ماعارىف ئىدارەلەرىنىڭ رولى

مەحەللى ماعارىف ئىدارەلەرىنىڭ ئىجتىماعى مۇسابەقە ئىشلەرىدە تۇتادۇرغان ئورنى جۇدە كەتتەدىر.

چۈنكى ئولار مەحەللەردەگى عىلمى مۇئەسسەسەلەرنىڭ عۇمۇمى قوزغالىشلارىغا رەھبەرلىك قىلىش ۋە ئىشدە عەمەلى ئىشتىراك ئېتىشدەن ئۆزاق تۇرا ئالمايدىرلار. مەحەللەردەگى ئىجتىماعى مۇسابەقە ئىشلەرىدە رەھبەرلىك قىلىش ۋە بو ئىشگە كوچ بېرىش جەھەتىدەن ئوكرۇگ ۋە رايون ماعارىف تەشكىلاتلەرىنىڭ رولى جۇدە ئەھەممىيەتلىدىر.

بو مەعرەكەگە بۈتۈن مەحەللى مېحنەتكەش عامماسىنى تارتىش، ئىجتىماعى مۇسابەقە مەسئەلەسى توغرىسىدا مەجلىسلەر چاقىرىش، كېڭ مۇزاكەرە ئالىپ بارىش كەبى ئىشلەر مەحەللي ئىدارەلەرنىڭ كۈندەلىك بو كۈنگى زەرور ئىشلەردەن حسابلانىشى كېرەك.

ئىجتىماعى مۇسابەقە حاقىقاتدا كاممونىستىچەسكي ئۇسولدىر. بو ئۇسول بىلەن بىز ساتسىيالىزم جەمعىيەتىنىڭ قۇرۇشدە ئېڭ مۇھىم شەرتلەردەن بىرسى بولغان مېحنەتكەش عامماسىنىڭ فاعال حەرەكەت ۋە ئىشتىراكىنى توغدىرغان بولامىز.

ئىجتىماعى مۇسابەقە ساتسىيالىزم تۇرمۇشىنىڭ تىكلەشدە لازىم بولغان كۈچنى مەيدانغا چىقارىش مەنبەعىدىر. بۇنىڭ ئارقاسىدا بىز بۈتۈن خۇجالىق ھەم مەدەنى تۈزۈلىشىمىزنىڭ ئەسىل ماقسادغا قاراپ ئۆزگەرتىرە ئالامىز.

ئوقۇتغۇچىلارىمىز ئوخلايدىرلار

مەتبوعاتىمىزدا ھەلىگەچە بو مەسئەلەگە ياقىن كېلىپ ئاۋاز چىقارغان ئوقۇتغۇچىمىز بولمادى. دېمەك، ھەلىگەچە ئوقۇتغۇچىلارىمىز بو مەسئەلە ئۈستىدە ھېچ نەرسە ئويلاغانلارى يوقغا ئوخشاب كۆرىنەدىر.

دۇرىست، حازىر ياز ۋاقتى، ئەكسەرى ئوقۇتوچىلارىمىز تەكرارى ۋە تاييارلاش قورسلارىغا تارقالىپ كېتكەنلەر. لېكىن، ئوقۇتغۇچىلارىمىز ئۈستىگە بو مەسئەلەگە ئىشتىراك ئېتىش ۋەزىفەسى تۈشىپ قالادىر، دېب بۇنى سەبەب قىلىپ بولمايدىر. بو جۇدە بۇزۇق ۋە يېمەزە گەپدىر. شورا مۇعەللىمى ھەر

بىر تۈرلۈك خۇسۇسىياتقا ئىگە بولىشى كېرەك. چۈنكى، ئۇل شۇ مەسئەلەگە باشدىن ئاياق باغلانغان ۋە ئۇنىڭ ساھىبىدۇر. يەنە بۇنىڭ ئۈستىگە ئۇل مەسئۇلدۇر.

ئوقۇتقۇچى ئۆزىنىڭ ھەر بىر ئىشىدە مەكتەبنىڭ ئىجتىماعى تۇرمۇشقا بولغان مۇناسەبەتلەرىنى مۇستەھكەم تۇتىشى ئۆزىنىڭ ئاساسى ۋەزىپەسى بولىشى كېرەك.

مەكتەبلەرىمىزنىڭ عۇمۇمى ئىشلەرىدە كەمچىلىكلەرىمىز كۆپدۇر. خۇسۇسەن بالالار تەشكىلاتىدە تەعلىم — تەربىيە عەمەلىياتلارىدا، مېھنەت تەربىيەسىدە ئىجتىماعى فايدالىق ئىشلەردە، مەكتەبنىڭ سىياسى ۋەزىپەلەرىدە مەكتەبنى خالق روزغارىغا بولغان مۇناسەبەتلەرى كەبى مەسئەلەلەردە ئىشلەنەدۈرگان بىر قانچا مۇھىم ۋەزىپەلەر قاتار تۇرادىرلار. مەنە شۇنىڭ كەبى مەسئەلەلەردە ھەلى جۇدە كوپ ئويلاشقا توغرى كېلەدى.

ئىجتىماعى مۇسابەقەنى مەدەنى جەبھەمىزدە جانلاندىرىپ يۇبارىش ئىشلەرى، يەنە شول مەسئەلەگە جان كۈيەر بولغان مېھنەت مەكتەبلەرىمىزنىڭ رەھبەرلەر - ئوقۇتقۇچىلارىمىزنىڭ ئۈستىگە تۈشەدىر.

ئۇن ئىككى يىللىق مېھنەت مەكتەبلەرىنىڭ ئىش تەجرىبەلەرىدەن حاسىل بولغان بوكۈن قولىمىزدا بىر كوپ يوتۇقلارىمىز بار.

شۇيۇتۇقلارنى بوكۈن يالغىز بىرگىنە، ياكى ئوكروگ ۋە رايونلار مىقياسىدا قالدىرماسدان ئۇنى كېڭراق دائىرەلەرگە تارقاتىشىمىز كېرەك. بۇنىڭ كەبى ئىش عەمەلىياتلارىدان چىققان يوتۇقلارىمىزنى عامماۋىلاشدىرىش ئىشى ئېسە، يەنە ئىجتىماعى مۇسابەقە ئىشلەرىگە ۋە ئۇنى ئالغا يۇبارىشقا باغلىقدىر.

بىزنىڭ فىكرلەرىمىزنىڭ ئەسلى مەعناسى شۇندەكىم، بىزنىڭ مېھنەت مەكتەبلەرىمىز — بىرلەشكەن مېھنەت قانونلارىغا ئاساسلانغان بولىشلارى بىلەن بەرابەر، مەزمۇندەگى حەرەكەت ئاساسىغا قۇرۇلغان دىرلار.

مەدەنى قۇرۇلىشىمىزدەگى ۋەزىپەلەر ئىچىدە ئىشلەپ تورغان ۋە شۇ ۋەزىپەلەرىنىڭ عەمەلىياتىدە كۆرەشىپ چىنىققان جۇدە كوب كۈچلى، لەياقەتلى بىلىم كۈچىگە ئىگە بولغان فاعال ئوقۇتقۇچىلارىمىز يوق ئېمەس.

ئەگەر بۇ كۈچلەر بوكۈن مەيداندا كۆتۈپ تورغان مۇھىم ئىجتىماعى ئىجادى ۋەزىپەلەرىمىزگە ياقىندان فاعال ئىشتىراك ئېتىشگە بېل باغلاسالار، شۈبھەسىز بىز قوزغاتقان عامماۋى كۈچىنىڭ ساغلام ياردامى بىلەن بۈتۈن كۈچسىز جايلارىمىزنى مۇستەھكەملەپ چەمبەر، چەست بىر حالغا كېلتىرە ئالىشىمىزغا ھېچ سوز بولماسا كېرەك.

سوزنىڭ ئاخىرىدا يەكۈن قىلىپ شۇنى ئەيتەيلىككىم، مەدەنى - مائارىف مۇئەسسەسەلەرىمىزدەگى ئىشلەرىنىڭ عەمەلىياتلارىداقى ھەممە يېتىشمەۋچىلىكلەرىنى يوق ئېتىشدە لازىم بولغان شەرائىتنىڭ تۇغۇلىشى لازىم. بۇ شەرائىت حازىردا تۇغۇلغان ۋە ئوتكەزىلىپ تۇرغان ئىجتىماعى مۇسابەقە عەينى شول شەرائىت ئۈستىدەگى بىر قوزغالىشدىر. لېكىن بىزنىڭ شۇنىڭگە حازىرلانىشىمىز ۋە لازىم بولغان تاييارگەرچىلىكلەرنى ئويلاپ، لازىم بولغان چارالارنى كورىپ يول ۋە پىلانلار چىزىپ قويىشىمىزگە ۋاقت يېتدى. ئىش بىزدەن ئىش كۈتەدۇر. سوزلەنگەن ماقسادلارنى قولغا ئالىش ئۈچۈن ئىجتىماعى مۇسابەقە ئوتكەزىش دەۋرىدەگى مەيدانغا چىققان بارلىق كۈچدەن تولوق مەزمۇندە فايدالانىش ھەر نەرسەدەن ئىلگەرى تورا تورغان بىر مۇھىم ۋەزىپەدىر. ئىجتىماعى مۇسابەقەنىڭ قۇرال — كۈچلەرىنى ئىشىمىزنىڭ چىرىك جايلارىغا ئۈستالىق بىلەن ئۇرۇش ئۇسۇللارىنى ياخشى ئۆگەنىشىمىز كېرەك.

قىشلاق، رايون، ئوقرۇق مىقياسلارىدا مۇعەللىملەر بىلەن بىرلىكدە ئوقۇغۇچىلار كەنفىرىنسىيەلەرىنى چاقىرىپ مەكتەب ۋە تەربىيەنىڭ عەمەلى ئىشلەرىدە كېڭ مەيدان ۋە يول ئاچىش حەرەكەتلەرىنى قوزغاتىش كېرەك.

ئىجتىماعى مۇسابەقەنىڭ ئېڭ قيمەتلىك نوقتاسى شۇندەكىم، ئۇل ھەر بىر ئىشكە ساغلام تەنقىد، توغرى قيمەت ھەم ئاساسلىق يوللار كورسەتەدىر.

بۇ كۈن ئىجتىماعى مۇسابەقە ئىشلەرى مەدەنى جەبھەمىزدە ئىشلەمەكدە بولغان ھەر بىر عەسكەرىنىڭ شۇ مەزمۇندە ئىشكە ئىشتىراك قىلىشىنى تەلەب قىلادىر.

عۇمومى مەدەنى - ئىجتىماعى، ئىقتىسادى ئىشلەرىمىزنىڭ زامان تەلەبىگە مۇۋافىق ئىجادى فاعالىياتلارىنى كۆتەرىشدە دېڭىز تولقۇنى كەبى قوزغالغان مېھنەت دۇنياسى كەتتە مۇۋاففاقىياتلارغا ئىگە بولۇشى بىلەن بەرابەر، پرالىتارىيات حاكمىيەتىگە يەنە كۈچ ۋە ئىنقىلابى روح بېرەدىر.

زىيالىلار كىملەر؟

<u>دىنامىق ماقالاسى</u>

زىيالىلار مەسئەلەسى ئۆزىنىڭ كېڭلىگىگە قاراماسدان حازىرغى ۋاقتغا قەدەر كېرەك سانسىيالوگلار (ئىجتىماعىياتچىلار)، كېرەك ھەر تۈرلى ئىدىيولوگىيە (مەفكورە) خاراكتېرلارىنى تەدقىق ئېتكەن — بىلىمدانلار تامانىدان تاماماں حەل ئېتىلىپ بېتكەن مەسئەلە ئېمەسدىر.

ئىۋانوف-روزىنكو، ئوۋسيانكو، كولىكوۋسكى ۋە باشقالارنىڭ زىيالىلار توغرىسىداغى فىكر - ئىدىيالى ۋە ئېكلېكتىك تۈشۈنچەلەرى بىزنى قىزىقتىرمايدى؛ شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ مەسئەلەنىڭ حەللى ۋە جاۋابىنى ماركسىست ئەدەبىياتىدان ئاقتاراچاقمىز.

ماركسىست ئەدەبىياتىدا بۇ بارادا تورت نوقتايى نەزەرگە ئۇچرالادى.

<u>تۈرگىن تەرجىمەسى</u>

زىيالىلار مەيدە بۇرجۇۋازىيانىڭ بىر بولەگى كەبى

«حازىرغى زىيالىلارنىڭ تالىخى» مەۋزۇعى ئەتراپىدا ئالىپ بارىلغان علمى مۇباحەسەدە ئا. ۋ. لوناچارسكى زىيالىلار مەۋزۇعىنى شۇندايى تەعرىف ئېتكەندىر:

«زىيالىلار عەلاحىدە بىر سىنىف تەشكىل ئېتمەيدىلەر. عۇمۇمەن ئالغاندا زىيالىلار موختەلىف مۇرەككەب ۋە عەلاحىدە بىر گورۇپپەدىر؛ مادامىكى بۇلار بىر سىنىف تەشكىل ئېتمەس ئېكەنلەر ئۇ حالدا سىنىفلەر ئاراسىدا ئۆزىگە عەلاحىدە بىر مەۋقۇع بېلگىلەشى لازىمدىر.

ئۇ (زىيالىيلار)، بىر كۆپ ئۆزىنىڭ خۇسۇسىياتلىرىغا كۆرە مەيدە بۇرجۇئازىيانىڭ ھۇنەر قىسمىغا داخىل بولا ئالادىلار».

يەنە لۇناچارسكى ئۆزىنىڭ «زىيالىيلار ئۆتكەندە ۋە كېلەچەكدە» ئىسىملىك كىتابىدا «زىيالىيلارنىڭ ئاساسى ماياسى مەيدە بۇرجۇئازىياغا داخىل بولادىر» - دەيدۇر.

گورتېر ئۆزىنىڭ «تارىخى ماتېرىيالىزم»ىدە زىيالىيلارنى (چىنئاۋنىكلەر، ئەفىتسەرلەر، كومپوزىتورلار بىلەن بىرابەر) - «يېڭى ئوتتۇرا تاباقە» دەپ ھېسابلايدۇر.

ئوتتاق لۇناچارسكى ئۆزىنىڭ نۇقتائىي نەزەرىنى مانا بۇنداق ئىسپات ئېتەدۇر: زىيالىيلار كىچىك بىر مىقياسدا بولغان ئىستىھسالاتچىلار (ئىشلەپ چىقارغۇچىلار) دىر، بۇلارنىڭ يۇقارى ۋە پەستەدىكى قىسىملارى ئۆزلەرىنىڭ ماددى ئاھۋاللارىغا (ۋەزىيەتلەرىگە) كۆرە بىر-بىرىدەن كەسكىن سۈرەتدە ئايرىلادىلار؛ زىيالىيلار جەمئىيەتنىڭ ئىمتىيازلى تاباقاسىدىر، چۈنكى بۇلار «بەئزى خۇسۇسى كاپىتالگە-بىلىمگە» ئىگەدىرلەر. ئۇلار ئۆزلەرىنىڭ ئىش كۈچلەرىنى پرولېتارىيات كەبى ئەمەس، سېكىن-سېكىن خۇسۇسى بىر ھۇنەرمەند كەبى» ساتارلار. «بۇ ھۇنەرنىڭ ھەم ئاساسىغا ئەسەب ۋە مېيە فائالىيىتى قويۇلغاندىر».

گورتېر ئېسە، ئۆز نۇقتائىي نەزەرىنى ھېچ بىر ئۇرغۇنلۇق بىلەن مەھكەملەمەيدۇر؛ فاقات ئۇنىڭ ئاساسلانغانى مانا بۇ خالاس: «زىيالىيلار ئۆز خىزمەتلەرىنىڭ ھاققىنى بۇرجۇئازىيادان ۋە ياكى ھۆكۈمەتدەن ئالادىلار» (بۇ توغرىدا ھېچ نەرسە دېيىش ھەم كېرەك ئەمەس. چۈنكى كاپىتالىستلار جەمئىيىتىدە پرولېتارىيات ھەم ئىش ھاققىنى بۇرجۇئازىيادان ئالادى؛ لېكىن بۇ مۇناسەبەت بىلەن ھەم پرولېتارىيات مەيدە بۇرجۇئازىيا قاتارىغا كىرىپ قالمايدى).

زىيالىيلار مەيدە بۇرجۇئازىيا سىنىفىنىڭ بىر بۆلەگىدىر

بۇ نۇقتائىي نەزەر ئۆز ۋاقتىدا ي. لوزىنسكىنىڭ «زىيالى كىمدىر؟» كىتابچاسى بىلەن (پېتېربۇرغ — 1907) ئەلاقەدار بولغان ھالدا قىزغىن مۇباھەسەلەرگە سەبەب بولغان ۋە روس سانسىيال دېموكرات نارخەدا «ماخايېۋشىنا» نامى بىلەن بىر ئىز قالدىرىپ كەتكەن ئىدى. بۇ فىكىر، ماركسىستلار تەرەفىدەن فاقات ۋ. شۇلياتىكوف ۋە بىر ئاز ئېسىن تەرەفىدەن مۇدافەئە ئېتىلگەندىر.

شۇلياتىكوف ئۆزىنىڭ نۇقتائىي نەزەرىنى بۇنداي تەئرىفلەيدۇر.

«زىيالىيلارنى ئايرىم بىر سىنىف دېيىش، ئاناش مۈمكىن ئەمەس؛ چۈنكى ئىشلەپ چىقارىش (ئىستىھسالات) جەھەتدەن ئۇلارنىڭ ئايرىم - ئايرىم تاباقالارى ھەر خىل ئىشلەر بىلەن ماشغۇل بولادىلار؛ شۇنىڭ ئۈچۈن ھەم ئۇلارنىڭ ماددى مەنفەئەتلەرى ئايرىم ئايرىمدىر. بېلگىلى ئىشلەپ چىقارىش ۋاستالارىغا ئىگە بولغان فىكرى ئىستىھسالاتچىلار بۇرجۇئازىيادان ھېسابلانادىر ۋە ئۇنىڭ تۈرلى قىسىملارىغا ئائىددىرلەر.

ئېسىن، ئۆزىنىڭ فىكرىنى تامامان ئاچىق-ئايدىن ئىزاھ ئېتەمەيدۇر: «رەھبەرلىك ۋەزىفەسىنى ئۆتەگەن ئىنسان تاباقاسى بۇرجۇئازىيادان ھېسابلانىشى لازىمدىر؛ لېكىن ئۇنىڭ كۆرسەتكەنلەرىنى ئورنىغا قويغانلار ئېسە، كەڭ دائىرەدا پرولېتارىياتغا ئائىددىر. مەسەلەن: خىزمەتچىلار ۋە ئىدارالارنىڭ باشقا پەست خىزمەتچىلارى، تىياتر، موزى، ئىلمى ئىدارا ئىشچىلارى ۋە باشقالار». ئېسىننىڭ بېلگىلەشىگە قاراغاندا تېخنىكا زىيالىيلارى (مۇھەندىسلەر، ئۇستالار ۋە باشقالار) بۇرجۇئازىيا سىنىفىنىڭ بىر بۆلەگىدىر.

ئېسىننىڭ بۇ فىكرى، رەھبەر بولغان خىزمەتچىلارنىڭ قوشىمچا قىممەتدان فايدالانىشلارىغا تايانادىر (بۇ فىكىرنى شۇلياتىكوف ھەم ئالغا سۈرگەن ئىدى). كۆرۈلەدىركىم بۇ نۇقتائىي نەزەر ئاساسان ھەر كىمنىڭ غەير ئىستىھسالى ۋە ئىستىھسالى (ئىشلەپ چىقارىش) مىھنەت خۇسۇسىدا بولغان فىكىرگە قارشى كېلەدۇر؛ ئەينى زاماندا، ماركس تەرەفىدەن رەد ئېتىلگەن ئەدەم سمىت نەزەرىيەسىنى تەكرار ئېتەدۇر.

زىيالىيلار ئايرىم بىر سىنىف ياكى بىر تاباقادىر

(بۇخارىن، كائۇتسكى، سولتانسىك، ۋولفسون)

كائۇتسكىگە كۆرە زىيالىيلار ھەم زىيالىيلارنىڭ ئۆز ئىچىدەن، ھەمدە، ئالى سىنىفلەردەن، مەيدە بۇرجۇئازىيا ۋە قىشلاقلىلاردان، «ئاز مىقداردا ھەم» پرولېتارىيادان ۋۇجۇدقا كېلگەندىر؛ «مىقدار تامانىدان بولغانداي كۆپ ۋە ھەممە ۋاقت ئارتىپ تۇرغان بۇ يېڭى ئوتتۇرا سىنىف شۇنداي مەيدانغا چىقادىر».

بۇخارىن ئېسە فىكرىنى بۇنداق بېلگىلەيدۇر: مەيدە بۇرجۇئازىيا ھەممە ۋاقت يوقالىشغا مەھكۇم بولغان بىر سىنىف بولۇپ كاپىتالىست سىنىفى ئىنكىشاف (يۈكسەلىش) ئېتكەن سارى يوق بولۇپ كېتەدۇر. لېكىن زىيالىيلارنىڭ بەئزى تاباقالارى كاپىتالىزمنىڭ بەئزى تەرەققىسى قارشىسىدا، ئۇتتىشنىڭ سىراسى بولغانىغا قاراماسدان-ئاق بارغان سارى كۆپەيەدۇر، ئارتادىر؛ بارغان سارى ئۇلار يەنە ھەم كېرەكلى بولادىلار. شۇنىڭ ئۈچۈن ھەم ئۇلارنى مەيدە بۇرجۇئازىيا سىنىفى دېيىش ئاناش مۈمكىن ئەمەس.

ماركسىست ئەدەبىياتى تەرەفىدەن مەيدانغا ئاتىلماغان لېكىن كېراچدانلىق ھوقۇقىغا ئىگە بولغان بېلگىلى بىر ئىستىلاھ ھەم بار: زىيالىيلار يېڭى ئۈچىنچى تاباقا نامى بىلەن ئىسىملەندىرىلەر.

ئۇنىڭ ئارتىشى كەتتە-ئىشلەپ چىقارىشنىڭ ئارتىشى بىلەن ئەلاقەدار قىلادىلار. ئىشلەپ چىقارىش كۈچىنىڭ كېڭەيىشى بىلەن ماددى ھاسىلات ھەم كېڭەيەدۇر، ئەينى زاماندا ماددى كۈچ ساھاسىدا ھەرەكەت قىلغان ئىشچىلەرنىڭ مىقدارى ئازايادىر. شۇنىڭ بىلەن ئېيتىش مۈمكىنكىم ئىشلەپ چىقارىش كۈچىنىڭ ئىنكىشافى قول كۈچىنىڭ ئەھەمىيەتىنى يوقانىشغا سەبەب بولادى.

ۋولفسوننىڭ نۇقتائىي نەزەرى (زىيالىيلار، سىنىفلەر ئاراسىدا، پرولېتارلار بىلەن مەيدە بۇرجۇئازىيا ئورتاسىدا بىر گۇرۇپپىدىركىم ئۆز فىكرى كۈچلەرىنى ساتقۇچىلاردان تەشكىل ئېتىلگەندىر).

ۋ. رازوموۋسكىنىڭ فىكرى (ئازاد ھۇنەر ئېگەلەرى ۋە «تېخنىكا زىيالىيلارى» سىنىفلەر ئاراسىدا بولغان ئەلاھىدە بىر زىيالى گۇرۇپپىدىر) بۇ نۇقتائىي نەزەر، بۇخارىن ۋە كائۇتسكىنىڭ نۇقتائىي نەزەرىگە ياقىندىر.

ھەر بىر سىنىفنىڭ ئۆزىگە ماخسۇس زىيالىسى باردىر

ۋ. پ. بولونسكى، زىيالىيلارنىڭ بېلگىلى بىر ئىجتىمائى گۇرۇپپە بولۇش فىكرىنى قابۇل ئېتەمەيدۇر. ئۇنىڭ فىكرىچە، ھەر بىر سىنىف ئۆز ئىچىدەن تەشكىلاتچىلار ۋە مۇتەفەككۇرچىلەر—زىيالىيلار مەيدانغا ئاتادىر.

«بۇ زىيالىيلار ئېسە—سىنىفى تەجرىبەلەرىنى ئۆزىدە توپلاغان، سىنىفى تۈشۈنچەنى تەشكىل ئېتكەن بىر تەشكىلات (орган) رولىنى ئوينايدۇر؛ بۇ تەشكىلات ھەم، شۇ سىنىفنىڭ، تۇرمۇش كۆرەشى بىلەن ۋۇجۇدقا كېلگەن، كېسكىنلەشكەن بىر ئۇرالىدىرەزەلىكىننىڭ فىكرىگە قاراغاندا «زىيالىيلار سىنىفنىڭ تۈشۈنچەلى تاباقاسىدىر» پ. ئى. گورف ھەم زىيالىيلارنى يېگانە بىر گۇرۇپپە دېيىپ تەلقىن ئېتىش نۇقتائىي نەزەرىنى قابۇل ئېتەمەسدەن، زىيالىيلار «ئۇمۇمى ئىقتىسادى ئەلاقەلەر بىلەن بىرلەشكەن ئەلاھىدە مۇستەقىل بىر سىنىف» بولماغانلىقىنى قەيد ئېتەدۇر. بىزچە، بۇ ئاخىرغى نۇقتائىي نەزەر باشقالارىغا نىسبەتەن يەنە توغرىدىر. لېكىن بۇ فىكىرگە باشقالارنىڭ ھەم باقىلاشقانلىقى ئۈچۈن ئايدىنلاشتىرىشغا تاغىن ھەم

ئېھتىياج باردۇر. بىزنى قىزىقتۇرغان بۇ مەسئەلەنىڭ تەھلىلىدە، ماركسنىڭ قوشىمچا قىممەت نەزەرىيەسى ھەمدە، ئىدېئولوگىيە مەھنەتى خۇسۇسىدا بولغان فىكرىنى ئاساس قىلىپ ئالالمىز. ماركسنىڭ بۇ فىكرى ئادەم سمىتنىڭ «خالق بايلىقى»دا ئىشلەپچىقارىش مەھنەتى خۇسۇسىدا بولغان نۇقتايى نەزەرىنى تەنقىد ئېتىش نەتىجەسىدە مەيدانغا چىققاندۇر: ئادەم سمىت يازادۇر:

«بەزى ئېھتىراملىق ئىجتىماعى سىنفلەرنىڭ مەھنەتى–خىزمەتچىلەرنىڭ مەھنەتى كەبى ئىشلەپچىقارىش قىممەتىغا ئاز ئىگەدۇر. مەسەلەن ھۆكۈمەت مەھكەمەسىنىڭ چىناۋنىكلەرى، ئوفىتسەرلەرى، بۈتۈن دېڭىز ۋە قۇرۇقلۇق قوشۇنى بىلەن بەرابەر غەير ئىستىھسالى ئىشچىلەردۇر. ئۇلار جامائەتنىڭ خىزمەتچىلەرىدۇر؛ ئۇلەرى ھەم باشقالارنىڭ مەھنەتى بىلەن ياشايدۇرلار. روھانىلار، ھۇقۇقشۇناسلار (يۇرىستلەر)، دوقتۇرلار، ھەر تۈرلى يازغۇچىلار، كامېدىيەچىلەر، ئاكتيورلەر، مۇزىقىشۇناسلار، ئوپېراخانلار، باللېت رەققاسەلەرى ۋە باشقالارى كۆرسەتىلگەن سىنفدەن ھېساب ئېتىلەدۇرلەر»

لېكىن ماركس بۇ فىكرنىڭ خاتالىقىنى ئىزاھ قىلاراق ئىشلەپچىقارىش مەھنەتىنىڭ نېمەدەن ئىبارەت بولغانىنى بېلگىلەيدۇر؛ ئەينى زاماندا بەھەسنىڭ مەۋزۇئى بولغان مەسئەلەگە ياقىنلاشادۇر:

«كاپىتالىست ئىشلەپچىقارىشىدا، ئىشلەپچىقارىش مەھنەتى ياللانغان مەھنەتدۇر؛ «مېكىن – سېكىن» كاپىتالنىڭ بىر بۆلەگى شەكلىدە كىرەدۇر؛ يەعنى ھەم كاپىتالنى توغدىرادۇر، ھەمدە كاپىتالىستكە قوشىمچا قىممەت بېرەدۇر.

فاقات بۇنىڭ ۋاسىتاسى بىلەن مال ۋە ياخۇد پۇل كاپىتالغە ئايلانادۇر».

«بۇنىڭ بىلەن ئاكتيورنى ھەتتا كامېدىيەچىلەرنى — ئەگەر ئۇلار كاپىتالىستلەرگە بىر ياللانغان كەبى ئىشلەسەلەر–ئىشلەپچىقارىش ئىشچىسى دېپ ئاتاش مۇمكىن بولادى. چۈنكى كاپىتالىست ئۇلارنىڭ مەھنەت ھاقلارىنىڭ ھەممەسىنى بېرمەسەدەن بىر بۆلەگىنى فايدا بولسۇن ئۈچۈن ئۆزىدە ساقلايدۇر؛ لېكىن باشقا ئادەملەرگە كېيىم تىكەتۇرغان ياكى كېيىم ياماپتۇرغان تىكۈچىلەر غەير ئىستىھسالى ئىشچىلەردۇر.

نېگەكىم بۇنىڭ مەھنەتى تامامان سەرف قىلىنادۇر. بىرىنچىلەرنىڭ مەھنەتى ئېمەسە كاپىتالغە ئايلانادۇر.

بىرىنچى خىل مەھنەت قوشىمچا قىممەت ۋۇجۇدگە كېلتۈرەدۇر؛ ئىككىنچى ئېمەسە كىرىمنى ئىشلەتەدۇر».

«يازغۇچىلار ھەم ئىستىھسالچى ئىشچىلەردۇر: چۈنكى ئۇلار ئەسەرلەرىنى باستۇرغان ۋە ساتقان كىتابچىلارنى بايىتادۇرلار. ئۇلار ھەم كاپىتالىستلەرگە ياللانغان ئىشچىلەر قادار ئىشلەپچىقاروچىلاردۇر؛ ئۇلارنىڭ ھەم مەھنەتىدەن فايدا ئالىنادۇر».

ماركس ئۆزىنىڭ بۇ فىكرلەرىنى ئىشلەپچىقارىش مەھنەتىنى غەير ئىستىھسالى مەھنەتدەن ئاجراتىش بىلەن بېلگىلەيدۇر. ئەينى زاماندا قەيد ئېتەدۇركىم ئىدراكلى مەھنەت ھەم قوشىمچا قىممەت ۋۇجۇدگە كېلتۈرەدۇر. (لېكىن شۇۋيانكوف بىلەن ئېمەسىن مەسئەلەنىڭ بۇ يېرىنى ئاڭلامايدۇرلار).

سوڭرا ماركس يازادۇر: «ئەينى بىر تۈرلى ئىش (جايىغا كۆرە) ئىستىھسالى ۋە غەير ئىستىھسالى ھەم بولا ئالادۇر. مەسەلەن ئەشۇللەچى ئۆزى كۆڭلى سۈرەتدە ئۆز ئاۋازىنى ئۆز فايداسى ئۈچۈن ساتسا (باشقالارى بۇنىدان ماددى فايدا ئالمايدۇر) ئۇ، غەير ئىستىھسالچى ئىشچىدۇر. لېكىن بۇ ئەشۇللەچى بىرەر كىشى تەرەفىدەن پۇل قازانىش ئۈچۈن چاقىرىلىپ ئەشۇللەچىلىك قىلدىرىلسا–ئىستىھسالى ئىشچى بولادۇر؛ چۈنكى ئۇنىڭ ۋاسىتاسى بىلەن فايدا ئالىنادۇر. ئۇ كاپىتال توغدىرادۇر».

سوڭرا ماركس ئەقلى–بەدىئى مەھنەت ھاسىلىنىڭ تەھلىلىگە كۆچۈپ ئۇنىڭ خۇسۇسىياتىنى بېلگىلەيدۇر: «بېلگىلى ئىش ۋە مەھنەت نەتىجەسى بولغان خىزمەتلەر ياكى مەنلۇباتلاردان بەعزىلەرى ئۆزىنى ماددا كۆرسەتە بىلۈر، بەعزىلەرى ئېمەسە يالغىز ئۇنى مەيدانغا چىقارغان بىلەن بىرلىكدە ھىس ئېتىلەدۇر، ماددى ۋە كۆزگە كۆرۈنەرلىك بىر نەتىجە چىقارمايدۇر؛ بۇ نەتىجەنى بىر مال كەبى بازارغا چىقارىپ ساتىش مۇمكىن ئېمەس. مەسەلەن: ئەشۇللەچى تەرەفىدەن قىلغان خىزمەت بەدىئى ئېھتىياجنى تەئمىن ئېتەدۇر؛ زەۋقنى قاندۇرغان بۇ نەرسەنى ئەشۇللەچىدەن ئايرىم ساقلاش مۇمكىن ئېمەس؛ ئەشۇللەچىنىڭ فائالىيەتى بىتىش بىلەن زەۋقنى قاندۇرغان ۋاسىتا ھەم بىتەدۇر؛ بۇ خىزمەت ئالغانىم بىر مالغا ئوخشاش يا زەروردۇر ياكى يالغىز زەۋقىمغا خىزمەت ئېتەدۇر.

لېكىن بۇنىڭ بىلەن ئۇ ھېچ بىر ئىقتىسادى ئەھەممىيەتنى يوقاتمايدۇر». بۇنداي بولغان ھالدا غەير ماددى ئىستىھسالاتدا ئىككى خىل مال مەنلۇباتى بولا ئالادۇر: 1) بېلگىلى كۆرۈنىش بولۇپ ھەم ئىشلەپچىقاروچىدان ھەمدە مەنلۇباتچىدان ئاجرالغان مال (رەسىملەر، كىتابلار قىسقاسى ئەدىبلەرنىڭ يارتقانلارىدان ئاجرالغان بۈتۈن سەنئەت ھاسىلاتى)؛ 2) ئىشلەپچىقاروچىدان ماددى سۈرەتدە ئاجرالماغان ئىستىھسالات (ئىشلەپچىقارىش)؛ بۇ ئېمەسە ئاكتيورلەرگە، مۇئەللىملەرگە، دوقتۇرلارغا، ئەشۇللەچىلەرگە ۋە باشقالارغا ئائىدەدۇر.

ماركسنىڭ غەيرى ماددى مەھنەت خۇسۇسىدا ئالدىن سۈرگەن فىكرىنىڭ باشقا نەزەرىيەلەرگە بولغان قارشىلىقى نېمەدەن ئىبارەتدۇر؟ ماركس ئىدېئولوگىيە مەھنەتىنى تېكشىرگەن ۋاقىتدا ئىقتىسادى تەھلىلنى تەدقىق ئېتكەندۇر؛ بۇنىڭ بىلەن ئۇ، زىيالىلارنىڭ سىنفى خاراكتېرىنى ھەر نەرسەدەن ئەۋۋەل ئىدېئولوگىيەگە باغلىق بولماي ئىشلەگەن ئىشلەپچىقارىش بىلەن بېلگىلەشنى كۆرسەتەدۇر. لېكىن بىر كۆپلەرى زىيالىلارنى تەدقىق قىلىشدا ئۇلارنىڭ مەفكۇرەلەرىنى ئاساس قوتادۇر. نېگەكىم مەيدە بۇرجۇۋازىيا مەفكۇرەسىدە بولغان ئىشچى–ئىشلەپچىقارىشغا بولغان مۇناسىبەتى ئېتىبارى بىلەن پرولېتار بولماسدان قالالمايدۇر؛ ئۇ، پرولېتاردۇر. بۇخارىن ئېيتەدىكى: (ئىشچى سىنفىنىڭ يۇقارى بۆلەگى بۇرجۇۋازىيا تۈشۈنچەسى ۋە مەفكۇرەسى تەئسىرىدەدۇر)؛ زىيالىلارغا ھەم شۇ خىلدا ياقىنلاشىش لازىمدۇر. مۇستەقىل ۋە يەگانە ئىقتىسادى ياكى مەفكۇرەۋى بىر گرۇپپا شەكلىدە زىيالى يوقدۇر. زىيالىلار ھەر سىنفنىڭ بېلگىلى بىر تاپاقاسىدۇر بۇنىڭ ئۈچۈن ھەم زىيالىلارنى توپلانغان فەۋقەلسىنف (سىنفدەن يۇقارى)، سىنف تاشقارىسىدا ئۇمۇم–ئىجتىماعى سىنف، يەگانە بىر سىنف ياكى گرۇپپا شەكلىدە كۆز ئالدىغا كېلتۈرىش توغرى ئېمەس. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز مۇھاكەمەمىزنى بۇنداي نەتىجەلەندىرەمىز:

بۇرجۇۋازىيا سىنفىگە باغلانغان زىيالى – ئىشلەپچىقارىشغا ئۇنىڭ بىلەن بەرابەر ئەلاقەسى بولغان زىيالىدۇر.

پرولېتار سىنفىگە باغلانغان زىيالى— «ياشاش ئۈچۈن مەھنەتىنى ساتقان، لېكىن بىر كاپىتالدەن فايدا ئالماغان، پرولېتاردان باشقا بىر نەرسە ئېمەسدۇر. بۇ سىنفنىڭ ھايات ۋە مامات مەسئەلەسى مەھنەتنىڭ ۋەزىيەتىگە باغلىقدۇر (ئېنگېلس).

مەيدە بۇرجۇۋازىيا زىيالىلارنىڭ — مەيدە بۇرجۇۋازىيا كەبى ئۆزىگە ماخسۇس ئىشلەپچىقارىش قۇرالى باردۇر؛ بۇنىڭ ۋاسىتاسى بىلەن ياشايدۇر؛ مەسەلەن: شەخسى تەجرىبەلەرى ۋە فائالىيەتى بىلەن ياشاغان دوقتۇر، يازغان ئەسەرىنى ئۆزى باستۇرغان يازغۇچى ۋە باشقالار. ئاساسى سىنفلەر ۋە گرۇپپەلەردەن ئاجرالغان زىيالىلار مەفكۇرەۋى (فىكرى)، ئىلمى–تەشكىلى ۋەزىفەلەرىنى بەجەرەدۇرلەر؛ بۇلار ئاساسان تۆرت كەسپداش گرۇپپەلەرگە ئاجرالادىلار:

1) بەدىئىياتچىلار گرۇپپەسى (رەسساملار، يازغۇچىلار، مۇزىقىشۇناسلار، ھەيكەلتەراشلەر، ئارتىستلەر)؛

2) ئىلمى–تەشكىلى–تېخنىك گرۇپپەسى (مۇھەندىسلەر، مېعمارلار، نار ئىلىم تەدقىقچىلەرى، دوقتۇر ۋە باشقالار)؛

3) ئەشكىلى مەفكۇرەۋى گرۇپپا (دىن خىزمەتچىلەرى، ھوقۇقشۇناسلار، ئىجتىمائى پەنلەر ئەدىبلەرى، سىياسىئونلار، پۇبلىتسىستلار)؛ بىردە بۇ گرۇپپا يانىدا بولغان باشقا مەفكۇرەچىلەر (ئىدېئولوگلار).

زىيالىلارنىڭ سىنىپى بولۇنۇشلىرىگە ئىقتىسادى ئۆلچەۋ ئەدبىق ئېتىلەر ئېكەن بىز ئۇلارنىڭ فىكرى مەفكۇرەۋى خاراكتېرىدا بولغان ئىختىساسى مەخسۇسلەرنى ھەم كۆزدىن قاچۇرمايمىز؛ ئەينى زاماندا سىنىپى مەنبۇئات كېسكىن سۈرەتتە زىيالىلار مەخسۇسىنى، جىسمانى مەخسۇسدىن ئاجرىتادىر.

بۇنىڭغا مۇۋافىق ئىقتىسادى تەھلىلنى، مەفكۇرەۋى تەھلىلنىڭ تەئقىب ئېتىشى لازىمدىر. مەفكۇرەۋى تەھلىل كۆرسەتىدىركى زىيالىلارنىڭ ئىشلەپ چىقارىشىدا بولغان ئايرىم-ئايرىم مەنسۇبىيەتلىرىدە ھەم قانات مەفكۇرە رول ئوينايدۇر. (ئېنگېلس، كاپىتالىست زىيالىسى، ماركس ھەم لېنىن پرولېتار زىيالىلارى ئېدى؛ شۇنداي بولسا ھەم ئۇلارنىڭ ئۇچاۋلارىنىڭ ھەم مەفكۇرەسى پرولېتارلار مەفكۇرەسى ئېدى)؛ ئېكىنچى بىر كۆپ زىيالىلارنىڭ سىنىپى مەنسۇبىيەتىنى، ئىقتىسادى دەستۇرلەر بىلەن تەھلىل ئېتىلەر ئېكەن ئۇلارنىڭ سىنىپىگە بولغان ئەلاقەلەرى مەفكۇرەلەرى بىلەن توغرى كېلمەيدۇر؛ چۈنكى، مەنسۇب بولغان سىنىپى بىلەن مەفكۇرەسى باشقا-باشقادۇر.

بۇ ھەم تارىخى-ئىقتىسادى شارائىت نەتىجەسىدە ۋۇجۇدقا كېلەدۇر. بىرىنچى نەتىجە، زىيالىلار مەفكۇرەسىنىڭ (ئىدېئولوگىيەسىنىڭ) يەگانە بىر سىنىپ مەفكۇرەسى بولماغانى كەبى ئۇنىڭ (زىيالىلارنىڭ) ئايرىم بىر سىنىپ بولماغانلىغى ئايدىنلاشادى. بۇ مەسئەلە ھەم ئىككى قىسىمغا بولۇنادۇر: ئا) زىيالىلار مەفكۇرەسى ئۇنىڭ (زىيالىلارنىڭ) سىنىپى ئىقتىسادى ۋەزىيەتى بىلەن توغرى كېلمەيدۇر، مەنسۇب بولغان سىنىپنىڭ مەفكۇرەسىنى تاشىمايدۇر. (ئېنگېلس كەبى)؛ ب) مەفكۇرە ئېتىبارى بىلەن زىيالىلارنىڭ قانات بىر بولەگى ئۆزىنىڭ مەنسۇب بولغان سىنىپىگە توغرى كېلەدۇر؛ يەنە ھەم بۇلاردا باشقا سىنىپلەر مەفكۇرەسىنىڭ ئۇنسۇرلەرى بولادۇر (مەسەلەن ئىلىم-پەندىكى زىيالىلار).

ئىككىنچى نەتىجە-زىيالىلار خۇسۇسىدا بولغان نەزەرىيەنى ۋە تۇرمۇشىنى سىنىپى ۋە كەسىپداش جەمئىيەتلەرگە ئاساسلاندىرغان مەفكۇرە ئېگىزىنى ھەم ئۇنۇتماسلىق كېرەكدۇر. زىيالىلار خۇسۇسىدا مەفكۇرە دەستۇرى ئەدبىق ئېتىلەر ئېكەن ئۇلارنىڭ ئىككى قىسىمغا بولۇنگەنلىگى ئاچىق-ئايدىن كۆرىنەدۇر: بۇ رەۋىشدە پرولېتار سىنىپىگە باغلانغان، پرولېتار مەفكۇرەسىنى تاشىغان زىيالىلار، پرولېتار زىيالىلارىدىرلار (ھازىرقى شارائىتدا كوممۇنىست مەفكۇرەسىنى تاشىغان زىيالىلارغا پرولېتار زىيالىسى نامى بېرىلىشى كېرەكدۇر). زىيالىلارنىڭ كوممۇنىست بولماغان قىسىمغا ئېنتېللىگېنتسىيانى پرولېتار (زىيالى پرولېتار) نامىنى بېرىش مۇمكىندۇر.

ماركسنىڭ كۆرسەتىشى بىلەن ئىشلەپ چىقارىشقا مەنسۇب بولغانى بۇزسىدىن پرولېتار سەفلەرىگە كىرگەن «مۇھەندىسلەر ۋە باشقا ئىشچىلەر» پرولېتارلارنىڭ بىر مۇنچاسى كەبى كوممۇنىست مەفكۇرەسىنى تاشىمايدۇرلار، ھەتتا بەئزەن بۇ مەفكۇرەگە دۈشمەن ھەم بولادۇرلار. لېكىن ئىقتىسادى جەھەتدىن بۈتۈنلەي پرولېتارىياتقا باغلانغان بۇ ئىنتېللىگېنتسىيانى پرولېتارلار كېچ ياكى ئېرتە، كاپىتالىزمنىڭ يوقىلىشى بىلەن ھەلاقەدار ئۇلاراق پرولېتار مەفكۇرەسىنى قابۇل ئېتىشكە مەجبۇر بولاچاقدۇرلار. بۇ قائىدەغا مۇۋافىق پرولېتار، كاپىتالىست، مەيدە بۇرجۇئازىيا زىيالىلارى بولغانى كەبى — بۇرجۇئازىيا ۋە مەيدە بۇرجۇئازىيانىڭ ئېنتېلىگېنتسىيانى پرولېتارى بولغانلىغى ھەم مەئلۇم بولادۇر. بىرىنچى گرۇپپادەگى زىيالىلار (پرولېتار، كاپىتالىست ۋە مەيدە بۇرجۇئازىيا) ئۆز سىنىپلەرىنىڭ مەفكۇرەسىنى تەشكىل ئېتكەن ھالدا ئۆز سىنىپلەرىنىڭ كۈرەشىگە ياردەم ئېتەدىلەر؛ ئۆز سىنىپلەرىنىڭ مەفكۇرەچىلەرى (ئىدېئولوگلەرى) ۋە رەھبەرلەرى بولادىلار. ئىككىنچى گرۇپپا (ئېنتېلىگېنتسىيانى پرولېتارىيات ۋە باشقالارى) زىيالىلار كەسىپداشلىق جەھەتدىن توپلانغان زىيالىلاردىرلار.

بۇ بولۇنىش تەجرىبەدە بەئزەن بۈتۈنلەي ئەدبىق ئېتىلمەسە ھەم بۇنىڭ ھازىرقى ۋاقىتدا ئۇنچا ئەھمىيەتى يوقدۇر.

ماركسىزم ۋە رىيازىيات

ر. خالمۇراد (مەللىن).

پىرولېتارىيات ئۆزىنىڭ سىنىپى دۈشمانلارىغا، جەمئىيەت پارازىتلارىغا قارشى كۈرەشكەندە، فاقاتغىنا جىسمانى ئالىشىش بىلەن قاناغەتلىنىپ قويالمايدى. ئۇ، مەفكۇرە مەيدانىدە ھەم تىزگىنىنى قولدان بېرمەسدىن تەرەققىياتنى، تائرىخ غىلدىرەگىنى ئارقاغا سۈرمەكچى بولغان قارا كۈچلەر، رېئاكسىيە ئۇنسۇرلەرى بىلەن ئۆزىنىڭ سوڭغى غەلىبىياتىغىچا ئالىشادى.

ھەر بىر سىنىپنىڭ ئۆزىگە ياراشا دۇنياغا قاراشى بار. دۇنيانى ئۆزىچە تۈشۈنەدى؛ دۇنياغا ئۆزىچە باھابېرەدى؛ ئۆزىنىڭ ھازىرقىسى ۋە كېلگۈسى ئۈچۈن يوللار چىزەدى؛ باشقا سىنىپلەرگە نىسبەتەن مەئلۇم بىر يونەلىش ئالادى. ئەتراپىنى چۇلغاپ ئالغان تەبىئى ھالاتلارنى، كۆرىنىشلەرنى چۇقۇر فىكرلەيدى. ئۇلارنى تېكشىرمەك، بىلمەك ۋە ئۆز خىزماتىغا ئىشلەتمەك ماقسادى بىلەن ئاساسى ئۇسۇل، يوسۇن تۇتادى. قىسقاچا قىلىپ ئېيتكەندە، جەمئىيەتدەگى ھەر بىر سىنىپنىڭ ئۆز مەسلەگى بولىشى لازىم.

ماركسىزم ئېسە پرولېتارىيات سىنىپىنىڭ ئىنقىلابى مەسلەگى بولۇپ، ئۇنىڭ ھەر كۈنگى تەجرىبە قرى [1] ۋە نەزەرى ئىشلەرىدە ئوتكۈر ئايبالتاسىدىر. بۈتۈن دۇنيا بۇرجۇئازىيا مەفكۇرەچىلەرى، زاتى كېتىپ ئاتى قالغان ئىككىنچى سارىغ بەينەلمىلەل قەھرەمانلارى رېفورمىستلار (كاپىتالىستلار خادىمى دېيىپ تۈشۈنىش كېرەك!) ھەممەسى ھەم بىر بايراق ئاستىغا يىغىلىپ ماركسىزمنىڭ ئېڭ قىماتلى ۋە «نازىك» يۈرەگى بولغان پرولېتارىيات دىكتاتۇراسى ۋە ماددى دىئالېكتىكەسىگە قارشى بۈتۈن كۈچلەرىنى سەرف ئېتىپ، ئەزەلدىن كۈپكەلەرىنى ساچىپ كۈرەشەدىرلەر. ۋە ئېڭ سوڭىدا ئۆزلەرىنىڭ «جانى دىل» شىئارلارىنى ئورتاغا ئاتىپ، كېكرتەكلەرى ئۈزۈلگۈنچە داد - ۋايداد قىلىپ قىچقىرىشىپ دېيدىلەر، كى «ماركسدىن كانتگە قايتىش كېرەك!».

ئەگەردە بىز، ماركسىست-لېنىنچىلەر، ھازىرقى دەۋردە بۇرجۇئازىيا تائرىخى قۇياشىنىڭ باتا باشلانىشىنى نەزەرى ئىئتىبارغا ئالىپ تېكشىرسەك «كانتگە قايتىش» شىئارىنىڭ مەغزى نىمەدە ئېكەنىنى ياخشىغىنا تۈشۈنىپ ئالامىز.

تۇرغان ھاقىقات: بۇرجۇئازىياغا ئىجتىمائى ئىنقىلاب ئالاۋىدان ساقلانىش ئۈچۈن تەبىئەتدەن تاشقارى كۈچلەرگە ئىشانىشدان باشقا چارا قالمادى. مانە شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ئىدېئالىزم، ئىسكېپتىتسىزم ھەتتا، كى ئېمپىرىزم، ئەككۇلتىزم

[1]) ئەمەلى جايلەگە قوشۇلىپ ئىشلەش.

مەسىلەلەرگە بېرىلىپ، «لامەكانگە» سىغىنادى، ئۇندان كومەك سورايدى.

I

ئەپرىئورىزم ھەم رىيازىيات.

مەئلۇمكى، مەركسىزم فەننىڭ ھەر بىر قىسىملارىدا ئالىبىيات قازانماقدا. مەركسنى ۋە ئۇنىڭ فەلسەفەسىنى زامانامىزنىڭ ئاتاقلى ۋە ئاتاقسىز ھەر بىر ئالىمى بىلەدىر، دېمەك ياكلىشقان بولماسىمز. بىراق، مەئلۇم مەسىلەكنى بىلىشدە ۋە ئۇنىڭغا قوشىلىش يا قوشلماسلىق بارى بىر ئېمەس.

مەسەلەن، فەرەز ئېتەيلىك: ئېرمەت ئىدىئالىزمنى ياخشى تېكشىرگەن، بىلەدى، لېكىن ئۆزى ماتېرىئالىست-دىئالېكتىك. ئەفەندى شېرمەت، ئېيتەيلىك، فېيېرباخنى نېگىزى بىلەن ئىشلەپ چىققان، لېكىن ئۆزى قىزىل ئەفلاتۇنچى [1]

ساتسىيال - دېموكراتىيە فەيلەسوفلەرىدەن ھېساپلانا-تۇرغان «يېڭى كانتچى» ئادلېر ۋە باشقالار مەركسىزم توغرىسىدا قانچا جىلد كىتابلار (ئېسىزگىنە قاغازلار!) يازماسىنلار، بارى بىر، ئۇلار ئۇزلەرىنىڭ ئېسكى كانتىزم سارايىدان تاشقارى چىقمايلار. قىزىغى شۇندە، كىم غەربى ئەفەندىلەر ئۇزلەرى باتقاقلى ئورماندا ئاداشىپ قالغانلىقلارىنى ئېسلەرىدەن چىقارىپ قويۇپ، ئىشچىلەرنى ئاخماقلاتىپ، توغرى يولنى كورسەتىشكە ۋەئدە بېرەدىرلەر.

ئۇلەر مەركسىزم تونىنى كىيىپ ئالىپ، مىھنەتكەش ئاممىسى ئاراسىدا ئۇزلەرىنى بارىپ تۇرغان ئىنقىلابى رەھبەرلەر ئېتىپ كورسەتەدىلەر. ئەگەردە بېتلەرىدەگى نىقابىنى ئالىپ تاشلاپ تاماشا قىلساڭىز كورەسىز، كىم بىرىنىڭ يۈزىدە رېفورمىزم قوتۇرى، باشقاسىنىڭ بۈتۈن ۋۇجۇدى ئىدىئالىزم سىفىلىسى بىلەن زەھەرلەنگەن. . . . ئەمما ئۇيىل كانت داۋىيۇم بىلەن بىرلىكدە دېيدىر، كىم رىيازىيات ھاقىقاتلارىن تۇرمۇش، تەجرىبە مېۋەلەرى بولماسدان، بەلكىم بىزنىڭ ئەقلىمىزنىڭ، فىكرىمىزنىڭ بېرگەن نەتىجەلەرىدىر. دېمەك رىيازىيات تەجرىبەدەن كېلىپ چىققان فەن بولماسدان، بىلئەكس، مىيەمىزنىڭ تۇغدىرغان تۇشۇنچەلەرى بىلەن ئىش قىلاتۇرغان ئىلم.

كانت ھەر بىر فەنگە رىيازى تۈس بېرمەكچى بۇلادى. بىز تەبىئى ۋە تارىخى فەنلەرگە رىيازى تۈس بېرمەكچى بولساق، ئۇلارنىڭ رىيازىيات بىلەن مەفھۇملەرى، ئېچكى تەبىئەتى بىر بولىشى كېرەك. ماتېماتىكە ئۆزىنىڭ تېكشىرەتۇرغان نەرسەلەرىنى ئۆزى ئويلاپ چىقارادى. ئىككىنچى خىل ئېيتسەك، ئابىيېكتنى سۇبيېكت ياراتادى. ھەر بىر فەن فاقاتغىنا بىزنىڭ تۇشۇنچەلەرىمىزنىڭ نەتىجەسى.

بۇ جۇملەلەرنى مەنتىقى داۋام ئېتدىرسەك بارىپ، بارىپ «دۇنيانى فىكر تۇغدىردى» دېگەن فەلسەفى شىئارغا كېلىپ تاقالامىز.

كانت ئۆز فەلسەفەسىنى ھەر يول بىلەن ئىسبات ئېتمەكچى بولادى. مەسەلەن: ۋاقىت ۋە ئورنىنىڭ ئەپرىئورى (apriori) تەجرىبەدەن تاشقارى، ئاقلدا (كېلىپ چىقىشنى ئىسبات ئېتمەكچى بولسا رىيازىيات ھاقىقاتلەرىغا ئاساسلانادى. ئەگەردە رىيازىيات ھاقىقاتلارىنىڭ ئەپرىئورى ئېكەنلىكىنى ئىسباتلاماقچى بولسا ئەۋۋەلگى ۋاقىت ۋە ئورنىنى ئۇلارىنىڭ سەبەبلەرى ۋە نېگىزى ئېتىپ ئالادىر.

ئايىنادايى رەۋشەن، كىم قىشىق ۋە بوزۇق ئەرەۋەدە ئۇزاق كېتە ئالمايسىز. بۇ ئىسباتلار سوز ئويۇنلارىدان باشقا بىر نەرسە ئېمەس. كانت بۇ ئىسباتلارىنىڭ كۈچسىزلىگىنى ئۆزى سېزىپ باشقا خۇسۇسى ئىسباتلار كېلتىرەدىر.

مەنە شۇ خۇسۇسى ئىسباتلارى ئۈستىدە توقتالىپ ئوتمەكچىمىز.

a) ئىككى نۇقتا ئاراسىداغى ئېڭ قىسقا يول - توغرى چىزىق. بۇ ھەندەسە ئاكسىئومالارىدان بىرى. تەجرىبەۋى ئېمەس، ئەپرىئورى ھاقىقاتى بولغانى ئۈچۈن بۇ جۇملە ھېچ ئىسباتقا مۇھتاج ئېمەس. كانت توغرى چىزىق ئاكسىئوماسىنى ئەقل يېمىشى، مېتافىزىكە زاتى ئېتىپ ھېساپلايدى. بۇ ئاكسىئوما ئاچىق، ئۇمۇمى ئىنسانلار تاماندان قابۇل ئېتىلگەن، ھاقىقات. بىراق، بۇ ھاقىقات ئىسباتسىز كېلىپ چىقدى دېيىپ قايسى بىر خۇم كەللە ئېيتە ئالادى؟ ھېچ مۇمكىن ئېمەس! ئۇزاق تەجرىبەلەر سوڭىدا كېلىپ چىققان ھاقىقاتلار بارىپ، بارىپ «تۇغما فىكرلەر» (دېينى دېكارت سوزى) ۋە ئەبەدى ھاقىقاتلار قاتارىغا كىرگىزىلەدىر. كانت مەسئەلەنىڭ مەنە شۇ تامانىنى كېرەگىچە چەينەپ ھەزم ئېتە ئالماغان.

دۇنياغا كېلىشىمىزدەن باشلاپ ھەر كۈنى دېيەرلىك ھەر قادامىمىزدا يول ۋە ئارالىقنىڭ نىسبەتلەرىگە ئوچرايمىز. بىر يېرگە زەرور ئىش بىلەن بارماقچى بولىپ شاشىپ تۇرغان بولساڭىز، مۇمكىن بولغان قادارى ئىستەگەن جايىڭىزغا يولنىڭ ئېڭ قىسقاسىنى ئىزلەپ ۋە تېز پەيتدە يېتمەكچى بولاسىز. فەرەز ئېتىڭ: كېچەسى قارانغىدا ئاچىق مەيدانلى سەھراد ئاداشىپ كېتدىڭىز؛ ئۇزاقدا ئوت ياندىرىپ تۇرغان ئوز يولداشلارىڭىزنى كورىپ سېزىسەڭىز، ئەلبەتتە ئېڭ قىسقا ۋە ياقىن بولغان يول بىلەن دەررەۋ ئالاۋغا قاراپ جونەيسىز. ئېسى كىرمەگەن، لېكىن ئېمگەكلەشنى ئېندىگىنە ئورگەنگەن ياش بالا قىزىقراق بىرەرتە نەرسەنى كورىپ قالسا ياقىن يولنى تۇتىپ توپپا توغرى ئىنتىلەدىر. كەتتە ھاۋزىنىڭ ئورتاسىغا نان ئۇشاقلارىنى تاشلاپ ئوردەك ۋە ئوردەكچەلەرىنىڭ يۈگۈرىپ سۈزۈشىنى كورگەنمىسىز؟ سۇۋدەن توغرى يول كېسىپ نانغا قاراپ قاقالاشىپ، قانات قاقىپ تالىپىنىشالار. . . . ھەر كىم ئوز ئوزىگە نامەئلۇم، بېلگىسىز رەۋشدە بۇ ھاقىقاتلارنى، توغرى چىزىق ئاكسىئوماسىنى، كۈندەلىك تۇرمۇشىدە سانسىز، ھېساپسىز مەرتەبە ئىسبات ئېتكەن؛ شۇلارىنىڭ چىنەكەم تۇغرىلىغىغا بۈتۈن ئىشانغان. دېمەك:

ھەندەسەنىڭ بۇ تەئبىرىنى تەجرىبە تەئىينلەگەن.

B) كانت رىيازىياتنىڭ ئەپرىئورى فەن ئېكەنلىگىگە ھېسابنى ياردامغا چاقىرادى: $5+7$ دەن 12 كېلىپ چىقىشى تەبىئەتدە يازىلغان نەرسە ئېمەس، ئەكسىنچە، ئايرىم سانلارىنىڭ جەمئىسى ئەقلىمىزنىڭ ھەرماتى ئارقالى دۇنيە كېلىپ چىقادى.

[1] مەسئەلەنىڭ ئىككىنچى تامانى (بىر مەسلەكدە تورۇپدە، ئۇنىڭغا قارشى بولغان ئىككىنچى بىر مەسلەك ۋە ئۇسۇل بىلەن ئۆزىگە نامەئلۇم رەۋشدە ئىش كورىش) توغرىسىدا «فەلسەفە ھەم فىزىكە» دېگەن ماقالەمىزدا كېلەرمىز.

كانتنىڭ بۇ دەلىلى بىرىنچى كۆرۈنۈشتە توغرى كەبى تۇيۇلىدى. ھەنگامە يۈزەكى قاراشتا ئېمەسدە! بىرىنچى كۆرۈنۈشتە، مەسەلەن، يېرىيۈزى تېپ تېكىسگە ئوخشايدى. ھەندەلەك ھەم تارۋۇزغا ئوخشاپ كېلەدى، ئارتادوكس ئەيت- كەنچە، كانت دەلىلىنىڭ ئاساسسىزلىگى شۇندە، كىم مەدەنىيەت- دەن كوپ پەسدە تۇرغان خالقلار ھەلىھەم بولسا 7 + 5 دە 12 بارلىغىنى ماددى نىسبەتسىز توغرىدان توغرى ھېچ كورمەيلەر. ھېسابنىڭ، ئومۇمەن ھەر بىر فەننىڭ، بۇنداي مۇھۇم ئەمەللەرىگە كېلەمەك ئۈچۈن، كىشىلىك ئەۋۋەلا بولىدا تۇرغان تەجرىبە دارۋازالارىدان ئوتەدى.

ئافرىقا چارۋاچى قابىلالارىدان داماراسلار ئۈزلەرىنىڭ قانچا باش قارامالى بارلىغىنى بىلمەيلەر؛ بىراق شۇنداي بولسادا، ھەر بىر ھەيۋاننى ئايرىچا ياخشى بىلگەنلەرى ئۈ- چۈن، تۇدادان بىر 10 سىگىرمى، قويىمى يوقالسا دەررەۋ ئۇلارنىڭ كۆزلەرىگە تۇشەدىر.

4، 6، 14، 7 دېگەندە بىز ئۈز ئالدىمىزدا ھېچ بىر نەرسە كورمەيمىز. بەلكىم فىكرىمىزدە شۇل سانلارغا قاراپ كېرەكلى تۇشۇنچەلەر ياسايمىز. ۋەخشى چى؟ - يوق.

ئۇ 4 دېگەندە قولىنىڭ تورت بارماغىنى؛ 6 دېگەندە بىر قولى ۋە ئىككىنچى قولىنىڭ بىر بارماغىنى؛ 14 دېگەندە ئىككى قولى ۋە ئاياغىنىڭ تورت بارماغىنى؛ 7 دېگەندە بىر قولى ھەم ئىككىنچى قولىنىڭ ئىككى بارماغىنى كوز ئالدىغا كېلتىرىپ سۈرەتلەندىرەدىر.

جەمع ۋە سانلارىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى، مىسال ئۈچۈن، رىم راقەملارىدان كورسەك بولادىر، قايسىلەرى بۇ تۇشۇنچە- لەرىنىڭ قول ياردامى بىلەن ساناشىدان كېلىپ چىققانىنى ئاچىق سوزلەيدىر. I بىر بارماق، بىر ماعناسىنى بېرەدى. II ئىككى بارماق، يەعنى بىر بارماققا يەنەدە بىر بارماق قوشىلغان، ئىككى ماعناسىنى بېرەدى، ۋە شۇنىڭ كەبى III ھەم IIII. . . . V بولسا پەنچەنى تەسۋىر ئېتەدى؛ ئىككى ياققا چوزىلغان شاخچالار قولىمىزنىڭ كېرىلگەن ئىككى چېتكى بارماقلارى؛ *) قولىمىزدا ئېسە بېش بارماق؛ شۇنىڭ ئۈچۈن V شەكل بېش مەعناسىدا يۈرەدى. X ئىككى قولىنىڭ بىرلەشىشىدەن پەيدا بولغان، ئون ئوقۇلادى. ھاقىقاتان، فارسلارداغى «پەنج» (بېش) سوزى «پەنجە» (قول) سوزىدەن كېلىپ چىققان ئېمەسمى؟ رۇسلاردا ھەم شۇنداق: пять ۋە пята, пясть سوزلەرىنىڭ ئاراسىدا باغلانىشلار جۇدە كەتتە.

باشلانغىچ مەكتەبلەردە چاقالاقلارنى ھېسابقە ئورگەت- كەندە ئۇلەرىنىڭ ئۈزلەرى بىلەتۇرغان، كوزلەرى كورۈپ سىزە- تۇرغان مىساللاردان ئالىپ تۇشۇندىرەلەر: 7 ئالماغا 5 ئالمانى قوشساق 12 ئالما بولادى. ھەر بىر نەرسەگە ئورگەنىش ئۇزاق تەجرىبەلەرگە باغلىق.

رومىنس مەيمۇننى قانداق قىلىپ 5 گەچە ساناشنى ئورگەتكەننى سوزلەيدى: بىر دېگەندە مەيمۇن يېرىدەن بىر سامانىنى تىشلەپ كوتەرگەن، ئىككى دېگەندە ئىككى سامانىنى. . ۋە ھاكەزا . .

بۇ كېلتىرلگەن مىساللار بارىسىدا تۇۋاندەگى فىكرنىڭ توغرىلىغىغا يېتىپ ئارتارلىق دەرەجەدە ئوقۇغۇچىنى قانائەت- لاندىرەدى:

رىيازىياتنىڭ مۇھۇم، عاقلى عەمەللەرى абстракция شەكلىنى ئالىشدان ئىلگەرى ئۈزىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى بىزنىڭ تۇيغۇ ۋە سېزگىلەرىمىز ئارقالى مىيەمىزدە ئىنعىكاس ئېتىلەتۇرغان تەبىعەتدەگى زاھىر شەيلەردەن باشلايدىر.

مەنە شۇنداي ئاساسى عامىللارغا نەزەر سالماسدان تۇمشۇق كوتەرگۈچىلەرگە قاراتىلىپ ئېيتىلگەن ل. ئاكسىل- رودنىڭ سوزى بار: بىر خىل فەلسەفى ۋە نەزەرى قالىن- قالىن كىتابلارغا قاراغاندا، رومىنسنىڭ مەيمۇنى مەسئەلەنى كوپ دەرەجەدە ئاچىق ھەل ئېتەدى.

c) كانتنىڭ ئۈچۈنچى دەلىلى كەتتە سانلارغا سۈيەلەدى: نەقادار سان كوپ بولسا، شۇقادار، ئۇنىڭ فىكرىچە رىيازىياتنىڭ ئەپرىئورى ئېكەنلىگى ئاچىقدان ئاچىق كورۈنۈپ تۇرادىر، چۈنكىم مەسەلەن، بىللىئون ۋە ترىللىئون كەبى سانلارىنىڭ تەجرىبەگە ھېچ بىر دەخلى بولماسدان، فاقات فىكردە، خايالدا يۈرەدىر. كەتتە سانلارىنىڭ تۇغۇلىشى، ئوسۇشى، كېڭەيىشى مەعلۇم بىر زامان ۋە مەعلۇم بىر جايدا بولۇپ ئوتەدى. بۇ ھەممەگە مەعلۇم، چىن.

كانتنىڭ ئۈچۈنچى دەلىلىگە قارشى شۇلىشىنىڭ تېك- شىرشلەرىدەن فايدالانىپ تۇۋەندەگى ئەساسلى تارىخى خۇججەتلەرنى ئالىپ كېلە بىلەمىز: گۇمىر 10.000 ئىشارەسى بولغان ئاتامانى بىلمەيدىر. روماللاردا مىللىئونگە ياراقلى سوز يوق ئېدى، مىللىئون فاقاتغىنا بىرىنچى مەرتەبە ئىتا- لىيادا 1494 يىلى ھېسابدا كورىنە باشلايدى. بىللىئون ۋە ترىللىئون ئاتامالارى XVII عەسردە ئۇچرايدى. مىللىئارد سوزى فەرەنسىيەدە 1830 يىلى مالىيە فەنىدە ئىشكە كرىشەدىر. ھازىردا، XX عەسردە ئېسە كۋادرىللىئون، سېكستىللىئون ۋە بۇلاردان دە يۇقارى ئەعلا سانلار ۋۇجۇدگە چىقىپ دەۋر سۈرۈپ يۈرۈبتىلەر.

. . . . بۇ بۈيۈك كاپىتالىزم مەدەنىيەتىدەن ئارقادا قالغان گوئارا خالقى بولسا شۇ كۈنگە قادار يېگىرمەدەن ئارتىق سانلارنى بىلمەيدى! عەجەبا، مەسئەلەنىڭ مەركەزى قاي يېردە؟!

— مەسئەلەنىڭ ئۈزىنى توغرى ۋە چۇقۇر تۇشۇنىشدە.

ۋەخشىلەر بىلەن كاپىتالىزم ئىشلەپ چىقارىش كۈچلەرىنى سانىشدىرىپ كورۈك؛ ئېسكى يۇنان ياكى روما خوجالىغى، XVIII ھەم XIX عەسىر ئىقتىسادى، تېخنىكەسىنى بىر- بىرى بىلەن قىياس ئېتىك . . .

تەنقىدى تەھلىلىڭىز نەتىجەسىدە ئومۇمى فىكرگە كېلە- سىز: ھەر بىر تارىخى دەۋرىنىڭ روحى عىماراتلارى، شۇ دەۋرىنىڭ ئىشلەپ چىقارىش كۈچلەرى، ئىقتىسادى بىلەن بېلگىلەنەدىر. بەينەلمىلەل مقياسىدا سەۋدا ساتىق ئىشلەرىنىڭ تەرەققىلىنىشى، ئىچكى ۋە تاشقى بازارلارىنىڭ كوپەيىپ كېڭەيىشى، جەمعىيەتنىڭ ئاز قىسمىنى تەشكىل ئېتكەن بايلارىنىڭ قولىدا سەرمايانىڭ ئارتىق دەرەجەدە ئوسە بارىشى - ھېساب علمىنىڭ، كەتتە سانلارىنىڭ يازىلىپ گۈللەشىگە كېڭ يول ئاچدى.

ھەر ياندا ماددى دۇنيا: ئېشىكىڭىزنى ياپساڭىز ئۇ تېرەزەڭىزدەن باسىپ كىرەدىر. تېرەزەڭىزنى بېركىتسەڭىز تام تۈرنەۋىدەن قولىنى چوزادى!

---

*) V شەكلى قولنىڭ باش بارماغىنىڭ بىر تامانغا بۇرىلىپ، قالغان تورت بارماقلارىنىڭ بىرلەشىپ ئىككىنچى ياققا بۇرىلىشىدان چىققان سۈرەتنى كورسەتەدىر، دېمەككە توغرى بولادى.

ئوقۇيسزمى، يازاسزمى، ئشلەيسزمى، فكرلەيسزمى - بارىبىر، ماددى دۇنيادان يوقلۇق عالامىغا «روحلار دەرگاھىگە» قاچىپ قۇتىلىش بولماغان پۇچ ئىش، خام خايال.

كانت - ئىدىئالىست.

ئۇ، بىزنىڭ ياشاپ تۇرغان دۇنيامزنى ناۋمىن ۋە فىنو-مىنلەرگە بولدى؛ ھەر بىر فەنگە رىيازى تۇس بىرەمەكچى بولىپ تىرىشدى. رىيازىياتدا ئىپسە ئەپرىئورىزم عۇنسۇرلەرىنى ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىياتلارىنى كوردى. ئۇنىڭ ئىشلەرىدە مەعلۇم يول ۋە ماقساد بار.

كانت فەلسەفەسىنىڭ ئاساسى نېگزى - خۇدانىڭ بارلىغىنى ئىسبات ئىتىش. ئەخى، ئېممانۇيىل ئۇزى دىيدى- «دىينگە يول بېرمەك ئۇچۇن مىن فەن، بىلىم مەيدانىنى چېكەرەلەدىم» [1])

سۇزۇشنى ئورگەنمەك ئۇچۇن سۇۋغا تۇشمەك فەرز.

رىيازىيات ھازىرغى ئوزىنىڭ مەفھۇمىگە ئېگە بولىشدان ئىلگەرى نېچە مىڭ يىللىق بەشەرىيەت تەجرىبەسىنىڭ ئېلەگىدەن ساۋرىلىپ ئوتكەن. زامانا ۋە دەۋرىنىڭ ئاقىشى بىلەن جەمعيەت تەلەبلەرى سانسىز دەرەجەدە، توپلانماقدا بولغان رىيازى تەجرىبەلەرگە абстракция شەكلىنى بېردى.

ئەپرىئورىزم فەلسەفى Salto — mortale.

بۇ ۋيلاياتغا سەكرەش قىلساڭز، ماددى، تاشقى دۇنيانى قايىپ كرشدەن، تەجرىبەگە ئورناشىشدان بۇتۇن ئۇمىدىڭزنى ئوزىڭز.

سزنى بۇ باتقاقدان قۇتقارۇچى سزگە حاقىقات يۇزىنى كورسەتكۇچى، قارانغىدا قولىڭزغا پراژىكتۇر بېرگۇچى فاقاتغىنا بىرغايرات ئېرى بار.

ئۇنى مۇجادەلەۋى ماددىيۇنچىلىق (دىيالېكتىچېسكى ماتېريالىزم) دېب ئاتايدىرلار.

ھنەزاكەت ۋە نەفاسەت فەنىنىڭ قانۇنلارىغا، نېگ بېرىش، دۇغمات فەلسەفەسىنى يېمىرىش ھەم كائىنات نەزەرىيەسى (بۇ نەزەرىيە «كانت - لاپلاس نيبۇلەر نەزەرىيەسى دېب ئاتالادىر، چۇنكم ئۇنى بىرىنچى مەرتەبە رىيازى رەۋشدە ئىسبات ئېتكەن لاپلاس بولدى. لاپلاس، كانتدان ئايرىچا، ئوزى مۇستەقىل يول بىلەن نيبۇلەر نەزەرىيەسىگە كېلدى: ر. خ) — مەنە كانتنىڭ بۇ ئۇچتە ئۇلۇغ خزماتى فەندە ئۇنىڭ ئەبەدى نامىنى ھەم ئنسانلارنىڭ بۇيۇك ئازادلىق كورەشىنىڭ تارىخىدا ئۇنىڭ مەشھۇر ئورنىنى ساقلايدىر.

[1]) كانتنىڭ فەلسەفە ۋە فەندە تەئسىرى ۋە قىيماتى جۇدە زور. ئوشبۇ ماقالادان ماقساد كانت apriori سىنى رىيازىياتغا نسبەتەن تېكشىرىش ئېدى. ئۇنىڭ فەلسەفەسىنى مۇفەسسەل تېكشىرىش بىزنىڭ ۋەزىفەمزگە كرمەيدى. شۇنداق بولسا دا، ھوزىنى مېركسىزم كلاسسكلەرىدەن ف. ئېنگېلسگە بېرەيلىك:

تۇركيەدە ئەلىفبى ئىسلاھاتى.

س. ش.

بۇندان 40 يىللار بۇرۇن ئالبانىيانىڭ مەشھور تىل بىلىمدانلارىدان، تۇرك - فرەنسوزچە ۋە فرەنسوز - تۇركچە لۇغەت كىتابلارىنىڭ مۇھەررىرى (تۇركيەدە بۇلاردان ھازىردادا فايدالانادىلار) شەمسەددىن سامى فراشېرى بېك، عەرەب ئەلىفبېسىنى ئارناۋۇد خانى ئۇچۇن قوللانىش مۇمكىن بولماغانلىغىدان، ئىستانبولدا لاتىن ئەلىفبېسى ئاساسىدا «مىللى ئارناۋىد» ئەلىفبېسى تۇزدى. بۇندان باشقا يەنە شەمسەددىن سامى بېك ئارناۋىد تىلىنىڭ سەرف-نەحو قاعىدالارىنى يازىپ، شۇ يېڭى ئەلىفبى ئاساسىدا بىر نېچە رىسالا باسدىرىپ چىقاردى. سامى بېكنىڭ بۇ نەمونەسى ئۇنىڭ تۇرك خادىملارى ئۇچۇن مىسال بولدى. سامى بېكدەن مىسال ئالغان كشىلەر ئورتاسىدا تۇركيەنىڭ ئېڭ ياخشى گېزىتەچىلەرىدەن سۇلەيمان تەۋفىق بېك ھەم بار ئېدى. تەۋفىق بېك شۇ زامان تەلەبىگە يارەشە كېڭ مەعلومات ئالغان بىر كىشى بولىپ، عەرەب، فارسى، تۇرك، فرەنسوز ۋە ئىنگلىز تىللەرىنى جۇدە تەفسىلى رەۋشدە بىلەر ئېدى.

سۇلەيمان تەۋفىق بېك عەرەب ئەلىفبېسىنىڭ تۇرك تىلىگە ئارناۋىد تىلىدەن كوب ئارتىق ئېپلەشمەگەنلىگىنى تەئكىدلەشكە مەجبور بولدى. ئۇ، لاتىن خەرفلەرى ئاساسىداغى يېڭى تۇرك ئەلىفبېسى تۇزىشكە ۋە تۇرك تىلىنىڭ سەرف-نەحو قاعىدەلەرىنى ۋوجۇدگە كېلتىرىشكە مۇۋاففاق بولدى.

لېكىن شەمسەددىن سامى ۋە سۇلەيمان تەۋفىق بېكلەر تۇركيە حۆكومەتىنىڭ يېڭى ئەلىفبى مەسئەلەسىگە قانداي قاراشىنى كوزدە تۇتمادىلار ۋە نەتىجەدە يېڭى تەرتىبلەر كرگىزگۇچىلەر صفەتىدە دەۋلەتنىڭ خەۋفسىزلىگىگە ۋە ئىسلامنىڭ بىرلىگىگە تەجاۋۇز قىلىشدا عەيبلەنىپ، تۇرمەگە قامالدىلار. شەمسەددىن سامى بېك بىر مۇنچا ۋاقىتدان سوڭ، تۇرمەدەن ئازاد قىلىنسادا، سۇلەيمان تەۋفىق سۇلتان عەبدۇلحەمىد تاماندان حىجاز ساحرالارىغا سۇرگۇنگە يېبارلدى.

خارىجى مەملەكەتلەرگە قاچىپ كېتكەن ئارناۋۇد مىللەتچىلەرى شەمسەددىن سامىنىڭ يېڭى ئەلىفبېسىنى قابۇل ئېتىپ، ئۇنى تەكمىللەشدىردىلەر. ھازىرغى ۋاقىتدا بۇ ئەلىفبى ئارناۋۇدلاردا رەسمى رەۋشدە قابۇل ئېتىلگەندىر. يېڭى ئەلىفبى مەيدانىغا كېلگەندەن كېيىن، ئۇنىڭ تۇركيەدە ئىشلەتىلىشى مەنع قىلىنىشى حاقىدا سوزلەپ تۇرۇشقا-دا ئىحتىياج يوق، ئەلبەتتە. ئەمما تۇركيە تۇپراغىدا عەرەب ئەلىفبېسىگە قارشى باشلانغان كۆرەشنىڭ بىرىنچى قارانغى مەنزىرەلەرىنى كورسەتەتورغان شۇ نۇسخالارىنىڭ ھازىردا ھېچ بىرىسىنى تاپىپ بولمايدى. نېمە بولسا - بولسۇن، لېكىن، عەرەب ئەلىفبېسىگە قارشى كۆرەش تۇركيەدە بۇندان 40 يىل ئىلگەرى باشلانىبدىر. چىندەن-دە سۇلەيمان تەۋفىقنىڭ بىرىنچى ئورۇنىشدان كېين تۇركيەدە عەرەب ئەلىفبېسىنى تەنقىدلەر باشلاندى. بۇ تەنقىد تەعلىم مەسئەلەسىگە دايىر مەشھور لامەلىف مەسئەلەسىنى قويىشدان عىبارەت لامەلىفكە قارشى ئاچىلغان ھۇجۇم عەرەب ئەلىفبېسى ئەساسلارىغا قارشى باشلانغان ھۇجۇم ئېدىكم بۇ دەۋردە تۇركيەدە بۇنى ئاچىقدان - ئاچىق ئالىب بارىش مۇمكىن ئېمەس ئېدى.

مۇنازارا ۋاقتىدا لامەلىفكە قارشى ۋە لامەلىف فايداسىغا كېلتىرلگەن دەلىللەر، كېينرەك عەرەب ئەلىفبېسىنىڭ باشقا حەرفلەرىنى تەنقىد ئۇچۇن-دە خىزمەت قىلدىلار. مۇنازارانىڭ تەعلىمگە دايىر بولىشىغا قاراماسدان، تۇركيە حۆكومەتى سىياسى ئىحتىلاللار چىقىشىغا ياردام قىلىشدان قورقىپ، مەسئەلەنى ھەر ئىكى تاماننى قانەئەتلەندىرىش نۇقتايى نەزەرىدەن حەل ئېتدى.

ھەم ئىكى تامان لامەلىفنى ئىستىعمال قىلىش مەجبورى ئېمەس، دېب بىر سوزگە كېلىشدىلەر. بىراق، مەسئەلەنى بۇنداي تەرتىبدە حەل قىلىش، لامەلىفنى بىكار ئېتىش بىلەن بەرابەر ئېدى. چۇنكى، كىتاب

تەشرىباتلىرى لامەلىفكە قارشى ناماتلار تەرەفىنى ئۈزۈشنى ئەفەندسادلىراق ئاپەملار ۋە شۇنداق قىلىپ، تۈركىيەدە لامەلىف يوقالدى، كېلەچەكدەگى كورەشلەر، مۇزەففەرىيەتلەر ئۈچۈن كەڭ يول ئاچىلىپ قالدى.

ھۇجۇم تۈرك تىلىنىڭ ئارفاگرافىيەسىگە قارشى باشلاندى. عەرەبنىڭ تۈرلۈك مەيدە قاعدەلارىنى يەچەرىش، دەستلەپ ئولچەۋدەن ئاشقارى، كېيىن ئېسە ئورۇنسىز تاپىلدى. شۇ بىلەن بىرگە زامانلار شۇنداي ئېدى-كىم ماقسادغا توغرىدان-توغرى بارىش مۇمكىن ئېمەس ئېدى. تۈركىيە تىلىدە ئىشلەتىلەتۇرغان بۈتۈن سوزلەرنىڭ جور ئارفاگرافىياسىنى تەلەپ قىلىش ھەم مۇمكىن ئېمەس ئېدى. شۇنىڭدەك تۈرك تىلى ئۆزىدە ئىشلەتەتۇرغان سوزلەرنى بۇلارنىڭ مەنبەعلەرىگە قاراماسدان تۈركلەشتۈرىش ۋە بۇلارغا بەرەشە شەكىل بېرىش ھوقۇقىغا ئىگە بولادى، دېپ ئېعلان قىلىش ھەم ياراماپدۇر ئېدى.

بۇندە ئېسكىدەن قالغان غوروف عادەتلارغا تېگىشىنچە ئەھەمىيەت بېرىش ۋە تۈرك سوزلەرىنى ئىككى كەتېگورىيەگە بولىش كېرەك ئېدى. شۇنداق قىلىپ «عەرەب سوزلەرى»، «تۈرك سوزلەرى» ۋوجۇدەگە كېلتۈرلدى. عەرەب سوزلەرىنىڭ ئارفاگرافىيەسىگە تەگىش مۇمكىن بولماغاندا، تۈرك سوزلەرىنىڭ ئارفاگرافىيەسىگە بىر مۇنچا بەلگىلى قاعدەلار بىلەن چېگەرەلەنگەن ھوررىيەت بېرىلگەن ئېدى. مەسەلەن، «he» ئاۋىشى سوز ئورناسىدا ئىستىعمال قىلىنماسلىقى (عەرەب سوزلەرىدەگىدەك) ۋە «əlif» ياكى «vav» ئاۋىشلارىنىڭ بىر سوزدە بىردەن ئارتىق ئىشلەتىلمەسلىگى لازىم ئېدى.

عەرەب چېزغىلارىنىڭ بىناسىدا بۇ ئىككىنچى تېشەك ئېدى. كېيىن سېكىن-سېكىن «he» ئاۋىشىنى سوزلەر ئورناسىدا ئىشارەلەش فايداسىغا بولغان ئىستىسنالار كوپەيدى، تۈرك سوزلەرىدە «əlif» ۋە «vav» ئاۋىشلارىنى بىردەن كوپرەك ھەم ئىشلەتە باشلادىلار. تۈركچە tchar-
chamde, perchende «djeharchmde» دېپ ئىشلەتىلەۋرغان
«pentchuchemdd» كەبى سوزلەرنىڭ ئارفاگرافىياسىنى سادەلەشتۈرىشكە جۈرئەت قىلدىلار، عەرەب سوزلەرىنىڭ كوپ قىسمىنى تۈركلەشتۈرىپ بولەرنىڭ تېكلەمەسلىكلەرىنى بۇزدىلار ۋە ئاماياتى تۈركلەر ئامادان ئىشلەتىلەتۇرغان سوزلەر، تۈرك سوزلەرى بولۇپ قالىشلارى كېرەك دېگەن قانىعى قارارغا كېلدىلار. عەرەب ئەلفىبەسىنىڭ تۈركلەر ئۈچۈن قولايلىقى ھاقىداغى مەسەلەگە ئېندىگىنە جىددى ئەھەمىيەت بېرىلمەكدە، ھازىردا عەرەب ئەلفىبەسىنىڭ تۈرك تىلى ئۈچۈن ياراقسىزلىقى ۋە ئېھتىياجدان ئارتىق كوپلىگى ئېعتىراف قىلىندى.

تۈركىيەدە چېزغىلار ئىنقىلابىنىڭ بۇ دەۋرى ئۇزۇن بىر دەۋرنى ئىشغال قىلادى. ئىش ئىككى يول بىلەن تالىپ باردى: ھەرفلەرنىڭ سانىنى ۋە ئۇلارنىڭ شەكىللەرىنى كەمەيتىرىشكە تىرىشتىلەر. بۇندا ئىشنى نېمەدەن باشلاش كېرەك ئېدى؟ ھەر ئىككى ئىشكە بىر ۋاقتدە كىرىشىش مۇمكىن ئېمەسمى؟ ۋاقىعان عەرەب ئەلفىبەسىدە تۈركلەر ئۈچۈن ئەھەمىيەتلەرىنى يوقاتقان se, sin, sat, zy, zel. ze, noun. kiafarissi كەبى ھەرفلەر بار. بۇندان ئاشقارى يەنە: باش، ئورتا، ئاخىر ۋە ئايرىم شەكىللەر مەۋجۇد ئېدىلەر. چېزىق (گرافىكا) تەرەققىياتىنىڭ بۇ دەۋرى، تۈركلەرنىڭ ئىجتىماعى تۇرمۇشىدە چوڭ ئوزگەرىشلەر ياساغان ياش - تۈركلەر ئىنقىلابى بىلەن بىر ۋاقتغا توغرى كېلەدى. رىزا تەۋفىق، كازىم نامى، تەۋفىق فىكرەت، ھۈسەيىن جاھىد، ھاجى شەمسى، فلارىن عەلى نازىم ۋە ئەھمەد جەۋدەت كەبى كىشىلەر تۈركىيە ئىدارەسى مەشروتەسى تاماندان ئېعلان قىلىنغان ھوررىيەتدەن فايدالانىپ، تۈرك تىلىنىڭ تەرەققىسى تەرەفىدەن كوتەرىلگەن مەسەلەلەر ھاقىدا ئوزلەرىنىڭ فىكرلەرىنى بەيان ئېتىشكە كىرىشتىلەر. تۈرك تىلىنى بۈتۈن عەرەب ۋە فارسى سوزلەرىدەن ئازالاشغا ئىنتىلگەن ئەدەبىيات ئاقىملارى پەيدا بولادىلار؛ تۈرك تىلىنى ئۆرگىنىشنىڭ ئىلىق ياخشى ئۇسۇلىنى ئاپىش بىلەن شوغوللانەدىلەر، تىلنى تۈركلەشتۈرىش ئىلگەرى كېتەدى.

ئاماياتى، تەرابلۇس، بالقان ۋە جاھان ئۇرۇشلارى باشلانادى. تۈركىيە ئوزىنىڭ ئىستىقلالىنى ساقلاش ئۈچۈن تورت جەبھەدە ئۇرۇشىشقا مەجبۇر بولادى. شۇنىڭغا قاراماسدان ئەنۋەر پاشا جاھان ئۇرۇشىنىڭ ئەڭ قىزغىن بىر چاغىدا، تۈرك خاتىنى ئىسلاھ قىلىشقا ئورۇنىپ، بۇندان كوپ نەرسەلەر ئۈمىد قىلادى. ئۇل باش، ئورتا ۋە ئاخىرغى شەكىللەرنى بىتىرىپ، ئايرىم شەكىللەرىندە قالدىرىشقا جۈرئەت ئېتەدى. ئۇل ئارفاگرافىياسى ساۋالا-سادا، ھەرفلەر غارىپ خاتىداغىدەك بىر قاتاردان يازىلادى. ئىسلاھاتنى ھەربى يول بىلەن ئوتكەزىدىلەر ۋە يەتتى ئىملا دەستلەپ ھەربىيە ۋەزارەتىدە عەمەلگە قويىلادى. لېكىن، ئىسلاھات ھەربىيە ۋەزارەتىنىڭ دەۋاللارىدان ئاشقارى چىقا ئالمايدى. خالق عەممامىسى ئىسلاھاتقا چېت تۇرۇپ قالادى ۋە ئاقارا بىر نېچە ئاي شۇ يولدا كۈچ سەرف قىلغاندان كېيىن، تۈرك ئىملاسىنى ئىسلاھ قىلىش ھاقىداغى ئوز لايىھەسىدەن ئىستىناع قىلىشقا مەجبۇر بولادى.

جاھان ئۇرۇشى تۈركىيە ئۈچۈن ھەلاكەتلى رەۋىشدە بىتەدى. لېكىن، تۈرك خالقى ئوزىنىڭ مىللى ئىستىقلالىنى ساقلاپ قالىشقا مۇۋەففاق بولدى. ئوز ئارادا بولغان مىللى ئۇرۇشلاردا غەلەبە قازانىپ چىققان تۈرك خالقى، ئوزىنىڭ ئىلگەرىگە يۈرۈشىگە توسوق بولغان بۈتۈن نەرسەلەردەن قۇتۇلۇشقا ئىنتىلادى. ھۈسەيىن جاھىد يەڭى تۈركىيەدە، عەرەب خاتىنى ئىسلاھ قىلىش مۇمكىن ئېمەسلىگىنى، ئۇنىڭ تۈرك تىلى ئۈچۈن ياراقسىزلىقىنى ۋە ئۇنى ياخشىلاش كېرەكمەسلىگىنى، بەلكى ئۇنى بۈتۈنلەي تاشلاپ، لاتىن ئەلفىبەسىنى قابىل قىلىش كېرەكلىگىنى تەرغىب ئېتە باشلايدى. ھۈسەيىن جاھىد لاتىن ھەرفلەرى بىلەن بۈتۈن نەرسەنى يازىش مۇمكىنلىگىنى تەكىد قىلىپ، بۇنى ئوزىنىڭ «تانىن» گېزىتەسىدە ئىسپات ئېتەدى.

ھۈسەيىن جاھىدگە بۇ ئىشدە ئېتىدائى مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلارى ۋە بەعزى بىر عالىملەر ياردام قىلادى. ئۇل عەرەب ھەرفلەرىنى لاتىن ھەرفلەرى بىلەن ئالماشتىرىش كامپانىياسىنى كۈندەن-كۈنگە كوچەيتىردى ۋە تۈرك تىلىنى قاندۇرالادۇرغان كامبىناتسىيەلەرنى كورسەتەدى. ئۇل ئوزىنىڭ شۇ ھاقىداغى فىكرلەرىنى ئاڭلاشدۇرغان ۋاقتدا، ۋەلىد ئەبوززىيا ۋە ئۇنىڭ «تەۋحىد-ئەفكار» گېزىتەسى تاماندان لاتىن ئەلفىبەسىگە قارشى ئاقىم تەشكىل ئېتىلادى. ۋەلىد ئىسلاھاتچىلارىنى ماسخارا قىلا ئالماغاچ، بۇ جانجالغا ئىستانبولنىڭ ئەڭ كۈچلى فەننى عالىملارىنى جەلب قىلادى. ئىستانبول ئونىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورلارىدان كوپرۈلى زادە، مۇھەممەد فۇئاد، ئاۋرام گالانت، مۇستافا شەكىب، ئىبراھىم عەلائۇددىن كەبىلەر، لاتىن ھەرفلەرىنىڭ تۈرك تىلى ئۈچۈن تولا خىزمەت قىلا ئالماسلىقلارىنى ۋە عەرەب ھەرفلەرىنى ئىسلاھ قىلىش بىلەن قانائاتلانىش كېرەكلىگىنى ئىسپات ئېتىشكە كىرىشتىلەر. بۇلارنىڭ كەلتۈرگەن دەلىللەرىگە ياش تۈرك يازۇچىلارىنىڭ كوپچىلىگى قوشىلادى. ئەلىفبې ھاقىداغى مەسەلە ئۇزاق كورەش خاراكتېرىنى ئالادى. پارلامېنتلاردا، رېستورانلاردا ۋە ترامۋايلاردا يۈرگەندە، يەڭى ئەلىفبې ھاقىدا مۇنازارا قىلغان گرۇپپەلەرنى ھەر ۋاقت ئۇچراتىش مۇمكىن ئېدى. كوپ ژورناللارى ئوزلەرىنىڭ ئوقۇغۇچىلارىنى ھۈسەيىن جاھىد ۋە ۋەلىدنىڭ كۈلكى رەسىملەرى بىلەن ئۇزاق ۋاقىتلار كۈلدۈرۈپ تۇردىلار. ژورناللاردا بۇلار قوللارىغا لاتىن ۋە عەرەب ھەرفلەرى تۇتقان كەيفىيەتدە ئۇرۇشۇپ تۇرغانلارى ھالدا تۈشۈرۈلدىلەر. ئاماياتى تۈركىيەدە ھەر بىر كىشى سېكىن-سېكىن شۇ ئىككى ئاقىمدان بىرىنىڭ تەرەفىگە كوچەدى. تۈركىيەدە تۇرادۇرغان ئەجنەبىلەرنىڭ ئەكسەرىيەتى، ئەلبەتتە لاتىن ئەلفىبەسى تەرەفىدە ئېدى. مەملەكەتنىڭ ئورتا مەعلۇماتلى، ئورتا ياشەتلى كىشىلەرى ھەم لاتىن ئەلفىبەسى تەرەفىدە ئېدىلەر. لېكىن، روھانىلار ۋە تىللەرنى «ياخشى» بىلگۈچىلەر بۇنىڭغا قارشى بولدىلار.

لاتىن ئەلىفبەسىگە قارشى بولغان كىشىلەرنىڭ دەلىللىرى قىسقىچە تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

«ھازىرقى لاتىن ئەلىفبەسىگە كىرگەن ھەرفلەر بىلەن تۈرك تىلىنىڭ بۈتۈن ئاۋازلارىنى چىقارىش مۇمكىن ئەمەس. بۇنداي قىلغاندا يېڭى ئالامەتلەر تېپىپ قوشۇشقا توغرى كېلەر ئىدىكىم بۇ ئالامەتلەرنىڭ ئومۇمىي سانىنى كۆپەيتىپ ۋە تۈرك خەتتىنى ئۆگىنىشنى قىيىنلاشتۇرار ئىدى. ئەگەردە لاتىن ئەلىفبەسىنىڭ ئالامەتلىرىنى كۆپەيتىشدىن قۇتۇلۇش ماقسادى بىلەن: ch, Tch ,dj, eu ئاۋازلارى ئۈچۈن فىرانسۇزلاردەك ھەرفلەرنى قوشۇپ ئىش قىلساق، لاتىن ئەلىفبەسىگە قارشى بولغانلارنىڭ فىكرىچە، تۈرك خەتتىنى ئاسانلاشتۇرۇش جايىغا قىيىنلاشتۇرغىنى ۋۇجۇدقا كېلەر ئىدى. شۇنىڭ ئۈستىگە لاتىن ئەلىفبەسىنى ئۆگىنىشنىڭ ئەرەب ئەلىفبەسىنى ئۆگىنىشكە قارىغاندا تېز ۋە يېنىكلىگى ھەم ئىسپات ئېتىلمەگەندۇر. ئەمما ئەرەب ھەرفلەرىنى ئىسلاھ قىلغاندا ئېسە، بۇلار تېزرەك يازىلادىلار ۋە لاتىن ھەرفلەرىگە قارىغاندا كەمرەك جاي ئالادىلار. لاتىن ئەلىفبەسىنى قابۇل قىلىش بىلەن ئېسكى تۈرك ئەدەبىياتىنىڭ بۈتۈن قىممەتلى ئەسەرلەرى كېلەچەك ئەۋلادلار ئۈچۈن نامەلۇم بولۇپ قالادىلار. لاتىن ئەلىفبەسىنى كىرگۈزىش مەملىكەتتە بۈتۈن جاماعات تۇرمۇشىنىڭ توقتاپ قالىشىغا سەبەب بولاجاقدۇر. لاتىن ئەلىفبەسىنى قابۇل ئېتىش، تۈركلەر بىلەن باشقا مۇسۇلمان خالقلارى ئوتتۇراسىدا بولغان ئالاقەنى كېسەدۇر. تۈركچەنى لاتىن ئەلىفبەسى بىلەن يازىش مۇمكىن بولماغانلىقدان، كېلەچەك ئەۋلادلار ئۇنى ئوقۇي ئالماس ۋە تۈركىيەدە hafouzlouk يوقالۇر، بىدئەتلەر پەيدا بولۇر، مۇقاددەس كىتابلارنى ئوقۇش مۇمكىن بولماس ۋە بۇ مۇسۇلمانلارنى ئۆز ۋەزىفەلەرىدەن چېتكە چىقارۇر. ئەرەب ئەلىفبەسىنى لاتىن ئەلىفبەسى بىلەن ئالماشدىرىش ھازىرقى پەيتدە باشقا ماقسادلار ئۈچۈن زارۇر، كۆپ پۇللارنىڭ مەسرەف قىلىنىشىغا سەبەب بولۇر».

بۇ ۋاقىتدا تۈركىيە باكۇدا بولغان تۈركالوگىيە قۇرۇلتايىغا ھۈسەين زادە ئەلى، گولامىستارشى ۋە كۆپرۈلى زادە مەھەممەد فۇئاد دېگەن كىشىلەردەن ئىبارەت ۋەكىللەر ھەيئەتىنى يوللاپ، قۇرۇلتايدا ئىشتىراك قىلدى. ۋەكىللەر ھەيئەتى قۇرۇلتايدا ئەرەب ئەلىفبەسىنى ساقلاش تەرەفدە بولدىلار.

شۇنداي بولسا ھەم، «تانىن» ۋە «مىللىيەت» گېزىتلەرىنىڭ مۇھەررىرلەرى جۇمھۇرىيەتكە قارشى تەرغىبات يۈرگىزىشدە ئەيىبلىنىپ، قاماققا ئېلىنغانغا قەدەر، تۈركىيەدە ئەرەب ۋە لاتىن ئەلىفبەچىلەرى ئوتتۇراسىدا كۈرەش داۋام ئېتدى. بۇ كىشىلەرنىڭ قامالىشى نەتىجەسىدە كۈرەش ۋاقىتچە توختالدى. لېكىن، لاتىن ئەلىفبەسىنىڭ مۇخالىفلەرى بۇنىڭ بىلەن تىلنى قولدان تاشلامادىلار ۋە ئەلىفبە مەسئەلەسىنىڭ مۇھىم بىر مەسئەلە سىفەتىدە ئوتتۇراغا قويۇلىشىغا مۇمانەئەت قىلىش ئاغىر بولدى.

ئوقۇتقۇچىلار ئىتتىفاقى بۇ مەسئەلەنى، 27 نچى يىلنىڭ سېنتەبىردە چاقىرىلىشى ئويلانىلغان قۇرۇلتاينىڭ كۈن تەرتىبىگە كىرگىزسەدە، قۇرۇلتاي بولماي قالدى. ھۆكۈمەت ئېسە، بۇ ۋاقىتنى ئەلىفبە مۇنازەرەسى ئۈچۈن قولاي تاپمادى.

شۇ ئارادا، گەرچى دىنىي بولسا-دا، بىزنىڭ ماۋزۇئىمىزغا ئائىد بولغان بىر مەسئەلە پەيدا بولدى. دىنچى تۈركلەر ئۆزلەرى ئۈچۈن، مەچىتلەردە ئوقۇلادۇرغان نەرسەلەرنى ئاڭلاش ھوقوقىنى تەلەب قىلدىلار، باشقاچە ئېيتقاندا تۈرك تىلىدە ئىبادات قىلىش ھوقوقىنى تەلەب ئېتدىلەر. بۇ مەسئەلە كەتتە روھانىلار تامانىدان تېكشىرىلگەندەن سوڭ، بۇلار تۈرك تىلىدە ئىبادات قىلىش فايداسىغا فىكربايان قىلدىلار.

بىر نەچچە ۋاقىتلار ئۆتكەندەن كېيىن، ئەلىفبە ھاقىدا يەنە مۇنازارا باشلانغاچ، لاتىنچىلار دۈشمەنلەرنىڭ دەلىللەرىگە قۇيىداغىچە جاۋاب بېردىلەر:

«لاتىن ئەلىفبەسىنىڭ ئالامەتلەرى بىلەن تۈرك تىلىنىڭ بۈتۈن ئاۋازلارىنى چىقارىش مۇمكىن. بۇنىڭ ئۈچۈن فىرانسۇزلارغە ئەرگەشىشكە ئېھتىياج يوق. لازىمدان چىققان بولسا-دا تۈركلەر ئۈچۈن يېڭى ئەلىفباي تاپىش كېرەك. ئەگەر يېڭى تۈرك ئەلىفبەسىگە بىر نەچچە ھەرف ئارتدىرىشقا توغرى كېلسە ھەم بۇندا ئېسكى ئەلىفبەگە قارىغاندا ھەرفلەر كەمراق بولۇر. بۇنىڭ ئۈستىگە لاتىن ھەرفلەرى ئەرەب ھەرفلەرىگە قارىغاندا كۆپرەك ئىشلەتىلگەنلىكلەرى ئۈچۈن، لاتىنچا يازۇۋ ماشىنالارى كۆپرەك ۋە ئارزانراق بولۇر.

مەتبەئەچىلىك سەنئەتى ساھاسىداغى يېڭىلىكلەر ئەرەب ھەرفلەرىگە قارىغاندا لاتىن ھەرفلەرىگە تېزرەك تەتبىق قىلىنۇرلار چۈنكى بۇلارنىڭ فايداسى لاتىن ھەرفلەرى ئۈچۈن كۆپرەك. بۇنىڭغا نەقىشلەر ۋە رەسىملەر نوقتايى نەزەرىدەن غەرب بىلەن تۈرك باسماسى ئوتتۇراسىدا بولغان فەرق شاھىددۇر. لاتىن ئەلىفبەسى قابۇل قىلىنغان تاقدىردا، مەتبەئە ئەسبابلارى، قېرىش ۋە ھەرف يېشىشكەلەرى ساددالاشدىرىلۇر. مەتبەئەچىلىك ھۈنەرىنى ئۆگىنىش يېڭىل ۋە تېز بولۇر. ئېسكى تۈرك ئەدەبىياتىدا ھاقىقى ئەدەبى ۋە سەنايىع نەفىسە قىممەتىگە ئىگە بولغان ئەسەرلەر جۇدە ئازبولۇرنى لاتىن ئەلىفبەسىدە باسدىرىپ تارقاتىش ئاغىر ئىش ئەمەس. تۈرك ئەدەبىياتىنىڭ باشقا قىسمى ئېسە، كېرەكسىز بىر يۈككىندۇركىم بۇنىدان تېزرەك قۇتۇلۇش لازىم. سولتان سارايىداكى شائىرلار ۋە ئەشۇلەچىلەرنىڭ ئەشقى شېئىرلەرى، ھازىرقى زامانىمىزدا كېرەكسىز. بىر تۈرلى ئەلىفبەدەن ئىككىنچى تۈرلى يېڭى ئەلىفبەگە كۆچىش تەدرىجى بولىشى كېرەك. ئەمدى تۈركلەرنىڭ باشقا مۇسۇلمان خالقلارى بىلەن ئالاقەسى مەسئەلەسىگە كېلگەنىمىزدە، شۇنى تەئكىدلەش كېرەككىم مۇسۇلمانلار ئوتتۇراسىدا دىنىي ئالاقە خايالى، بۇ نەرسە تۈرك خالقىغا جۇدە قىممەتكە توشتى. بۇنداي ئالاقەنىڭ بولماغانلىقىنى تۈشۈنىشكە ۋە دىنىي خايالاردان قۇتۇلۇپ، مەدەنى مىللەتلەر بىلەن بىزنىڭ ئارامىزدا مەدەنى ئالاقە باغلانىشىغا سەبەب بولاتۇرغان باشقا يوللارنى ئىزلەش كېرەك. مۇسۇلمانلار ئوتتۇراسىدا دىن بىرلىگىگە ئاساسلانغان بۇرادەرلىك ھەممەسى، نەسارالار ئوتتۇراسىداغى ھەسەدىن كۈچلى ئەمەس. بۇنىڭغا جاھان ئۇرۇشى شاھىد: ھىندلىلەر، مەراكەشلىلەر، جەزائىرلىلەر، ئۆزلەرىنىڭ مۇسۇلمان بولىشلارىغا قاراپ تۇرمادىلار، بەلكى مۇسۇلمانغىنا ئەمەس، ھەتتا ئىسلام خەلىفەلىگىنى ۋە پەيغەمبەرنىڭ مۇيەككەرنى ساقلاپ تۇرغان تۈركلەرنى ئاتىپ ئۆلتۈرىشدەن ھېچ باش تارتمادىلار. ھەر خالقنىڭ ئۆز ئانا تىلىدە ئىبادات قىلىش، ئىسلام دىنىگە قارشى ئەمەس، قۇرئاننى تۈرك تىلىگە تەرجىمە ئېتىش لازىم. روسلار، فىرانسۇزلار ۋە ئىنگلىزلەر قۇرئان بىلەن قىزىقسىنىپ، ئۇنى ئۆز تىللەرىگە تەرجىمە ئېتدىلەر. ئەمما بىز مۇسۇلمان بولغان تۈركلەر ئېسە، تاقدىرىمىز بىلەن ئىدارە قىلاتقان كىتابنىڭ مەزمۇنىنى تۈشۈنىش كېرەكلىگىنى ئويلاپ ھەم كۆرمەدۇك. بۇ بىزگە ئۇيات ئىدى. مانا بىزنىڭ تەرەفدەن كۆرسەتىلگەن بۇ غافىلسىزلىق روھانىلارغا بىزنى ئالداپ يۈرگىزىشكە ئىمكان بېردى».

لاتىنچىلار تامانىدان قىلىنغان بۇ ئېتىرازلار، ئەلبەتتە، توغرى ۋە بىتەرەف تاماشاچىلار ئۈچۈن كەتتە قىممەتكە ئىگە بولدىلار. لېكىن ئۇنۇتماسلىق كېرەككىم دىن تۈركىيەدە ھەلى ئۆز ھوقوقلارىنى ساقلاماقدا. دۇرۇست، تۈركىيەدە دىن، غەربى ئاۋروپادا 14 نچى ئەسىردە بولغانىدەك كۈچلى ئەمەس (ئىسلام دىنى 14 ئەسىردەن بېرى ياشابدى) روھانى پېشۋا باشچىلارىنىڭ ئاھماقلىقىدان تويغان تۈرك خالقى، خەلىفەنىڭ ھەيدەلىشىگە، ئەلبەتتە، ھەياجانسىز قارايدى. لېكىن دىننى دەۋلەتدەن ئاجراتادۇرغان قانۇن مەۋجۇد بولىشىغا قاراماستان تۈركىيەدە دىننىڭ تەئسىرى كۈچسىز ئەمەس. بۇندا روھانىلار ھەلى كۈچلى. ئۇلار ئەرەب تىلىدە بولماغان قۇرئاننى ئوقۇچىلار دىنسىز ۋە تەرجىمانى ھائىن

دېپ ئېلان قىلماقچى بولدىلار. مەنە ئىش شۇ دەرەجەگە كېلىپ يېتە-
كەندەن سوڭ، ھۆكۈمەت ئۆزى بۇ مەسئەلەگە ئارالاشىشقا مەجبۇر بولدى.
ئول، تۈركىيە تۇپراغىدا ئەرەب ئەلىفبەسىنىڭ، لاتىن ئەلىفبەسى ئاساسىدا
بولغان يېڭى تۈرك ئەلىفبەسى بىلەن ئالماشتىرىلىشى، تۈرك تىلى ئۈچۈن
يېڭى سارف-نەھۋ قائىدالارى ئىشلەنەجەگى، ئەلىفبە ۋە سەرف-نەھۋ
قائىدالارى تۈزۈش ئۈچۈن كومىسسىيە تۈزۈلەجەگى ۋە تۈرك ھەرفلەرىگە
بۈتۈنلەي كۆچىش ئۈچۈن 15 يىللىق مۇددەت بېرىلەجەگى ھاقىدا دېكرېت
چىقاردى. بۇ مەسئەلەدە ھۆكۈمەتنىڭ قارارى مەئلۇم بولغاندان سوڭ،
تۈركىيەدە لاتىن ئەلىفبەسىگە قارشى ئاۋاز كۆتەرەدىغان ھېچ بىر كىشى
قالمادى.

نامايات، يەئقوب قادىرى، رەۋشەن يەشرىرى، ئىبراھىم گراندى
ۋە باشقالاردان ئىبارەت كومىسسىيە بېلگىلەندى. بۇ كومىسسىيەنىڭ ئىشى
بىر نەچچە ئايلارچا دەۋام قىلدى.

كومىسسىيە فىئىللەرنىڭ ئاخىرلارىنى تۈرلەندىرىش، ئۆزەك سۆزنىڭ
ئاخىردان ئارتتىرىلغان ھېجالارنى ئۆزەك سۆزدەن ئاجراتىش يولى بىلەن
(مەسەلەن، gidior-um, git-tim) بولۇر دېپ قارار قىلدى. بىراق
بۇ قارار نا قۇلاي تاپىلىپ، مۇستافا كامال ئۆز مەسئۇلىيەتى ئاستىدا
بۇنى بىكار قىلدى. شۇندايى قىلىپ ھازىرغى ۋاقىتتا gidiorum get-
tum دېپ يازىلادى.

يېڭى ئەلىفبە تۈرك جەمئىيەتىنىڭ تۈرلى تاباقالارى تاماندان
ھەر تۈرلى قابۇل ئېتىلەدى. يېڭى ئەلىفبەنى ئىلك زور شادلىق بىلەن
قابۇل قىلغۇچىلار: شەھەر ئىشچىلەرى دېھقانلار، ئورتا ھال ھۈنەرمەندلەر،
تېمىرچىلەر، ھالۋىچىلار، يوكچىلەر، مەممەنخانا ئېگەلەرى ۋە شۇلارغە ئوخ-
شاشلار بولدى. ئادەتى ئائىلى ئاراسىدان بولغان خاتىنقىزلار، ئايىنىقسا،
قىشلاق خاتىنقىزلارى، يېڭى ئەلىفبەگە بۈيۈك ھەۋەس بىلەن تاشلانىپ،
بۇنى تېز ئۆگرەنىشدە ئەجايىپ بىر ئاھۋال كۆرسەتتىلەر. ھاقىقاتان بۇندان
بىر نەچچە ئايلار بۇرۇن دېھقان ۋە دېھقان خاتىنقىزلارىنىڭ يېڭى ئەلىف-
بەنى ئۆگرەنىش خاتىراسىغا گرۇھ-گرۇھ رەسىم ئالدىرىشلارىنى قاراپ
تۇرۇش جۇدە تەئسىرلى ئىدى. شەھەرلەردەگى ئاچىق جايلاردا ۋە ميھمان-
خانالاردا تاش قارا تاختالار جايلاشتىرىلىپ، بۇندا ئوقۇتقۇچىلار ھالىقنى
يېڭى ئەلىفبە بىلەن يازىشقا ئۆگرەتتىلەر. ئۇلار ئوقۇچىلارنىڭ يېڭى خاتنى
خاتىرلاردا ساقلاپ قالىشلارى ئۈچۈن سىگارىچە مەزاھلار ئويلاپ چىقارىتتىلار.
ئوقۇتقۇچىلار يېڭى ئەلىفبەگە 2-3 ھەپتە ئىچىدە ئۆگرەتتىلەر ۋە بۇلارنىڭ
ھەر بىرى ئۆگرەنگەن نەرسەلەرنى ئەمەلدە كۆرسەتىشكە ئىنتىلدىلەر.

خالق جۇمھۇرىيەت فىرقاسى ئوقۇتقۇچىلارنى يېڭى ئەلىفبەگە ئۆگ-
رەتىش ئۈچۈن بۈتۈن جايلاردا قۇرسلار ئاچىش ھاقىدا ئەمر ئالدى.
«odjaks» يېڭى ھەرفلەر ئۆگرەتىش ئۈچۈن سەفەربەرلىك قىلىندىلار.
مۇستافا كامال ئىستانبولدا بولغان ۋەكىللەر ئۈچۈن دالما باغچا سارايىدا
يېڭى ئەلىفبە قۇرسلارى ئاچدى. ۋەكىللەر بۇ قۇرسلارغا يۈرۈشكە مەجبۇر
ئېتىلىپ، بۇلارنى مۇستافا كامال ئۆزى ئىمتىھان قىلدى. بۇندان كېيىن
ۋەكىللەر ئۆزلەرى سايلانغان ئوكرۇگلەرگە كېتىپ، ئۆز نۆۋبەتلەرىدە يېڭى
ئەلىفبەنى مەئمۇرلارغە ئۆگرەتتىلەر.

مۇستافا كامال پاشا ئىستانبول ئەتراپىغا چىقىپ دېھقانلارنى يېڭى
ئەلىفبەگە ئۆگرەتتى ۋە ھۆكۈمەت مەئمۇرلارىنى ئىمتىھان ئېتتى. ئىسلاھات
خالق ئاممەسىدە دەرد ئويغاتتى. لاتىنچا يازىلغان كىتابلار يەتىشمەيدىغان
بولۇپ قالدى.

ئۆزلەرىنىڭ كوپ يىللار ئوقۇش نەتىجەسىدەگىنە يازىشقا ۋە ئو-
قۇشقا ئۆگرەنىشلەرى بىلەن ماقتانىپ كېلگەن روھانىلار، ئۆزلەرىدەگى شۇ
ئۈستۈنلىكنىڭ يوقالىشىغا ياخشى كۆز بىلەن قاراپ تۇرا ئالمادىلار.

مۇھافەزەكار ۋە ئىلىم ساتقۇچى مۇھەررىرلەر-ھەم مەئلۇماتلى
تۈركلەرنىڭ كوپەيىشىدەن نارازى ئېدىلەر.

ئەلۋەتتە، ئىسلاھات ئاغرىقسىز ئۆتمەدى. دەۋلەت مۇئەسسەسەلەرى
يېڭى ئەلىفبەگە 28 نچى يىلنىڭ بىرىنچى سېنتەبىردەن باشلاپ كۆچىشلەرى
كېرەك بولغانلىقىدان، مەئمۇرلار يېڭى ئەلىفبەنى ئۆگرەنىش ئۈچۈن كوپ كۈچ
قويىشقا مەجبۇر بولدىلار. بۇ ئىش بۇلارنىڭ كوپلەرىگە ياقمادى. 28 نچى
يىلنىڭ بىرىنچى سېنتەبىردەن باشلاپ، مەتبۇئاتنىڭ ھەم يېڭى ئەلىفبەگە
كۆچىشى كېرەك ئېدى. ھەرف قويىدىغان جايلار، ھەرفكە بولغان ئېھ-
تىياجنى قاندۇرۇشدان ئاجىز قالدىلار. بۇنىڭ ئۈچۈن مەتبەئە ھەرفلەرىنى
خارىجى مەملەكەتلەردەن ئالدىرىش كېرەك بولدىكىم، بۇ ماقساد بىلەن
تۈركىيە كوپ پۇللارنى تاشقى مەملەكەتلەرگە چىقارىشقا توغرى كېلدى.
بۇندان تاشقارى يەنە بىر نەچچە كومىسسىيەنىڭ قارارىغا مۇۋافىق ئەرەب
ھەرفلەرى بىلەن باسىلغان بۈتۈن دەرس كىتابلارىنى يوقاتىشقا توغرى
كېلدىكىم بۇ ئىش ھەم كوپ پۇللارنىڭ بىكارگە كېتىشىگە سەبەب بولدى.
دەۋلەت خادىملارى ۋە مەئمۇرلارىدە لاتىن ھەرفلەرى يازىش ئۈچۈن زەرۇر
بولغان تېخنىكەنىڭ بولماسلىغى ۋە ئىشنىڭ سېكىن يۈرىشى، كوپكىنە ۋا-
قىتنىڭ بىكارگە سەرف ئېتىلىشىگە ۋە جاماعات ئىشلەرىنىڭ توختالىشىغا
سەبەب بولدى. لېكىن كېيىنچە ئىسلاھاتلار ئەمەلگە قويىلغاندا بۇندايى ئىش-
لەردەن قۇتۇلۇپ بولمايدى. بۇلار ۋاقىتلى بولۇپ، تېزدەن ئۆتۈپ كېتە-
دىلەركىم نەتىجەدە تۈرك خالقى تاماندان يۈزەگە چىقارىلغان بۈيۈك
ئىشكىنە تۇرمۇشدە قالادى.

ئەلىفبە مەيدانىدا ئاساسى ئىسلاھات ياساغان تۈرك خالقى، بۇنىڭ
بىلەن ئۆزىنىڭ مەدەنى ئۆسىشىگە كېڭ يول ئاچقان بولادى.

Telegram adress:
@turkiston_kutubxonasi

بابىزم ھەم باھايىزم

سەلىم

1844 ىنچى يىلى ئىراندا بابىزىم ھەم باھايىزىم ئىسىملەرى ئاستىدا بىر قوزغالاڭ مەيدانغا كېلدى.

ئەسلىدە بۇ قوزغالاڭ ئىران مانارخىياسىداغى فىئادال قىلىچىنىڭ قاتتىق ئېكسپىلاتسىيەسى نەتىجەسىدە كېلىپ چىققان كەتتە بىر قوزغالاڭ ئىدى.

ئىران خالقى عەسىرلەر بويىنچا يېر ئېگىلەرى ھەم چىناۋنىكلەرنىڭ عەمەلدارلارنىڭ ئېزىشى، سىقىشى ئاستىدا قىينالدى. ھەم ئېنىڭ ئاخىرغى سەبرى تۈگەگەچ خالق، ئايرىم ھوكوم سۈرگۈچى، فىئادالار (كەتتە يېر ئېگىلەرى) غا قارشى باش كوتەردى ئۇلارنىڭ ماللارىنى بەرباد قىلىپ، كەتتە ـ كەتتە مەملەكەتلەرنى تاراۋ مار كېلتىرەتۇرغان بولدى. بىراق ئىچكى ئىتتىپاقسىزلىق بۇنداي قوزغالاڭنى جۇدە يېگىللىك بىلەن باستىرىشغا ئىمكانىيەت بېرىپ قويدى.

فاقات ئىران خالقىنىڭغىنا ئەمەس بۈتۈن ئىسلام دىنىدىكى خالقلارنىڭ ئىقتىسادى ھەم مەدەنى قالاقلىقلارى، شارقداغى بۈتۈن قوزغالىشلارنىڭ دىنى تۈسدە بولىشلارىغا سەبەب بولدى. 1844 ىنچى يىلدا بىز خۇددى شۇنىغا ئوخشاش ھالنى كورەمىز. بۇندا ھەم سىقىش، ئېزىلىشلەرنىڭ ئېڭ سوڭغى چېگەرەسىگە يېتكەن ئىران مېھنەتكەشلەرى (دېھقانلارى، بەتىرەكلەرى ۋە شەھەر كەمبەغەللەرى) نىڭ باش كوتەرىشلەرى ھەم دىنى تۈس ئالدى.

19 ىنچى عەسىردە بۈتۈن شارق خالقلارىدا دەۋلەت بىلەن ئىدارا ئېتىش ھەم بۈتۈن جەمعىيەت ئىدارەسى دىنى قانۇن ـ شەرىعەت ئاساسىغا قۇرىلغانلىغى سەبەبلى بۇ قوزغالىش ھەم ئۆزىگە دىنى تۈسنى ئالغان ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن خالق عامماسى، دىن بايراغى ئاستىدا عاممانى قوللىقدا تۇتقۇچى ئېزگۈچىلەرگە قارشى چىقىش بىلەن دىنىگە قارشى چىقدىلار. لېكىن مەدەنى جەھەتدەن ئارقادا قالغان دېھقان خالقى ـ دىن زەھەرىدەن تامام قۇتۇلۇپ بىتمەگەنى سەبەبلى ئۆزىنىڭ بۇقوزغالىشىدا خۇدا ـ سىزلىق ـ دەھرىلىك شىعارلارى بىلەن ئەمەس، «دىنىنى تۈرلى سورەتدە ئۆزگەرتىپ، بۇزۇقشىلەردەن تازالاش» شىعارلارى ئاستىدا چىقدى.

1844 ىنچى يىلداغى قوزغالىشنىڭ يولباشچىسى عەلى مۇھەممەدنىڭ ماقسادى ئىمە ـ شۇ ۋاقىتدا ياشاغان ھوكومەت ھەم ئىران روھانىلارىنىڭ مۇسۇلمانلىق قانۇنلارىنى بۇزۇشداغى عەيبلەرىنى ئاچىش ھەم شۇ ۋاقىتداغى خالق عامماسىنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلاش شۇ بىلەن بىرگە ئۆزىنىڭ قانۇنلارىنى تاقدىم ئېتىش ئىدى.

تۆبەندە كورسەتىلگەنىچە، عەلى مۇھەممەدنىڭ مەعلوم سىياسى ماقسادلارىنى كۆزەتكەن بۈتۈن تەعلىماتى مۇستەھكەم دىنى شەكلدە تۈزۈلگەن ئىدى. بۇنداي شەكلدە بۇ تەعلىمات خالق ئامماسىغا ئاڭلارلىق ئىدى. عەلى مۇھەممەد ھەرەكەتنى ئۆزىنى، «باب» (ئېشىك) دېپ ئېعلان ئېتىشدەن باشلادى. (مۇسۇلمانلار «باب» دېگەن سۆزدەن جەننەتكە كىرگىزەتۇرغان ئېشىك مەعنىسىنى ئاڭلار ئىدىلەر).

عەلى مۇھەممەد ئۆزىنى خۇدا ھەم عىلم «بابى» ئېتىپ ئېعلان ئېتكەندەن كېيىن «مېن قۇرئاننىڭ كورسەتىشى بويىنچا بۈتۈن خالقلارنىڭ كۈتكەن كىشىسى مەن، مېن كىشىلەرگە خۇدانىڭ رەھمەتى ئاچلىغان يەڭى دىنى قانۇنلار كېلتىردىم، دېگەن فىكرلەرىنى تارقاتا باشلادى.

عەسىرلەر بويىچا ياشاپ كېلگەن قانۇنلار ھەم تەرتىبلەرگە قارشى نارازىلىق بىلەن ئاچىقلانىپ، غازاپلانىپ كېلگەن خالققا مەنە شۇنداي تەعلىماتلار ياقىن تۇيۇلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن خالق بۇ يەڭى تەعلىماتنى زور شادلىق بىلەن قابۇل ئېتدى. «باب» نىڭ غاياللارىنى ياقلاغۇچىلار كوپەيىشى ئارقاسىدا ئۇ تېز قۇرسەتدە ئىراننىڭ تامام بۇرچەكلەرىگەچە تارقالا ئالدى. خالق ئۆزىگە يولباشـچى تاپىلىشى بىلەن ئاچىق ۋە ئاشـكارا رەۋىشدە ئېزگۈچىلەرگە قارشى چىقا باشلادى. تەبىعى ئىران ھوكومەتى ھەم ئۇنىڭ روھانىلارى يەڭى قوزغالىش بىلەن قاتعى سورەتدە كورەشىشكە تۇتۇندىلەر. دەسلەپ ئۇلار بۇنى بىر دىنى مەزھەبدەن عىبارات دېپ ئاڭلاپ، كەتتە خالق مۇباھەسەلەرىدە بابىزمنىڭ يولباشچىلارىنى تەھقىر ئېتمەكچى ھەم شۇ يول بىلەن قوزغالىشنى باسماقچى بولدىلار. لېكىن ئارادان بىر يىل ئۆتۈش بىلەن ئۇلار ياخشى ئۇيۇشتۇرلغان ھەم مەفكورە ياغىدان ئاساسلى قوزغالىش بىلەن ئىش ئالىپ بارشلارىنى تۈشۈندىلەر. چۈنكى بىلگىلى باب ئۆزىنىڭ تەعلىماتى بىلەن شەرىعەتنى تامىرى دەن يېمىرىپ تاشلايتۇرغان ھەم مۇسۇلمانلارنىڭ ئىچكى تۇرمۇشلەرىگە كەتتە ئۆزگەرىشلەر كىرگىزەتۇرغان يەڭى قانۇنلار كېلتىرەر ئىدى.

مەنە شۇنىڭ ئۈچۈن ھەم ئۆزىنىڭ خالققا بولغان تەئسىرىنى يوقاتىشدان قورققان روھانىلار ھوكومەت بىلەن بىرلەشىپ، ئۇنداي (ھوكومەتدەن) بۇ تەعلىماتنى كۈچ بىلەن باستىرىشنى تەلەپ ئېتدىلەر.

شۇنداي قىلىپ باب زور قاھرامانلىق بىلەن ئۆزىنىڭ ئىشىدە داۋام ئېتدى. تەعلىماتنى يەنە ھەم قاتتىغىراق عاممالاشتىرىش ئۈچۈن ئۇ، ئۆزىنى «مەھدى» ئېتىپ ئېعلان قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۇ، شىعى مەزھەبىنىڭ ئۆزگەتىشىچە «مەھدى» نىڭ چىقاچاق ئورنى «بابلعەيە» نىڭ يوقلىغىنى ھەم كوتەرىپ چىقدى. بۇ يالغىز روھانىلارنىڭ خىيالى غىنا، دېدى.

بۇنىڭ بىلەن باب، ھوكومەت دىنى بولغان شىعە مەزھەبىنى تامىرى بىلەن ئۆزگەرتدى. ئىران ھوكومەتى ئۇنى (بابىنى) يامان دەھرى ھەم دەۋلەت جىناياتچىسى دېپ ئېعلان قىلدى. حازىر ئېندى ئۆزىنىڭ تاجى ئۈچۈن قورققان ئىران شاھىنىڭ ئەتراپىدا فىئادال ـ ئالپاۋۇتلار ھەم روھانىلار توپلاندىلاردا قۇرال كۈچى بىلەن بابىزمغا قارشى بىرلەشكەن ھۇجۇمگە باشلادىلار.

بىز يۇقارىدا، باب تامانىدان بۈتۈن ئېزىلگۈچىلەر، ياشاغان تەرتىب قانۇنلارىغا نارازى بولغانلارنىڭ ئۇيۇشقانلىقلارىنى ئەيتكەن ئىدىك. ئۇلار بىر نېچە ئايلار بويىچا شەھەرلەرنىڭ قاتتىق ۋە مۇستەھكەم ئۆيلەرىدە ھەم تاغلار ئاراسىدا قالىپ ھوكومەت عەسكەرلەرىگە ھەيران قالارلىق سورەتدە زور قارشىلىق كورسەتدىلەر. نەتىجەدە ئۇرۇش ھەم كوبرەك ئاچلىق، ساۋۇقلىق يېڭىپ چىقدى: بابچىلار (بابىلار) تۇتۇلۇپ قاماققا ئالىندىلار، قىيناتىپ ـ قىيناتىپ ئولتۇرىلدىلەر. بابنىڭ ئۆزى ئىسە، تۇتۇلۇپ كىرىپوستكە، قاماققا ئالىنادى.

شىرازنىڭ گوبېرناتورى يەڭى تەعلىماتدان بۈتكۈل قۇتۇلىش ئۈچۈن بابچىلارنىڭ بۈتۈن ئاتاقلى يولباشچىلارىنى قولغا ئالىشغا ساچ — ساقاللارىنى قىرقىشغا، سەللەلەرىنى ئالدىرىشغا، يۈزلەرىگە قارا سۈرتۈپ، ئېشەككە تېسكەرى ئولتورغۇزۇپ بازار ئەيلەندىرىشكە قىسقاسى ئۇلارنى ماسخارا قىلىشغا بۇيرۇق بېردى.

1850 ىنچى يىلى شەيخلەرنىڭ ھوكمەرى بويىنچا باب ھەم ئۇنىڭ بىتتە شاكىردىنى تەبرىزگە كېلتىرىلىپ ئاتدىردىلار ھوكومەت مەنە شۇنداي چارالار بىلەن بۇ قوزغالىشدان قۇتۇلماقچى

بولدى. لېكىن بو بىلەن ئىش بىتمەدى. باب باشلاغان ئىشنى داۋام ئېتتىرگۈچى ئورىنباسارلار يەنە تاپىلدىلار.

باب بىلەن بىرگە بىر نېچە يۈزلەپ ئۇنىڭ تەعلىماتى بويىنچا ئىش ئالىب بارغۇچى ياقىنلارى ھەم ئاتلغان ئېدىلەر. بابنىڭ جەسەدىنى تەبرىزدەن تېھرانغا كېلتىرگەن ئۈچۈن گېنرال حاجى سۇلەيمان خان قاتتىق عازابلانىشغا دۇچار بولدى. ئۇنى قامچىلار بىلەن ئۇرۇپ بەدەنلەرىنى ياردىلار؛ يۈزىگە لاي چاپلاب ئاياق ھەم قوللارىغا نەيزە سانچدىلار، يەرەلەرىگە ياندىرلغان شەم ئوتقۇزۇپ تېھران كوچەلەرىدە ماسخارا قىلدىلار، شۇنداي ئېتىب ئوشا كۈنى كېچقۇرۇن ئۆلدىردىلەر.

تورت يۈزگە قادار بابىچى مەيدە ھۈنەرمەندلەر، ئېتكچى، تېمىرچى، تىككۈچى ھەم باشقالار — عەلاحىدە بۈيۈرۈق بويىنچا ئۆزلەرىنىڭ قۇراللارى بىلەن قىيناتىلدىلار. تۈرما ھەم قىيناقلاردان فاقات باب ھەم ئۇنىڭ تەعلىماتىنى ماسخارا ئېتكوچىلەرگىنە قوتىلار ئېدىلەر.

1853 ىنچى يىل، بابىچىلار ئاراسىدا كەتتە نوفوزگە ئېگە بولغان مەشھۇر ئېرانلى مىرزە حۈسەين عەلى تۈركىيەگە قۇۋلانادى. بو كىشى ئۈيېردەن توركىيەدەن تۈرۈپ بابىچىلارغا يولباشچىلىق قىلادى. 1854 ىنچى يىلى ئۇ باب تەعلىماتى ئورنىدا «ئىيعاث» دېگەن ئەسەرىنى يازادى.

تېسكەرىچىلىك يىللارى، بابىچىلارنى بىر قادار شۈبھەگە تۈشۈردىلەر. ئۇلار (بابىلار) 10 مىڭدەن ئارتىق ئالدىنغى كورەشـ چىلەرىنى وە ئورش يولى بىلەن تۈرمۈشلارىنى ياخشىلاش ئو - مىدلەرىنى يوقاتدىلار. 400 مىڭگە ياقىن بابىچىلار، يولباشچى ھەم مۇعەللىملەرىنى يوقاتقاندان كېيىن ئۈمىدسىزلىككە تۈشدىلەر. ئاچقىدان ـ ئاچىق كورەشنى توقتاتىش فۇرسەتىدەن بابىزىمغا قاتتىق نېگىز سالىش ئۈچۈن ئۇنىڭ يەككى يولباشچىسى حۈسەين عەلى تەرەفىدەن ياخشى فايدالانىلدى. بۈنگە قادار بابىچىلارنىڭ ئاساس قانونلارى ھەم تۈرمۈش قاعىدالارى بولوب بابنىڭ «بەيان دېگەن كىتابى حىسابلانا رئېدى. لېكىن قۇرئاننى ئالماشتىرىشغا ئىنتلگەن بۇ كىتاب دىنى بىر سىستېمەنى بېرە ئالمادى. بو كىتابدا بابىچىلارغا قانداي دىنى يوللارنى ئوتەش قاندايلارنى ئوتەمەس توغرىسىدا ھەم ئاچىق كورگەزمەلەر يوق ئېدى.

باب ھەم ئۇنىڭ ياقىنلارى جۈمعە نامازى' حەتنە، روزە، خاتىن ـ قىزلارنىڭ ئېرلەردەن قاچىب يۈرۈشلەرى كەبى نەرسەلەرىنى يوققا چىقاردىلار. لېكىن بۇ ئاچىق قويولماغان ئېدى. مەنە شۇنىڭ ئۈچۈن ھەم عەلى حۈسەينگە بۇ نەرسەلەرىنى ئايدىنلاتىش، ئاڭـ لاتىش، ئېسكىرتمەلەر كىرگىزىشكە توغرى كېلدى. ئۇ بابنىڭ بۈتۈن تەعلىماتىنى تەرتىبكە سالدى. ئۇنى خالق ئۈچۈن ئاڭلارلىق رەۋىشدە تۈزدى.

حۈسەين عەلىنىڭ ئەسەرلەرى باب تەرەفىدەن ئەيتلگەن فكىرلەرىنى كېڭەيتىش بىلەن بىرگە بۈتۈن كىشلەرىنىڭ مۇحەببەت بىلەن ياشاشىغا، بۈتۈن خالقلارنىڭ دوست بولىشىغا، ئورۇشلەرىنى بىتىرىش، يىرتقچلىق ھەم ئورش مەجبورىيەتىنى بىتىرىش، شەخسى سوز ھەم ۋىجدان حۈرىيەتىنى ئورناشتىرىش توغرىسىدا سوزلەيدىلەر. حۈسەين عەلى، ئىسلام ياخشى دىن، لېكىن ئۇنىڭ نېگىزى بولغان قۇرئان ئېسكىرگەن. ئۇ يەڭگى زامانىنىڭ روحىگە يارامايدى؛ يەڭگى تۈزەتىشلەرگە موحتاج، دېب چىقدى. حۈسەين عەلى تەعلىماتىنىڭ باب تەعلىماتىدان ئايرىم جايى شۇ: حۈسەين عەلى، دۈشمەنلەرىنى ياقتىرىش، ئۇلارنى قۇرال كۈچى ۋە باش كوتەرىشلەر بىلەن ئېمەس، سەبىر — چىدەملىك ۋە خايىر خاھلىق بىلەن ئۇنىغا (دۈشمەنگە) تەئسىر ئېتىش كېرەكلىگىنى تەلەب ئېتدى. ئۇ بابىچىلارغا: بىزنىڭ دۈشمەنلەرگە قارشى بىرـ گىنە قۇرالىمىز بار، ئۇ ھەم ـ بىزنىڭ سوزىمىز ھەم ئىدىيەلەرىمىز، دېب يازار ئېدى.

حۈسەين عەلى خالقنى ئاچقىدان ـ ئاچىق كورەشتىرىشكە قابىلىيـ ياتلى بولائالمادى. مۈكەممەل بىر زىيالى بولىشى بىلەن ئۇ بىرىنچى يېڭىلىشدەياق حوكومەت بىلەن كورەشىشنىڭ مۇمكىن ئېمەسلـ گى فكرىگە كېلىب، بۇ فكر بىلەن يالغىز ئۇنىڭ ئوزىگىنە كېتدى. فەلسەفە بىلەن ئاۋارا بولوب ئوزىگە ياراشا مۇسۇلمان ئالىستۈيچىلىغى تۈغدىرىشغا بابىچىلارنى قانداي بولسا ھەم قارشى تۈرىش توغرىسىداغى فكىرلەرىدەن قايتىشغا چاقىردى.

حۈسەين عەلىنىڭ بۈنداي تەعلىماتى بەلكى بابىزىمنى سوڭغى ھەلەكەتدەن قوتۇلتىرغاندىر. لېكىن بۇ تەعلىمات فىئادال حوكومەتىنىڭ تېسكەرىچىلىگى ئالدىدا حاقىقاتان كاپىتولىيەتسىيە (باش ئېگىش) ئېدى.

1863 ىنچى يىلى تۈركىيە سۇلتانىنىڭ ماخسۇس بۈيۈرۈغى بويىنچا حۈسەين عەلى باغدادان ئەدىرنەگە كېلتىرىلىب قاماققا ئالىندى. ھەم ئۇ 1892 ىنچى يىلى شۇ يېردە ئولدى. ئۇ مىڭ يىلدان كېيىن ئوزىنىڭ تەعلىماتىنى يەڭىلەتىش ئۈچۈن پەيغەمبەر يۈبارىشغا ھەم بېش يۈزمىڭ يىلدان كېيىن ئىكنچى مىرتەبە «دۇنياغا كېلىشكە» ۋەعدە قىلدى.

حۈسەين عەلى باغداددان كېتىش ئالدىدا بولغان خايىرلا شۇ كېچەسىدە ئوزىنىڭ «باھا ئۇللاھ» (خۇدا نۇرى) بولىشنى ئېعلان ئېتدى. مەنە شۇ ۋاقتدان باشلاب ئۇ «باھا ئۇلاھ» دېب ئاتالادى.

ئوزىنىڭ قاماقدان تۈرۈپ ئېران شاھىغا ـ ھەم حوكومەتكە يازغان «لوح» دېب ئاتالغان ئەسەرىدە «باحا ـ ئۇلاھى» ئوزىنىڭ تەعلىماتىنىڭ حوكومەتكە قارشى بولماغانىنى ئەيتەدى. ئۇنىڭ دىنى فاقات روحانى بىر نەرسە بولىب، ئوز ـ ئوزىنى ياخشىلاشنى، غىنا ماقساد قىلىب ئالادى. شۇنداي قىلىب بۇ تېسكەرىگە ئەيـ لەنتىرلگەن بابىزىمنى تەشكىل قىلادى ھەم ئوزىگە ياراشا تۈرـ مۇشدا كۈڭلىسىزلەنگەن زىيالىلار دىنىدەن عىبارات بىر دىن بولادى. بۇ، باھايىزىم دېب ئاتالغان دىن حوكومەتكە قارشى باش كوتەرىشلەرىنى، ئېرىش ھەم قان توكىشلەرىنىگىنە ئېمەس، حەتتاكم بولسا ھەم ئۇنى خافا قىلىشدان تىيەدى, باھا ئىلار ئوزلەرىنىڭ دوستلارىنىغىنا ئېمەس دۈشمەنلەرىنى ھەم حەتتا ئولدىروچى، تالاۋچىلارنى ھەم ياقتىرىشلارى لازىم. باھائىلار قۇرالـ لانىشغا قارشى تۈرىشنى ھەم لازىم كورمەيدىلەر، ئوزلەرىنى ياقلاشغا ھەم حاقلى ئېمەسلەر. ئۇلار «ئولدىروچى بولىشدان ئولدىرىلوچى بولىش ياخشىراق» دېيدىلەر.

بۇ، سىنف ھەم سىنفى كورەشنى تانىمايتۇرغان، ئېزوچىلەرگە باش ئېگىشنى تەلەب ئېتەتۇرغان، ئېزوچى ھەم تالاۋچىلارغا مۇحەببەت بىلەن مۇناسىباتدا بولىشغا دەعۋەت قىلاتۇرغان' يېر يۈزىدەگى كىشلەرىنىڭ ئەبەدى دوستلىغى توغرىسىدا جارچىلىق قىلاتۇرغان دىن ئېسكى دەن بېرى دەۋام ئېتىب كېلگەن تەرتىبلەرگە قارشى كورەشكەن باب ئارقاسىداغى كەمبەغەللەرگە ئېڭ يامان رەۋىشدە تەئسىر ئېتدى. بۇ خالق عامماسىنىڭ تىلەكلەرىگە جاۋاب بېرمەگەن يەڭگى قوزغالىش بابىزىم سىكەرى كېڭ رەۋىشدە تارقالا ئالادى. شۇنىڭ ئۈچۈن يىل ساين «باھا ئىلاھ» تاماندا ـ غىلارنىڭ سانى كەمەيىب بارادى ھەم حازىرغى كۈندە زىيالىلار ھەم ساۋداگەرلەردەن عىبارات بىر نېچە مىڭگىنە بولىب قالغان.

شۇنداي قىلىب، قانداي بولسا ھەم كورەشنى رەد ئېتكەن، حوكومەت توغرىسىدا ئويلاماغان باھايىزىمدە سىياسى حاكىمىيەتنى قولغا ئالىش يولىدا بېلگىلى بىر ئىنتلىش كورىش مۇمكىن.

مەسەلەن: ئۇلەرىنىڭ ئورتاق ماللارى ئۈچۈن «بەيتلمالىيا» (خازىنا) تەشكىل ئېتىب «بەيتلعەدل ئىسمىدە ئىدارەۋى تەشكىلات تۈزشلەرى وە بو تەشكىلاتغا بۈتۈن ئىشتەرافلەرىنىڭ تولەنىشى ھەم كەمبەغەللەر فايداسىغا ئولگەن كىشىنىڭ مالىدان $\frac{1}{19}$ بىرـ لەگىنىڭ توپلانىشى لازىم بولادى. بۇ ئىداراۋى تەشكىلات («بەـ يتلعەدل») بۈتۈن گىراجدانلىق (وەتەنداشلىق) ئىشلەرىنى ئالىب بارىشى حەتتا قانونلار چىقارىشى لازىم.

بۇلەرىنىڭ ئۈستىگە باھايىزىم ئايرىم خالقلاردان باشىدا مەركەزى حوكومەت تۈرغان حالدا بىرلەشكەن حوكومەت تۈزىشنى

بۈتۈن خالقلارنى قۇرالسىزلانتىرشنى ھەم گەزەرمەلەرنى سەنعەت ئۆيلەرىگە ئەيلەنتىرىشنى تەكلىف قىلادى. مەنە بۇ نىمە ئۈچۈن كېرەك: - مىللەتلەر ئاراسىدا بۇنداق سايوز تەشكىل قىلىش بىلەن ئۇلار «عۇمۇمى تىنچلىقنى بۇزۇچى» ياماندلارنى تىيىش مۈمكىن بولاچاق دېب ئويلاغانلار. (مەنە سىزگە ئۇرش ئىستەمەيتۇرغان «سۈلحپەرۋەرلەر»!)

ئېڭ ئاخىرى باھايىزىم ئۇزىنىڭ ياقلاۋچىلارىغا بۇ دىيىننى ئېركلى رەۋىشدە تارقاتىشغا رۇخسەت بېرگەن حوكومەت بىلەن قوشلىشنى تەكلىف ئېتەدى.

بۇنداي ۋاقتدا باھايىزىم بۇ حوكومەتكە توغرىلىق ھەم حىلە - نەيرەڭسىز رەۋىشدە ياردام ئېتشنى تەلەب ئېتەدى (مەنە شۇ ئاساسىدا باھايىستلار پادىشاھ حوكومەتى بىلەن دوس بولوب تۈركىستاندا ئۆزلەرىنىڭ دىينلەرىنى ئېركلى رەۋىشدە تارقاتدىلار ئۇلەر ئاشقاباتدا (پالتاراتىسكىدە) بىر نېچە مىڭ كىشلىك جەمعىيەتنى تەشكىل ئېتە ئېدىلەر.

1892 نچى يىل «باھائۇللاھ» ئۆلگەچ، باھاچىلار بىر - بىرىسگە دۈشمەن بولغان ئىكى لاگېرگە بۆلىندىلەر. بىر بۆلەگى «باھا ئۇللاھ» نىڭ كەتتە ئوغلى ئەعزەم ئەترافىغا توپلانىب «ئەعزەمىلەر،» دېب ئاتالدىلار. ئىكنچى بولەگى كىچىك ئوغلى ئەكبەر ئەترافىدا ئۇيۇشىب ئەكبەرچىلەر دېب ئاتالدىلار. ئاتاسىنىڭ ۋەسىيەتىگە تايانىب ئەعزەم ئۆزىنى ۋارىس ۋە ئاتاسىنىڭ ۋەكىلى ئېتب ئېعلان قىلدى. ئەمما ئۇنىڭ تۇغۇشقانى ئەكبەر ئېسە ئاغاسىنى تەنىشنى ئىستەمەدى. ئۇ بۈتۈن عومرى بويىغا ئاتاسىنىڭ كاتىبى بولوب تۇردى، حەتتا ئاتاسىنىڭ ئەسەرلەرىنى تەحرىر ھەم ئېتدى. ئۇ، تۇغۇشقانىنى دەھرى ھەم باسماچى (ئۇزوپاتىر) دېب ئېعلان قىلدى.

ئېڭ ئاخىردا ئۇلار بىر - بىرىسنى «ئىش باشىدان قوۋۇلغان» دېب ئېعلان ئېتدىلەر، لېكىن بۇندان ئەعزەم غەلەبە بىلەن چىقدى. چۈنكى ئۇنىڭ قولىدا خازىنا ھەم مال بار ئېدى؛ ئەكبەرنى ھەم ئۆزىنى تانىماغان باشقا ئورتاقلارىنى پۇل بىلەن ياردامدان مەحروم ئېتدى. ھەم شۇنىڭ بىلەن ئۇلارغا كەتتە زەربە بېردى. نەتىجەدە ئەكبەرچىلەرگە حەتتا ئەمرىكەگە قادار قاچىشغا توغرى كېلدى. حازىرغى كۈندە ئەمرىكەدە ئەكبەرچىلەرنى تاپىش مۈمكىن.

حازىرغى ۋاقتدا بابچىلار ھەم باھايىستلار ئۈچ تارماققا بولىنادىلار:

1. «حاق بابىلار». «باھائۇللاھ» نىڭ تەعلىماتىنى تەنبەسدەن، باب ئەيتب قالدىرغان خۇدا رەحمەتىنىڭ ئاچىلىشىنى كۈتۈچىلەر.

2. «باب ھەم باھا — ئۇللاھ» نىڭ تەعلىماتلارىنى تەنۇچىلەر لېكىن ئۇلار ئەعزەمنى رەد قىلادىلار. بۇلار (ئەكبەرچىلەر) باھايىزمنىڭ ئېڭ قاتتىق بولەگى. ئورتا ئازىيادان باشقا ئەمرىكەدە كوب تارقالغانلار.

3. ئەعزەم تاماندا غىلار ئۆزلەرى ئازبولسالاردا قاتتىق ئۇيۇشقانلار.

باھايىزىم حازىرغى ۋاقتدا بۇتۇن شۇ ئۈچ تۈرى بىلەن ئېراندا غىنا ئېمەس، ياقىن شارقنىڭ بۈتۈن خالقلارىدا حەتتا س. س. س. ر. نىڭ كۈنچىقىش جۇمھورىيەتلەرىدە ھەم بار.

كېينگى يىللاردە باھا ئۇلار ئاراسىدا بىر قادار جانلانىش كورىنەدى. ئۇلار بىزنىڭ كۈنچىقىش جومھورىيەتلەرىمىزدە شورا حوكومەتىنىڭ تۇتقان سىياسەتىدان نارازى بولغان عۇنسۇرلەر (مۇسۇلمان زىيالىلارى ھەم موشتومزورلەرگە) تايانىشغا تىرىشەدىلەر. ئۇلار شورا حوكومەتىنىڭ ئايرىم شەھەرلەرىدە ئۆزلەرىنىڭ كەمىتتلەرى ھەم شوعبەچىلەرىنى تەشكىل قىلادىلار. بۇ كورىنشنى كوبرەك ئۆزبېكىستان، تۈركمەنىستان حەتتا ئازار بايجاندا ھەم كورش مۈمكىن.

شۇنىڭ سىگەرى ئىشلەرنى باھا ئۇلار حازىرغى تۈركىيە جۇمھورىيەتىدە ھەم ئالىب بارادىلار. 1925 نچى يىلى جۇمھورىيەت تۇپراغىدا قانداي بولسا ھەم مەزھەبلەرىنىڭ ياشاشىنى تىيگەن قانۇن چىقارىلىشغا قاراماسدان باھائىلار ئىسمىرنە ھەم ئىستامبول شەھەرلەرىدە ئۆزلەرىنىڭ شوعبەچەلەرىنى تۈزۈب تۈرك خالقلارى ئاراسىداكېڭ تەشۋىقات — تەرغىبات ئالىب باردىلار.

توركىيە حوكومەتى باھايىزىمنىڭ تارقالىشغا قارشى قاتعى چارالار كوردى. ئىسمىرنەدە كوپدەن بېرى ئاتاقلى باھايىست يولباشچىلارى تۇتۇلىب، حوكومەت ئۇلارنى عەكسىل ئىنقىلابدا عەيىبلەدى.

ئۆزلەرىنىڭ مەركەزى بولغان ئەمرىكەدەن قايىسى خىلدا بولسا ھەم ياردام ئالىب باھايىستلارشورالار ئىتتىفاقىنىڭ مېحنەتكەش خالقلارى ئاراسىدا فاعال ئىش ئالىب بارىشغا ئۇرىنادىلار. س. س. س. ر. مېحنەتكەشلەرى ئۈچۈن ئۇلارىنىڭ تەعلىماتى جۇدە زەرەرلى تەعلىماتدىر. بۇنىڭ ئۈچۈن شۇنى ئەيتىش بىلەن كىفايالانامىز: بىزنىڭ مەملەكەتىمىزدەگى باھايىستلەر تالاۋچىلىق ئاساسىدا ئۇيۇشقان «مىللەتلەر ئىتتىفاقى» نىڭ ئېتەكبەرداردىرلەر.

Telegram adress:

@turkiston_kutubxonasi

ئىشانىش ۋە ئىشاندىرىش

(Внушение)

ئىبراھىم بەكچەنتاي ئوغلى.

ئىشانىش ۋە ئىشاندىرىش دېگەن سۆزلەر ئېيتىشقا يېڭىدەك، تاشقارىدان قارىغاندا ئادەتتىكى سۆزلەر بولۇپ كۆرۈنسەلەر ھەم، بۇلارنىڭ مەنالىرى چۇڭقۇر ئويلىرىدە بۈيۈك سىرلار بار. بۇ سۆزلەر بىلەن كەسەلنى ساقايتىش ساغ ئادەمنى كېسەل قىلىش، ھەتتا ئۆلتۈرۈش . . . مۇمكىن. بۇ سۆزلەرنىڭ چىن مەناسىنى ئاڭلاماق ۋە دورىستلىگىنى بىلىش ئۈچۈن تۆۋەندىكى ۋاقىئالارنى تەكشۈرۈپ كۆرەيلىك.

1- نچى ۋاقىئە فرانسىيەدە. فرانسىيەنىڭ № شەھەرىدە بىر پرافېسسور باغچاغا يۈرۈشكە چىققان ئېكەن، كوچىدىك بىر ياۋز ئادەم ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى يارىدار قىلادى. ئۇنىڭ ئاۋازىغا توپلانغان خەلق ھېلىقى ئادەمنى ئۇشلاپ پالىسىگە تاپشۇرادى. ھۆكۈم ۋاقتىدا پرافېسسور ئۇل ئادەمنىڭ ئۆمرى يولباسارلىق ۋە تالانچىلىق بىلەن ئۆتكەننى ھەم ئۆز ئۆمرىدە كۆپ كىشىنىڭ باشىغا يېتكەنلىگىنى ئاڭلايدى. يەنەدە بۇ ئادەم قولغا تۈشۈپ ئۆلتۈرۈشكە مەھكۇم بولغان يېرىدىن قاچىپ كېتەكەن ئېكەن. جىنايەتچىنى ئۆلتۈرۈشكە ھۆكۈم بولادى. پرافېسسور تۆرىلەرگە مۇراجەئەت قىلىپ، ئادەم ئۈستىدە ياساشغا تېگىشلى بولغان بىر تەجرىبەسى بولغاننى ئاڭلاتقان ھەم مەھكۇمنى ئۆز قولىغا تاپشۇرىلىشىنى ئۆتۈنگەن. تۆرىلەر ھېلىقى جىنايەتچىنىڭ ئاياق — قولىنى بوغاۋلاپ پرافېسسورغە تاپشۇرۇشمىشلار. پرافېسسور ئۇنى بىر نەچچە كۈن تەربىيە قىلغاندان كېين، بۇنداي دېگەن: «مېنىم ئادەم ئۈستىدە قىلىپ كۆرەتۇرغان بىر تەجرىبەم بار ئېدى. مېن شۇ تەجرىبەنى سېنىڭ ئۈستىڭدە ياساپ كۆرمەكچى بولامەن. تەجرىبەنىڭ ئاخىرىدا سېن سالامەت قالساڭ، مېن سېنى ھۆكۈمەتتەن مۇئاۋەنەت قىلىپ قۇتقارامان ۋە ئۆمرىڭگە يېتەرلىك مال بېرەمەن. ئەگەردە ئۆلەرئېكەنسەڭ — بارى بىر ئۆلىمگە مەھكۇمسەن»، دېدى.

جىنايەتچى بۇنىڭغا رازى بولادى. بەلگىلى كۈندە پرافېسسور ئۆزى كەبى ئالىم ئورتاقلارىنى توپلاپ ھېلىقى ئادەم ئالدىدا سۆزلەيدى: «مېن ئۆلۈپ ياتاتۇرغان ئادەمنىڭ قانداي ئۆيقۇدا بولغانلىغىنى ۋە باشىدان نىمەلەر ئۆتكەرگەنلىگىنى 20 يىللاردان بېرياق تېكشۈرمەكتە ئېدىم. شۇ ھاقدا بىر فىكرگە كېلدىم مېنىمچە: ئۆلە باشلاغان ئادەمنىڭ ئاقىرىنلاپ ئاياقلارى سوۋۇنادى، يۈرەگى قورقىنداغىداي قاتتىراق تېپە باشلايدى، باشى ئەيلەنگەندەك بولادى، ئىچەمى كېلەدى، ئېرىنلەرى كېپەدى؛ ئۆز ئۆمرىدە ئۆتكەزگەنلەرى كىنەنىڭ تەسمەلەرى كەبى بىر — بىر كۆز ئالدىغا كېلەدى . . . ئەدىدى، ئەشۇ ئۆلۈمنىڭ دورۇسلىگىنى بىلىش ئۈچۈن سىزنىڭ ئالدىڭىزدا بۇ جىنايەتچىگە ئاقىرىنلىق بىلەن ئۆلۈشكە ئىمكان بېرەمەن. مېن تەكشۈرگەننىمدە دورۇست دېپ تاپقان نەرسەلەرىم ھاقىدا ئۇنىڭغا سوئاللار بېرەبارامەن؛ ئۇل ماڭا جاۋاپ بېرىپ تۇرۇر. شۇنداي قىلىپ مېن ئۇنى ئۆلگۈسى كىشىنىڭ سوڭغى تۇيغۇلارىغاچا ئېلىپ يېتكۈرەمەن. نەتىجەدە ئۇل سالامەت قالسا، مېن ئۇنى قۇتقارىپ، ئۆرمۇشىنى ئەمىن قىلغۇمىسەمەن».

ئالىملار ئىشنىڭ نەتىجەسى نىمە بولۇر ئېكەن دېپ، دىققەت بىلەن قاراپ تۇردىلار. پرافېسسور يىلى سوۋ بىلەن تولۇق ۋاننىغا جىنايەتچىنى ئولتۇرغۇزۇپ، ئۆتكۈر قولىدان تۆتۈپ بىر تامۇرىنى كېسەدى. قول سوۋ ئىچىدە قولادى. تامۇرنى ئاز كېسكەنگە قان ئاقرىن ئاقادى ۋە ئۆلۈم ھەم جىنايەتچىگە ئەلپەتتە ئاقرىنلاپ كېلەدى. ۋاننادىكى سوۋ قىزارغاندان قىزارا بارادى — جىنايەتچى ئاغارغاندان ئاغارا بارادى، ئاياقلارى سوۋۇنا باشلايدىلار. پرافېسسور ئۆلۈم ئالدىدا باشدان ئۆتكەرىلىدىغان تۇيغۇلار ھاقىدا بىردەم — بىردەم سوراغلار ياغدىرا باشلايدى. جىنايەتچى ھامان باشى بىلەن ئىشارە قىلىپ جاۋاپ بېرە بارادى. ئاخىرىغا تامان ئۆز ئۆمرىدەگى ئۆتكەن ۋاقىئالار ھەممەسى بىرمە-بىر كۆز ئالدىغا كېلەدى، بۇ ئۇنىڭ كۆزلەرىدەن، چېھرەسىدەن سېزىلەدى، ئېرىنلەرى كېپەدى، سوۋ سورايدى. . . . ئاخىردا ئۆلەدى.

ئالىملەرگە: «مېنىم كېسكەننىمنى قاراڭىز»، دېدى پرافېسسور. ئالىملار كۆرسەلەر، تامۇر سىرە كېسىلمەگەن، قول تىرىسى قان ئاقماسلىق تىرنالغان ئالىملار ھەيران بولادىلار. پرافېسسور سىرنى ئاچادى: «مېنىم تەجرىبەم ئۆلۈپ ياتقان ئادەمنىڭ ھالىنى تېكشۈرۈش ئېمەس ئېدى، بەلكى **ئىشانىش ۋە ئىشاندىرىشنىڭ** ئادەمغا قانچا تەئسىر قىلغاننى سىناش ئېدى. مېن بۇ ئادەمنىڭ قولىنى كېسمەدىم، فەقەت كېسكەندەك قىلدىم. ۋاننادىكى سوۋغا بوياۋ (رەڭ) سالدىم. بوياۋ ھەۋەدى قان تۈسىنى بېرەر ئېدى. بوياۋ ئاز — ئازدان ئېزىلىپ، سوۋغا تارالىپ قان رەڭىنى بېرەدى. بۇ ئادەم بولسا، مېنىم تامۇرىدان ئاققان قان دېپ تامام ئىشاندى. ئىشانىشنىڭ نەقەدەر كۈچلى ئامىل ئېكەنلىگىگە بۇ سىناش بىرىنچى دەلىل ئېدى».

2 نچى ۋاقىئا ھىندىستاندا. ئاۋروپادان ھىندىستانغا بارغان بىر دوختۇر كوچەدەن يۈرگەندە، ئالدىدا ئۆيۈق — ئۆيۈق قان كۆرەدى. بۇ قانداي قان ئېكەن؟ دېپ بارغانىدا ئۆزىنىڭ ئالدىدا پارا-ياتقان بىر قىزنىڭ ئۆكۈرۈپ بارغاننى كۆرەدى. قىزنى ئۆتۈپ يۈزىگە قاراپ كېتەدى. قىز - 15 - 16 ياشلىك چىرايلىق بىر قىز. دوختۇرنىڭ كۆڭلىدە قىزغانىش - ئاياش تۇيغۇسى باشلانادى. ئۇنى سىل كەسەلىگە مۇبتەلا بولۇپ، ئۇنىڭ كېينكى دەۋرىدە بولغانىغا ئىنانىپ ئۇنى يەنە قىزغانادى. شۇ قىزغانىشى بىلەن دوختۇر قىزنىڭ ئۆيىگەچە بارىپ قالادى. قىزنىڭ ئاتا - ئاناسىغا قىزنىڭ سىل كەسەلىنىڭ ئۈچىنچى دەۋرىدە بولغاننى

ئېيتىپ، 15 كۈندىن قالماسدان ئۆلەچەگىنى سەزلەيدى. 15 - كۈندىن سوڭ قىز ئۆلىدى. بۇ ۋاقىتتا دوختۇرنىڭ بازارىنى كۆتىرىپ، يىلدىرمىن دوختۇر دېگەن داڭقى چىقادى، كېيىندىن مەئلۇم بولادى، كىم ئەھۋال بۇنىڭغۇل باشقا بولغان: قىز سىرە كەسەل بولماغان. ئۇل ياقتا بىر خىل يوسۇنلىكنى بىزدەگى ساقىزدىك چايناش ئادەتى بار ئىكەن. ئۇنى چايناغاندا ئاغزىدا قىزىل قانغا ئوخشاش توپىروك چىقىپ، ئۇنى بىرگە ئوقىلار ئىكەنلەر.

دوختۇر بولسا بۇنى قان تۈكۈلەيدى، بىچارە قىز قاتتىق سىل ئىكەن، دېب ئۆزى ئىشىنىپ، قىزنىڭ ئاتا - ئاناسىنى ۋە قىزنىڭ ئۆزىنى تامام ئىشەندۈرۈپ، نەتىجەدە قىز ئىشىنىش ئارقاسىدا چىندىن ھەم يامان كەسەل ئىكەنمەندىپ ئويى - ئىشىنىشى بىلەن ئۆلۈپ كېتەدى؛

3 نچى ۋاقىئە *N* شەھەرىدە ئېيىشتىين دېگەن بىر يەھۇدى ئائىلەسىدە بولادى. ئائىلە باشلىقى بىر نەچچە يىلدان بۇيان ئاياق سىزلاش (رېماتىزم) كەسەلى بىلەن ئازاپلانادى. كېيىنگى تۆرت يىل ئىچىدە بۇتۇن ئاياقدان قالىپ، ياتاقدان تۇرا ئالمايدى. ئۇنى باقىپ يۈرگەن دوختۇر تۈزەتىپ بولشدان ۋاز كېچەدى. شۇ چاغدا دوختۇرنىڭ مەكتەپ شەرىك - داشى بولغان بىر دوختۇر زاگرانىتسا (خارىج) دىن كېلىپ گىپنوز بىلەن ئاشنا بولغانىنى سۆز ئاراسىدا سۆيلەيدى. ئەۋۋەلگى دوختۇر يەھۇدى ۋاقىئاسىنى، 6 - 7 - يىلدان بويان داۋالاپ يۈرىپ نەتىجە بولماغانىنى بۇنىڭغا سۆيلەيدى ۋە دوستلىق ھۆرمەتى ئۈچۈن ئۇنى گىپنوز بىلەن تۈزەل - تىشنى ئۆتىنەدى. ئۇل قابۇل قىلادى. كەسەلنىڭ ئۆيىرىسنى ئالادى ۋە فلان ۋاقىتدا بارماقچى بولادى. ئەۋۋەلگى دوختۇر شەھەردەگى دوختۇرلارغا ھەم خەبەر بېرىپ، كەسەلنىڭ ھۇلىسىگە بارادىلار. ھودەدى ۋەئدە قىلغان ۋاقىتدا خارىجدەن كەلگەن دوختۇر يېتىپ كېلەدى. بۇ دوختۇر كەسەلنىڭ ياتقان بولمىسىگە كىرىپ كېتەدى. 20 مىنۇتدەن كېيىن ئېشىك ئاچىلادى، ئىشكەدەن ئاياقتا باسا ئالماي ياتقان كەسەل يۈرىپ چىقا كېلدى. تۆرت يىل تۇرماسدان ياتقان بۇ ئادامنىڭ 20 مىنۇت ئىچىدە يۈرەدىگە يۈرىپ كېتىشىگە ھازىرون ھايران بولۇپ، قالاي ئاياقلارىڭ ئاغرىدىمى، سىزلاشى نىچىك؟ دېب سورايدىلار. كەسەل بولغان: «ئاياقىمدا ئاغرىتو — سىزلەش سەزمەيمەن، نەقەت كۆپ يىللار يۈرمەگەنلىكدەن ئاياقدا كۈچسىزلىككىنە بار» دېدى. بۇ ۋاقىئەنى تاماشا قىلىپ تۇرغان دوختۇرلار گىپنوزچىدەن يەنە بىرانتە تەجرىبە قىلىپ كۆرگىزىشنى ئۆتىنەدىلەر. ئۇل ھەلىگى ئاغرونى ئۇخلاتادى. بۇلار ئاراسىدا بولغان بىر خاتىن دوختۇرغا قاراپ: «قولىڭىزنى ئاغرو ئادامغا چۈزىڭىزچى» دېيدى. ئاغرۇغا: «قاشىڭدا ئالما ياغاچى تۇرۇبتى، شۇنىڭ ئالماسىنى ئال» دېب بۇيۇرادى. ئاغرو خاتىن دوختۇرنىڭ قولىنى ئۇشلايدى. «ئالمانى يېي» دېگەچ خا - تىننىڭ قولىنى ئاغزىغا ئالىپ بارادى. خاتىن قورقىپ قىچقىرادى. «قولىڭداغى ئالما ھەلى پىشىپ يېتمەگەن، ئىچىڭنى ئاغرىتىرار، قويابېر» دېگەندىن كېيىن قولىنى بوشارادى.

گىپنوز — ئىشەندىرىش بىلەن داۋالاش ھازىرگى كۈندە روسىيەدە ھەم ئەنچە نارالىب، لېنىنگراد، سەراتوف دارۇلفۇنۇنلەرىدە ئادەتى داۋا بىلەن يېللارچا تىرىلىپ بولماغان ياخود سالامەتلەندىرىش مۇمكىن ئېمەس دېگەن كەسەللەرنى گىپنوز بىلەن تېز بىر فۇرسەتدە يۈزكۈل سالامەتلەن - دىرىپ قويغانلارى كۆرۈلمەكدەدىر. ھەتتا ئىچىملىكلەرنىڭ زەھەرى بىلەن زەھەرلەنىپ ئېركىنى يوقاتىپ ئادەمگەرچىلىكدەن چىقىپ بارغان ئادەملارنى گىپنوز بىلەن داۋلاپ، روھىگە تەئسىر قىلىپ، تۇرمۇشنىڭ چىغرىغا سالىپ يۇبارىلگەنلەرى بولۇپ تۇرغان گەپ. گىپنوزنىڭ توغرى تەئسىر قىلىشدان باشقا ئۇنىڭ تېبىي ئىشلەردە كومەكلەرى ھەم باردۇر، چۈنانچى كەسەل ئادەمنى گىپنوز بىلەن ئۇخلاتىپ، دوختۇرلار تاماندان قىيىن بولغان جەرراخلىق ئەمەلىياتلەرى (ئوپېراتسىيەلەرى) ئىجرا قىلىنماقدادىر. شۇنىڭ

ئۈچۈن سۆز ئۇزغايىپ كېلگەندە، بۇ توغرىدا بىر ئاز توختالىپراق ئۆتمەك، ئوقۇغۇچىلارغا مالال كېلمەسە كېرەك.

4 - نچى ۋاقىئە — ئەدەبىياتدا.

روس نىڭ داڭلىقلى كلاسسىق مۇھەررىرلەرىدەن گوگولنىڭ «Старосветские помещики» دېگەن ئەسەرىدەگى قاھرامانلاردان ئىۋان ئافاناسيۇچ دېگەن بىر قارت ھەم پولخىرى ئىۋانوۋنا دېگەن بىر كەمپىر — بۇلەر ئېر ۋە خاتىن بولۇپ، بالا — چاغاسىز ئۆمىر كېچۈرەدىلەر. ئۇلەرنىڭ ھەممە نەر - سەلەرى تۈگەل، يۇرت — يېرى، باغلارى، دەۋلەتى بار، ھەممە نەرسە مولچىلىق، ھەتتا ئارتىغى بىلەن. كەمپىرنىڭ ئەڭ كۆپ مەشغۇلىيەتى ئۆز باغلارىنىڭ، مىۋەلەرىدەن مۇراببال (ۋە رىنىيە) قايناتىش ۋە ئېرىنى تەر - بىيەلەش. مېھمان كېلمەسە، ئۇنى ئايلانىپ — تولغانىپ سىيلەش مەنە شۇ تىنچ، ۋايىمسىز تۇرمۇشدا ئۆزگەرىش بولادى. كەمپىرنىڭ سۆيگەن مۈشۈكى يوقالادى. بۇلەر كۆپ خاپا بولۇپ، ئۇنى ساغىنادىلار. بىر كۈنى مۈشۈك قايتىپ كېلەدى. قەررىلەر ئۈچۈن بۇ بەيرەم بولادى. بىراق مۈشۈك نىمەگەدىر ئىنچىقلانىپ، كەمپىرنىڭ قولىنى تىرناپ تىرەزەدىن سەكرەپ يەنە قاچىپ كېتەدى. بىراق كەمپىر بۇ مۈشۈك ئۆزىنىكى بولماسدان، يەلكى ئەجەلى مۈشۈك توسىگە كىرىپ كېلگەن، تىرناپ كېتىشى ئۆلۈمدەن خەبەر بېرگەنى ئىكەن دېب ئويلايدى ۋە شۇ ئويى ئارقاسىدا سالامەتلىكى چىخىرىدەن چىقىپ ئۆلەدى. بۇنىڭ ئىزىدەن بابای ھەم بىر - ئىكى يىلدان ئارتىق ياشاماي، ئۇل ھەم كەمپىرىنىڭ چاقىرغان ئاۋازىنى ئىشىتدىم دېب ئۆلەدى.

مەنە بۇ ۋاقىئە ئىشىنىش نەتىجەسىدە بولغاندۇر.

ئىشاندىرىش بىلەن كىملەر فايدالانادىلار؟ دۇنيادا يۈرەتۇرغان نەرسەلەرنى تەكشىرىپ كۆرەيلىك. پىيادە ئادام ساءاتىغا 4 - 5 كىلومېتر ئۆتەدى، ئات ئورتاچا 8 — 10 كىلومېتر ئۆتەدى. شامال 20 — 30 ۋە قاتتىق بولغانلارى 100 كىلومېترگەچە يول ئالادى. ئايروپلانلار 3 — 4 يۈز كىلومېتر ئۆتەدى. ئاۋاز بىر سانىيا (سېكوندىدا) دە 332 مېتر، ئوق بىر سېكوندىدە 800 مېتر، ياقىنلىق بىر سېكوندىدە 300 مىڭ كىلومېتر ئۆتەدى. . .

ئادامنىڭ فىكرى ئېسە يوقارىداغىلاردان يۈزلەرچە مەرتەبە ئارتىق بولادى، ئادام فىكرەن بىر سېكوندىدە 150 مىليون كىلومېتر ئۇزاقلىقدا بولغان قۇياشغا ھەم بارىپ بىلەدى. مەنە شۇندەي چاققان فىكرنى بىر يېردە توختاتىپ، ساقلاپ قالدىرىش كېرەك. بۇندە بىردەن بىر ياردەمچى ئىشاندىرىش بولۇپ چىقادى. فىكر بىر نەرسەگە ئىشانار ئىكەن، ئۇل ئوچە - شىدەن توختايدى، شۇ ئىشانغان يېرىدە تۇرۇپ قالادى. ئىشاندىرىشنىڭ شۇ خاسىيەتىنى بىلگەنلەر ئۇنىڭ بىلەن فايدالانا ئالادىلار. تۇرمۇشدا ئىشاندىرىش بىلەن فايدالانغۇچىلار كۆپ، چۈنانچى روھانىلارنىڭ بىردەنبىر ھەم كۈچلى قۇرالى ئىشاندىرىشى بىلەن باشلانادى. يوق ۋە ھىرە بولماغان بىر نەرسەگە ئىمان كېلتىرەدىرلەر. (يەئنى ئىشاندىرەدىلەر). «بۇ دۇنيا كافىرە جەننەت، مۇئمىنە زىندان» دېب ئىشانغانلار ھەلى ھەم تاپىلادى.

«جەننەت»، «دوزاخ»لارگە ئىشاندىرىش ئارقاسىدا بىمالال كۈن كۆرگەنلەر يوقمى دېيسىز؟!

پېداگوگلەر ئۈچۈن ئىشاندىرىش كاتتە بىر قۇرال. كەلتەك، شاپالاقلار بىلەن «ئىشاندىرىش»نىڭ ۋاقتى ئۆتكەن بولغانلىقدان، ئىشان - دىرە بىلىشنىڭ ئەھەمىيەتى ھازىر زەرۇردىر. تەربىيەچى بالاغا: «بۇ ئىشنى ئىشلەش سېنىڭگە يارەشمەيدى، ياخشى بولۇپ چىقمايدى. بۇنىڭ كېتى يامان بولادى، بۇنىڭ زىيانى بار، بۇنى قىلساڭ خەلق كۈلەدى، سىزدەن بۇزلەرىنى تارتادىلار، قىلغان ئىشلەرىڭ ئۆزىڭگىنە ئېمەس، باشقالارغا ھەم چىرايلىق بولۇپ كۆرۈنسۇن. . . » كەبى سۆزلەرنىڭ تەئسىرى كەلتەك

شاپالاقلاردان كوپ ئۆسكەندۇر. يەنە دە كىچىك بالا يەتىلىپ قالۇپ يەنە-
لا ئاتا-ئانىسى باشلاپ تۇرغاندا، يالغۇز دائىرىگە بارۇپ: مەيدەگەللە
قاندای ياخشى سەگرەدىلەك، ياتۇر ئۆگەنسەم ئىدىم دەپ ئەسلەك، يالغۇز گوزاپ
تۇرۇپ كەتكىنى كورۇلگەن تەجرىبىلەردە مەگە، سەۋەبلەر ھەم مال سائەتلەردا
ئالغۇچىغا ئۇلارنىڭ سائەت مالنىڭ ياخشى ۋە ئارزان بولغانغا ئىشەنە-
رشكە كۆچۈرەدى.

ھۆكۈمەتنى ئىدارە قىلىش ئىشىدە ھەم ئىشەندۈرۈش كەتتە ئورۇننى
تۇتادى. ئىشەندۈرۈش دېگەن كەتتەبىر ئامىل بولماسا ئىدى، راماڭلارنىڭ چىرىك
ئەگزىدە قۇرۇلغان چىرىك ھۆكۈمەتلەرى ئۇچيۈز يىل داۋام قىلالماس ئىدى.

ھازىرقى كۈندە شورالار ھۆكۈمىتىنىڭ بىرىنچى يىلىدا تۇرغان
ئىشى — سائىسيالىزم قۇرۇۋالىشىدۇرۇشتۇر. بۇ قاچان بولادى؟ بۇ — خالق
سائىسيالىزمگە ئىشەنىپ يۈرەكىدىن سۆيگەن بولادى. ھەربىر تەشكىلاتنىڭ بىر
مەقسەدى بولادى، شۇ مەقسەد ئاپىدالىق بولۇپ چىقادى دەپ ئىشەنگەن
ئادەملەرگىنە ئۇ تەشكىلاتقا ئەئزا بولادىلار ۋە شۇ يولدا ئىشلەيدىلەر. بۇ
تەشكىلاتلارنى بىر بىنا دەپ كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرسەك، ئۇنىڭ ئەئزالارى
شۇ بىنانىڭ تاشلارى بولۇپ چىقادى، بۇ تاشلارنى بىر — بىرلەرىگە بىر-
كىتىپ، مەھكەم قىلىپ تۇرغان غىشت قىلان بولسا تەشكىلات ئۈچۈن
ئىشەندۈرۈشتۇر.

ئىشەندۈرۈش يوللارى. ئىككى تۈرلۈك بولادى: 1 - ھالەت
روھىيە (پسىخىكە) نىڭ ئەڭ چوڭقۇردا تۇرغان قۇرۇلۇشىغا (مېخانىزماسىگە)
تەئسىر. 2 - ھالەت روھىيەنىڭ ئەڭ يوقارى قاتىدا تۇرغان ئاڭ، مۇھاكەمە
(سازناشىيا)سىگە تەئسىر. شۇنىڭغا قاراپ ئىشەندۈرۈش ئىشى ئويغاق چاقدا،
يا ئۇخلاتقان ھالەدە بولۇشقا مۇمكىندۇر. ھەر ئىككى ئىشەندۈرۈش يولى
ئۈچۈن بېلگىلىك بىر جاي (ئاپستانوۋكا) ھەم ئىشتە تەدبىرلىك بولۇشقا
كېرەك. شۇنىڭ ئۈچۈن شاۋ — شۇدان ئوزاق تىنچ ئورۇندا، ياۋاتىق
كەمرەك كىرگەن جاي بولىشى لازىم. داۋالاش يۈرۈشىنىڭ خەلق ئاراسىدا
ياخشى ئىسمى ۋە ئىئتىبارى بولىشى كېرەك.

گىپنوز بىلەن ئۇخلاتىش. گىپنوزنىڭ ئويغاۋ ۋاقتىدا ئىشەن-
دۈرۈشدىن ئايرىماسى كەسەلنىڭ ئۇخلاتىلىشىدادىر. تىككە تۇرماسدان قاراپ-
خان كوز ئىككىچى ئادەمنىڭ دىققىتىنى جەلب قىلادى ھەم ئۇنىڭ ئاجىزلارى
ئويغۇ ئەئزالارى ۋاقتىنچا تىرقىناپ قالادىلار. ئىشەندۈرۈچى (گىپنوتىزور) بۇ
كەسەل ئادەمنى ئۆزىنىڭ كوزلىرىگە قارىتادى، ياكى ئوزەنچە بىراقتىدا
قويىن سائەتىنى قويۇپ، شۇنىڭغا توختىماي قاراپ تۇرۇشقا بۇيرادى. بىر
ئازدان سوڭ كەسەلنىڭ ماڭلايىغا قولىنى قويۇپ، ئاقرىنغىنا سىيپاي
باشلايدى ۋە بىر ئاۋۇش بىلەن سېكىنگىنە سوزلەرنى چوزۇپ — چوزۇپ
سوزلەيدى. بۇ چاغدا كەسەل ئادەم تامام ئالەپ، ئۇيىلىپ كەتكەندە يانادى.
شۇل ۋاقتىدا ئىشەندۈرۈچى تەخمىنەن قويىداغىچا سوزلەيدى: «سىزنىڭ ھازىر
جىڭىڭىز ئويغۇگىز كېلادى، سىز ھازىر يالغۇز ئويقۇ ۋە تىنچلىق توغرىسىدا
غىنا ئويلەيسىز . . . مانە مېن سىزنىڭ ماڭلايىڭىزغا قولىمنى قويامەن،
مېن قولىمنى قويىشىم بىلەن ھەمىز ئۆزىڭىزدە تىنچىق سېزەسىز، سىز چار-
چايسىز! . كوزلەرىڭىز ئالادى . . . سىز ھازىر تىنچگىنە ئۇخلايسىز . . .
شۇ تەرتىبدە كەسەل ئادەم ئۇخلانغىچا داۋام قىلىنادى. كەسەل ئادەم
ئۇخلاغان چاغدا ئىشەندۈرۈچىنىڭ تەئسىرىدە بولۇپ، ئۇنىڭ سوزىنى،
بۇيرۇقلارنى ئىجرا قىلادى. ھەتتا يوروشدەن پارالىچ بولۇپ قالغان
ئادەملەرنىڭ ھەم گىپنوزچىنىڭ ئەمرى بىلەن ھەرەكەت قىلىپ، يۈرۈپ،
ساغايىپ كېتكەنلەرى بولۇپ تۇرادى. ئۇخلاتىلغان ئادەمنى ئويغاتىش،
ئىلگەرى ھالىغا كەلتۈرۈش ھەم گىپنوزچىنىڭ بۇيرۇغى بىلەن، ئەمما ئوغلا-
تىشقا قاراغاندا يېنگىلىرەك بولادى.

ئىبراھىم بېكچەنتەي ئوغلى
ئورنبورغ

عالەمنىڭ تۈزۈلۈشى

علم ھەيئەتدە يەنگى دەۋر

رەفىق ئىسكەندەر تەرجەمەسى

بىلىمنىڭ ھەر بىر بۆلىمىدە بولغانىدەك، XX نچى عەسر، زاھىر بولىشىغا قاراغاندا، علم ھەيئەت بۆلىمىدە ھەم بۈيۈك بىر ئۆزگەرىش عەسرىدىر. كېلگوسىدەگى تەئرىخچى بۇ عەسرنى، يۇل-دزلار ۋە عالەمنىڭ تۈزۈلىشلەرىگە بولغان قاراشنىڭ تەرەققى قىلغان يەنگى بىر دەۋرى ئېكەننى، ئەلبەتتە بىلگىلەپ ئۆتەر. ھازىرغى علم ھەيئەتنىڭ كۆن تەرتىبىدە: يۇلدزلارنىڭ ئىچكى تۈزۈلىشلەرنى ئۆر-گەنىش، ئۇلەرنىڭ تەدرىجى تەرەققىيات يوللارنى بىلىش، عالەمنىڭ كېڭلىگىنى بىلگىلەش ھەم ئۇنىڭ تۈزۈلىش ئىسخېمەسىنى ئاڭلاش كەبى مەشھور فەننى مەسئەلەلەر تۇرادىرلار. چەرەك عەسرگىنە بۇندان ئىلگەرى، بۇ مەسئەلەلەرنىڭ حەل قىلىنىشلارىداغى مۇم-كىنلىك توغرىسىدا، يۇلدزلارنى چۇقۇر تېكشرگەن ئېڭ مەشھور تەفتىشاتچىلار ئويلاشقا ھەم جۇرئەت ئېتمەدىلەر.

علم ھەيئەتنىڭ بۇنداي بۈيۈك تەرەققياتىدا ئېڭ مۇھىم ئورۇننى ئامرىقا رەسەدخانە (обсерватория) لارى ئالادىرلار. بۇتۇن ئاۋرۇپا مۇحارەبەسىدەن ئىلگەرىگىنە علم ھەيئەت فك-رىنىڭ مەركەزى ئاۋرۇپادا ئېدى. يايىلىپ كېتكەن مۇخارەبە، بۇ فىكرنىڭ تەرەققى ئېتىشىگە توسقۇن بولۇپ ھەم ئاۋرۇپا رەسەد-خانەلەرنىڭ ئارالارىداغى باغلانىشنى كېسىپگىنە قالماسدان، حاتتا، بىر قانچا قابلىيەتلى ياش تەفتىشاتچىلارنى گورگە ئالىپ بارىپ قويدى.

ئىشلەر بۇنداي ۋەزعىيەتدە بولغانى حالدا، تەفتىشات مەر-كەزنىڭ، تېبرەنىشدەن زەخمەت چېكمەگەن ئامرىقاغا كوچىشىدە حايران قالارلىق ئورۇن يوقدىر. ئالتۇننىڭ كوپ بولىشى ئامرىقا-لىلارغا رەسەدخانەلەرنى ئېڭ كۈچلىك تېلىسكوپلەر بىلەن تەئمىن ئېتىشگە ئىمكانلىك بېردى. مىسال ئۈچۈن «لىيكە» شەھەردەگى قۇياش رەسەدخانەسىدە تۇرغان گوكىرنىڭ $2^{1}/_{2}$ مېترلىك مەشھور تېلسكوپىنى كورسەتىش مۇمكىندىر. بۇ رەسەدخانە ئامرىقا رە-سەدخانەلارى ئىچىدە ئېڭ ياش حسابلانغانى حالدا، حازرغى علم ھەيئەت تەرەققياتيدا ئېڭ مۇھىم رولنى ئوينادى. بۇنگە، كوب دەرەجەدە، ئامرىقادا بىر قانچا قابىلىيەتلى تەفتيشاتچيلارنىڭ بارلىغى ھەم كەتتە ياردام بېردى. بۇلەردەن: ئادامس گېلل رىسسىل، شىپلى، خيبل، مايكيلسون ۋە باشقا پرافيسسورلارنى كورسەتە ئالامز.

يەنەدە، ئاۋرۇپانىڭ بر قانچا مەشھور تەجربەچىلەرى سوڭغى يىللاردا ئامريقا رەسەدخانەلارىغا كوچۇپ ئوتدىلەر. ئۇلەر ئاراسىدا پرافيسسور لوند - مەرك، ۋان - مائانين، ئىسترووۋىلەرنى ئەيتش مۇمكىندىر.

غايەت ياخشى تەئمين ئېتىلىشى ۋە تەفتيشاتچيلاردا تەج-رىبە لەياقەتينىڭ بولىشى ئامريقا رەسەدخانەلارىغا سوڭغى يىل-لاردا كوبگىنە ئەھەميەتلى كەشفلەرنى قىلشغا ئىمكانلىك بېردى. بۇلەرگە مىسال قىلىپ: يۇلدزلارنىڭ دىئەمېترلەرنى بىلگىلەش، تۇمەنلكلەرگە قادار بولغان مەسافەنى تاپش، شار شەكلىدەگى يۇلدز توپلاملارنى تەفتىش قىلىش، يۇلدزلارنىڭ شۇعلەلەرنى بيلگىلەش، يۇلدزلارنىڭ حەرارەتلەرنى ئۆرگەنش، قوياشنىڭ

مەكنىتلىك ھادىسىلەرىنى تەفتىش قىلىش كەبى ئىشلەرنى كورسەتىدك كىفايە قىلادى. شۇنى ھەم ئەيتىش كېرەككى، بۇ كەشفلەرنى ئەمەلگە ئاشىرىش فاقات ۋىلسان تاغىداغى رەسەدخانەدە ½1 — ½2 مېترلىك تېلىسكوپلەر پەيدا بولغاندان ۋە ئۇلەرنى فوتوغرافىيا ھەمدە شۇعلەلەرىنىڭ سۇرەتلەرىنى تارتىش ئىشلەرىدە ئىشلەتكەندىن كېيىنگىنە مۇمكىن بولدى. گېكىر تېلىسكوپىنىڭ ياردامى بىلەن ئالىنغان فوتوغرافىيالار مەشھور ئادرامىد تۇمەنلىگىنىڭ تۈزۈلىشىنى ھەل ئېتتىلەر. مەيلىكسوننىڭ ئىچكى ھەرارەتنى ئۆلچەش قورالى بىلەن بىر تېلىسكوپ، پىزوگە 1920 نچى يىل ئاخىرىدا يۇلدۇزلارنىڭ ھەقىقى دىئەمېترلەرىنى بىلگىلەشگە مۇمكىنلىك بېردى.

يۇلدۇز سىستېمەسىنىڭ تۈزۈلىشى

ھاتتا 1750 نچى يىلدا ئەنگلىيە ئاسترانومى (علم ھەيئەت عالىمى) رەيت، بۇتۈن بىزگە كورۇنگەن يۇلدۇزلار كەتتە بىر يۇلدۇز سىستېمەسىگە تابىع بولۇپ، بۇ سىستېمە، يەنە ئۆز نەۋبەتىدە، عالەمنىڭ كىچىكنە بىر بۆلەگىدىر دېگەن تەخمىننى قىلغان ئىدى. گېرشىلنىڭ، ئاسمان تۆپلامىدا يۇلدۇزلارنىڭ جايلانىش زىچلىكلەرىنى كورسەتكەن، مەشھۇر «كەتەكلىك دائىرەلەرى»، «گالاكتىكا» ياكى «سامان يولى» ئىسمىنى ئالغان سىستېمەنىڭ ھەقىقى شەكلىنى بىلگىلەشگە مۇمكىنلىك بېردى. بۇ سىستېمە، ماش دانالاردان ئۈيۈشكەندىك بىر لەپپەك (ДИСК) كورۇنىشىدە بولۇپ، ئۇنىڭ ئېڭ كەتتە دىئەمېترىنىڭ سەتھى ئاسمان كوررەسىدە يارۇغ «سامان يولى» سۇرەتىدە كورۇنگەنلىگى مەعلوم بولدى. شۇل رەۋىشچە، بۇرۇنغى ئەدەبىياتلاردا يازىلغان مەشھور «ئېياكوف باسقىچى»، يۇلدۇز سىستېمەسىنىڭ ئىچكى قاباتلارىغا ئالىپ بارۇچى بىر باسقىچ رەۋىشىدە بولدى. بىزنىڭ قۇياش، ئەترافىدە ئەيلەنەدىگەن بۇتۇن جىسملەرى بىلەن بىرگە يۇلدۇز سىستېمەسىنىڭ مەركەزى سىتىدەن ئۇزاق بولماغان جايدا تۇرادىر. زەلىگېر، ئېيستون، شېپلى، ئىستراتانوف ھەم باشقا ئاسترانوملارنىڭ ياردامى ئارقاسىدا ھازىرغى، ۋاقتىدا يۇلدۇز سىستېمەسىنىڭ شەكلىدە شۇبھەلەنىشكە توغرى كېلمەيدىر. يەنە، يۇلدۇزدان يۇلدۇزگە، سامان يولى يۇلدۇزلار باسقىچىنىڭ پاغاناسىدان پاغاناسىغا (ھەربىر پاغانا ئونلاپ ھەم يۈزلەپ بىللىيون كېلومېترلەر بىلەن بىلگىلەنگەن ھالدا) ئۆتىپ، ئاسترانوم، بۇ يۇلدۇز دۇنياسىنىڭ كەتتەلىگىنى ئۆلچەشگە مۇمكىنلىك تاپادىر. ئەلبەتتە، بۇ ئۆلچەۋلەردە ھەلى تولا كېلىشىش يوقدىر. مەسەلەن: ئاسترانوم گېرتېس گالاكتىكا سىستېمەسىنىڭ كوندەلەڭىنى 30.000 يارۇغلۇق يىلى، قالىنلىغىنى ئىسە، 3.000 يارىغلىق يىلغا بەرەۋەر دېپ ھىسابلايدىر. كېلومېترگە ئەيلەنتىرگەن ۋاقتىدا 300 ھەمدە 30 ترىللىيون كېلومېتر ھاسل بولادىر.

گارۋارد رەسەدخانەسىنىڭ دىرېكتورى شېپلى، يۇلدۇز تۆپلاملارىنى ئۆرگەنىشگە ئەساسلەنىپ، ئۇنىڭ كوندەلەڭىنى 300.000 يارىغلىق يىلغا قادار كوپەيترەدىر. ئاسترانومغا ئىش كورىشگە توغرى كېلگەن سانلارنىڭ غايەت كەتتەلىكلەرىنى ئېعتىبارغا ئالىپ، گالاكتىكا دىئەمېترىنى 300 مىڭ يارىغلىق يىلى، يەكى 10 مەرتەبە كەم دېپ ھىسابلاساق ھەم فەرقى بولماسا كېرەك.

يۇلدۇز مەسافەلەرى

يۇلدۇز سىستېمەسىنىڭ شەكلىنى بىلگىلەش، ئۇنى ئۆرگەنىشدە بولغان بىرىنچى قادامدىر. گەلەكتىكەنىڭ تۈزۈلىشى ھاقىدا تولا مەعلومات ئالىش ئۈچۈن بوشلۇقدا يۇلدۇزلارنىڭ جايلانىشلارىنى، ئۇلەرنىڭ ئۆز ئارا مەسافەلەرىنى، ھەرەكەتلەرىنىڭ تامانى ھەم سۈرئەتلەرىنى ئەلبەتتە ھەل ئېتىش لازم بولادىر. ئامما بۇلەرنىڭ ھەممەسىنى، فاقات، يۇلدۇزلارغا قادار بولغان مەسافەلەرنى ئۆلچەگەندىن كېيىنگىنە تاپا ئالامىز. يۇلدۇز مەسافەلەرىنى بىلگىلەشدەگى ئېڭ مەعلوم بولغان ئۇسۇل مۇسەللەسات (тригонометрия) ئۇسۇلىدىر. لېكىن، مۇسەللەسات ئۇسۇلىدە يېتىشمەگەن جاي شۇلكى، ئۇل 200 يارىغلىق يىلى، يەكى، 2.000 بىللىيون كېلومېتردەن ئۇزاق بولماغان مەسافەنىگىنە بىلگىلەشگە مۇمكىنلىك بېرەدىر. لېكىن، بىزنىڭ يۇلدۇز سىستېمەمىزنىڭ قالىنلىغى 30.000 يارىغلىق يىلدان كەم بولماغانى ئۈچۈن، ئۆلچەۋىمىز بۇ مەسافەنىڭ كىچىكنەگىنە يېرىنى ئالا بىلىپ، ئۇزاغراق تۇرغان يۇلدۇزلارنى ئۆلچەش مۇمكىن بولماغاندىك كورىندى. بۇ فەننى مەسەلەنى ھەل قىلىشدا، ئەسترەنوملەر، پرەفېسسور ئادامسگە قارزدارىدرلار. ئامرىقا «يۇلدۇز- ھېكمەت» جورنالىنىڭ 1914 نچى يىل نويابر ئايىداغى ساندا بۇعالىم، يۇلدۇزلارنىڭ شوعلەلەرىگە ھەمدە «مۇتلەقى يارىغلىق»لارىنى تاپىشقا ئەساسلەنىپ، مەسافەلەرنى بىلگىلەش مۇمكىن ئېكەننى كورسەتكەن ئېدى.

مۇسەللەسات ئۇسۇلى 80 يىل داۋامىدا فاقات 100 تە يۇلدز مەسافەسىنى تاپىپ بېرگەن بولسا، ئادامسنىڭ ئۆزى يوقارىدا ئەيتلگەن ئۇسۇل بىلەن فايدالانىپ 10 ئىچىدە 3.000 دەن ئارتىق يۇلدۇزلارنىڭ مەسافەسىنى ئۆلچەدى. يەنە، شوعلەلەر ئۇسۇلى كەشف قىلىنىشدان ئىلگەرىرەك، يۇلدز مەسافەسىنى تاپىشدا 8 تە كەتتە رەسەدخانەلاردا قوللانىلىپ، ھەر يىلدا 500 گە ياقىن يۇلدۇزلارنىڭ مەسافەسىنى بىلگىلەيدىرگەن فوتوغرافىيا ئۇسۇلى ئىشلەتىلە باشلادى.

ھازىرغى ۋاقتدا مەسافەلەرىنى بىلگىلىشكە مۇمكىن بولغان يۇلدۇزلارنىڭ سانى 6.000 گە يېتەدىر. ئەلبەتتە، بۇ سان، كەلەكتىكە سىستېمەسىدەگى يۇلدۇزلارغا نىسبەتەن ھېچ نەرسە ئېمەس. شۇنداي بولسادا، ئۇل دائىما ئوسىپ بارادر. بۇنىڭ بىلەن بىرگە، يۇلدۇزلارنىڭ جايلانىشلارىنى ۋە ھەرەكەتلەرىنىڭ تامانلارىنى تەفسىلى ئۆرگەنىشكە مۇمكىنلىك بولىپ كېلەدىر.

يۇلدۇزلارنىڭ سىنفلەرگە بولىنىشلەرى

بىزنىڭ دەۋرىدەن 4 ئەسر ئىلگەرى ياشاغان يونان عالىمى ئاناكسىمېن، يۇلدۇزلار عالەمنىڭ باشقا قۇياشلارى ئېكەنلىكلەرى توغرىسىداغى نەزەرنى بىرىنچى ئەيتكەن كىشى ئېدى. كېيىنرەك بۇ نەزەر كەپېرنىكنىڭ يۇلدۇزلارنى مەركەزىلەشترىش ئۇسۇلىدە، گېرشىل ھەم سىككىنىڭ تەفتىشاتىدا تەسدىق ئېتىلىپ، ھازىردا عۇمۇمىيەتلە قابۇل قىلىنغان ھاقىقات بولىپ كېلەدىر.

ئامما، غاز رەۋىشىدە بولغان قۇياش كوپ مىلىيون يىللار داۋامىدا سېكىنلىك بىلەن ئۆزگەرەدىر. يۇلدۇز سىستېمەسى، تۇرمىش تەرەققىياتىنىڭ تۈرلىك پاغانالارىدا تۇرغان مىلىيارد قۇياشلار بىلەن تولا ئېكەننى ئەيتىشكە ھاقلىمىز. بۇ پاغانالارنى كوررىشگە، ھەم شۇل رەۋىشچە، تەبىعى بىلگىلەرىگە قاراب يۇلدزلارنى گروپپەلەرگە بولىشگە بىرەر ئۇسۇل تاپىش لازم ئېدى. ھېكمەت تەبىعىيە عالملارىغا مەعلوم بولغان، ئىسسىغ جىسمىنىڭ ھەرارەتى بىلەن تۈسى ئاراسىداغى باغلانىش خۇسۇسىيەتى، ئۆتكەن عەسرنىڭ ئورتالارىدا، يۇلدۇزلارنىڭ تۈسلەرىگە قاراب بولىشدە بىرىنچى ئەساس بولغان ئېدى. ئاسترانوملار، شۇل رەۋىشچە، بۇتۈن يۇلدۇزلارنى ئۈچ ئەساسى سىنفگە بولدىلەر. يەعنى: ئاق، سارىق ھەم قىزل يۇلدۇزلار. بىرىنچى يۇلدۇزلار- ئېڭ يوقارى، سوڭغى يۇلدزلار- ئېڭ توبەن ھەرارەتكە ئېگەدرلەر دېپ ھىسابلاندى.

شوعلەلەر تەھلىلىنىڭ پەيدا بولىشى ۋە تەكمىللەشىشى ئارقاسىدا، يۇلدۇزلارنىڭ تۈسلەرى بويىنچا سىنفلەرگە بولىنىشلەرى، فاقات ئۈشبۇ عەسرنىڭ باشداغىنا تامام رەسمىلەشكەن كىمىيەۋى سىنفلەرگە بولىش بىلەن ئالماشدى. بىز، يولدۇزلارنىڭ شوعلەلىك سىنفلەرگە بولىنىشلەرىنى تۈزۈشدە، گارۋارد رەسەدخانەسىغا قارزدارمىز. سوڭغى 40 يىل ئىچىدە بۇ رەسەدخانە 250.000 دەن ئارتىق يۇلدۇزلارنىڭ شوعلەلەرىنى تۈشۈرۈپ ئالدى. بۇ شوعلەلەرنى لابوراتورىيا شەرتلەرىدە ئۆرگەنىش ئىشى، ئۇلەردە (شوعلەلەردە) تۈرلىك ماددەلەرگە مەخسوس ھەر خىل چىزىقلارنىڭ بولىشى، رەسەدخانە خادىملارىغا، يۇلدۇزلارنى شوعلەلەرىگە قاراب تۈرلىك

سىنفلەرگە بولمىشگە ئىمكانلىق بېرىدى. يۇلتۇز شوئلەلەرىنىڭ گارۋاد بويىچە بولغان سىنفلەرى بر تاماندان، يول پاغانالارىنىڭ سىنف-لەرى ھەم بولا ئالادىرلار. بۇ پاغانالارىنىڭ بىرىنچىسىدە- ئوڭ ئۇس-سىغ، تۇمەنلىكتەن يۇلتۇز ھالىغا ئوتىش دەۋرىدە بولغان يۇلتۇزلار تۇرادىرلار. بۇ يىلدىزلارنى «O» سىنفىگە مەخسوس، يەكى، ئۇلەرنى كەشىف قىلغان ئاسترانوملارىنىڭ ئىسملەرى بويىچە ۋولىف- رايىيە يۇلدزلارى دېيىلورلەر. يۇلەرنىڭ ئايرىلىپ تۇرادىغان يەڭگىلەرى، تەبىئەتى ھەلى مەئلوم بولماغان، يالتراق چىزىقلارغا ئىگە بو-لىشلارىدىر.

كېينگى پاغانادا گەلىيەنىڭ يۇلدزلارى (سىنف B)، سوڭرا موئەلىيدىلمالىك يۇلدزلار (سىنف A)، كەلتىسى مەئدەنلىك يۇلدزلار (سىنف F) تۇرادىرلار. يۇلدز ئىسملەرىنىڭ ئۇزلەرى، ماسشتابلار-داغى مۇھىم ماددەلەرنى ئاچىق كورسەتەدىرلەر. سوڭغى، تۆۋەن-داغى پاغانادا شوئلەلەرى بىزنىڭ قۇياش شوئلەسىگە ئوخشاش قۇياش يۇلدزلارى (سىنف G) دىر. دېمەك، بىزنىڭ قۇياش G سىنفدەگى يۇلدزلارغا تايىغدىر.

گارۋارد شوئلەلىك سىنفلەردە سوڭغى پاغانالارنى: K سىنفدە-دەگى يۇلدزلار، سوڭرا- تيتەن مەئدەنىنىڭ رەۋشەن چىزىقلارىدا ئىگە بولغان (تيتەنلىك M سىنفيدەگى) يۇلدزلار ھەم ئېڭ ئاخىرى ئۇگلىرۇدلىك يۇلدزلار (سىنف N) ئىشغال ئېتەدىرلەر.

بۇ سىنفلەرنىڭ ھەر قايىسىسى، شوئلە چىزىقلارىنىڭ سانىغا قاراب، يەنە بر قانچا سىنفچە، يەكى، گرۇپپەلەرگە بولىنەدىلەر.

شۇل رەۋشچە، يۇلدزلارنىڭ گارۋارد سىنفلەرى، ۋالىف- رەيىا تيپىدەگى (سىنف O) سەتخىنىڭ ھەرارەتى سىلزى بىلەن °18.000 بولغان يۇلدزلاردان، ھەرارەتنىڭ سىكىلىك بىلەن ئازايىشى ئار-قاسىدا، ئىسسقلىغى °2.000 دەن ئارتىق بولماغان ئۇگلىرودلىك يۇلدزلار (سىنف N) حاسل بولىشىنى كورسەتەدىلەر.

گارۋارد رەسەدخانەسىدە كېڭ سۆرەتدە قولانىلغان يۇلدز شوئلدلەرىنى فوتوغرافىيا بىلەن تۆشۈرىش ئىشى، دوپلىرا- فىزا قانونىغا ئەساسلەنىپ، يۇلدز سىستېمەسىنىڭ تۈزۈلىشىنى ئاڭلاشدا ئېڭ مۇھىم ھسابلانغان يۇلدزلارنىڭ ھەرەكەت يوللارىنى ۋە تېزلكلەرىنى بىلگىلەشگە ھەم مۇمكىنلىك بېرەدى.

يۇلدزنىڭ تەدرىجى تەرەققىياتى

شۇئلەلىك سىنفلەرگە بولىنىش، بر تاماندان، يۇلدزلار تە-رەققىياتىنىڭ تەبىئى يوللارىنى (تەدرىجى تەرەققىلارىنى) ھەم كورسەتەدىر. بۇ نەرسە، O سىنفيدەگى يۇلدزلارىنىڭ ھەرارەتى سىكىلىك بىلەن پەسەيىپ، ئۇگلىرادلىك يەئنى ساۋش ئارقاسىدا حاسل بولىشى مۇمكىن بولغان يۇلدزلارغا ئوتىشلەرىدە كورىلەدىر. يۇلدزنىڭ بىرىنچى دەۋرىگە سەيىرەۋى تۇمەنلىك، سوڭىغىسىغا ئېسە- ئوچكەن، ساۋىغان يۇلدزلار قابول ئېتىلگەندىر. ساۋىغان يۇلدزنىڭ باشقا يەنە شۇنداي ساۋىغان يۇلدز بىلەن ئۇرىلىشى، يەنگى تومەنلكلەرىنىڭ حاسل بولىشلارىغا سەبەب بولادى. ئەنە شۇنداي حادسە ئەبەدى داۋام ئېتەدى.

بۇ نەزەرىيەنىڭ زەئىف تامانى، ئاق يۇلدزنىڭ تۇمەنلىك-لەردەن بىرىنچى يۇلدز دەۋرىگە يەئنى O سىنفىگە كوچىشىدە، ھەرارەتى بۇ قادار تېزلىك بىلەن يوقارىلاشىپ كېتىشى مۇمكىن بولماغانلىقدادىر. بۇنگە ئەساسلەنىپ، بىرىنچى نەۋبەتدە لاكىير، يۇلدزنىڭ تۇسى ئۇنىڭ تەرەققىيات پاغاناسىنى كورسەتىشگە شۇبھە بىلدردى. ئۇنىڭ فكرىچە، بر يۇلدز تەدرىجى تەرەققىياتنىڭ بىرىنچى پاغاناسىدا ھەم سوڭغى پاغاناسىدا ھەم قىزل تۇسدە بولىشى مۇمكىندىر. بىرىنچى دەۋردە ئۇل سىرەك بولغانى ئۇچۇن، سوڭغى دەۋردە ئېسە، ساۋى باشلاغانى ئۇچۇن ھەرارەتى تۆۋاندىر. بۇ فكرەز 1913 نچى يىلدادى ئاسترانوم رىسسىلنىڭ تەفتىشاتىدە ئەسدىق ئېتىلدى. رىسسل، قىزل ھەم سارق يۇل-دزلار ماددەلەرىنىڭ مىقدارىغا قاراب ئىكى تيپگە بولىنەدىلەر دېپ تاپدى. ئولۇغ گەۋدەلى يۇلدزلار ۋە پەكەنە يۇلدزلار. بىرىن-

چىلەر- يوبۇزۇك ھەجىم، ئاز زىچلىق ۋە تۆۋەن ھەرارەتكە ئىگەدۇرلەر. ئەگەرچولەر ھەم تۆۋەن ھەرارەت، لېكىن، كىچىك ھەجىم ۋە يۇقىرى زىچلىقكە ئىگەدۇرلەر. شۇل رەۋشچە، قىزل تۇسدەگى، يەكى، M سىنفىگە تايىغ بولغان يۇلدز، ھەر ۋاقتتا ھەم ساۋىپ كېلەدىگەن، يەئنى، تەرەققىياتىنىڭ سوڭغى پاغاناسىدا تۇرغان يۇلدز بولماي، بەلكى، ئۇل ئىپتىدائىي شەكىل ئالىپ كېلەيەتكەن ياش يۇلدز بولىشى مۇمكىندۇر. بۇ نەزەرىيەنى، يۇلدزنىڭ مۇتلەقى يارۇقلىقى ھەققىدە كەتتەلىكنى بىلگىلەش بىلەن تەكشۈرمە بولادى.

بۇ ئالىملاردان، لەكيېر- روسسىلنىڭ يۇلدزلار تەرەققىياتى تۇغرىسىدىكى يەنگى نەزەرىيەسى ۋۇجۇتقا كېلىپ چىقتى. بۇ نەزەرىيە بويىچە، يۇلدزنىڭ باشلانغىچ دەۋرى جۇدە ئارقالىپ سىرەكلەنگەن سى-رەكلىكى ئارقاسىدا ھەرارەتى پەست بولغان تۇمەن ماددەلەرىدۇر. بۇ ماددەلەرنىڭ سىرەكلىكى بىزنىڭ ھاۋايى نەسىمىدەن مىڭ ھەسسىدە سىرەكرەكدۇر. يۇلدز، تەرەققىياتىنىڭ بۇ پاغاناسىدا قىزل تۇسدە بولۇپ، M سىنفىگە تايىغ بولادۇر. ئەنە بۇ يۇلدزگە ئولۇغ گەۋدەلىك دېپ ئېيتىلۇر. مەسەلەن: ئارىيان يۇلدزلار گرۇھىدەگى بېتېلگەيزە يۇلدزى، تولتىسە گرۇھىدەگى ئالدىباران، چىيان گرۇ-ھىدەگى ئانتاراس- شۇنداي يۇلدزلاندۇرلار. ۋاقتنىڭ ئۆتىشى بىلەن سىقىلىپچە يولدزنىڭ غاز رەۋشىدەگى پوسلاغى سىقىلا باشلاپ، زىچلىكى ئۆسىپ، يۇزىنىڭ ئارقاسىدا ھەرارەتى ھەم يوقارىلاشادۇر. يۇلدز، نەۋبەت بىلەن K، G، F، A سىنفلەرىنى ئۆتەدۇر. ئۇنىڭ تۇسى ئۆسىپ، قىزلدان سارىققا سوڭرە ئاققا ئېيلىنەدۇر. ئاخىردا، يۇلدز سوڭغى ھەرارەتكە (B سىنفىگە) يېتەدۇر. بۇ ۋاقتتا ئۇل، ئاچ كوك ئارالاش ئاق تۇسدە ۋە ئېڭ يارىغ بولادۇر. سوڭرە، شوئلە چىقا-رىش ئارقاسىدا ھەرارەت پەسەيە باشلاپ، يۇلدز ساۋۇي بېرەدۇر. ئۇل ئىپتىدائى تېسكەرىسىچە- B دەن A، F، G، K، M سىنفلەرىگە ئۆتەدۇر. ئاق تۇسدەن قايتىپ ئۇل يەنە سارىق كېيىن قىزل تۇسگە كىرەدۇر. شۇل رەۋشچە، يۇلدز ئۆزىنىڭ تەرەققىيات دەۋرىدە- ئولۇغ گەۋدەلى بولغۇنىچا كىچىرىلىپ، پەكەنە بولغۇنىچا پەسەيىپ، ھەر بر شوئلەلىك سىنفىگە ئىككى مەرتەبەدەن كىرىپ ئۆتەدى.

ئېدىڭگتوننىڭ تەكشۈرىشاتى، ئاقات كوپ مىقدارلىق ماددەگە ئىگە بولغان يۇلدزلاردا يوقارىدا ئەيتىلگەن پاغانالارنىڭ ھەممە-سىنى ھەم ئۆتە ئالغاننى؛ ئەگەردە، يۇلدز ماددەسى كوپ بول-ماسا، ئۇل ئېڭ يوقارى ھەرارەتكە، B ۋە A سىنفلەرىگە كىرمەس-دەن، تەرەققىياتنىڭ تۆۋەن پاغانالارىدا ھەم يېنە ئالغاننى كورسەتتى.

يۇلدز ئارال (ئاتا)لارى

يۇقارىدا ئەيتىلگەنچە بىزنىڭ كالاكتىكا سىستېمەمىزنىڭ ئېڭ كەتتە دىئامېترى 300.000 يارىقلىق يىلىغا بەرەۋەردۇر. بىزنىڭ كورگەن ھەممە يۇلدز- قۇياشلارىمىز شۇل بوشلۇقتا چاچىلغاندىرلار. كالاكتىكادىكى يۇلدزلارنىڭ ئومۇمى سانى، 9-6 مىليارد بولسا ئېھتىمالدىر.

بىزنىڭ كوزىمىز بۇ سىستېمەدەن تاشقارى جايغا ئوتە ئا-لادىمى، ئۇتسە- نىمەلەرنى كورەدى؟

كەتتە يولماغان ئەستراتومىيە تىرۇباسىنى ئالىپ، ئاچىق كېچەدە تەرتىبلى رەۋشدە يۇلدزلۇق ئاسمانغا نەزەر سالساق، مىليارد يۇلدزلار ئاراسىدا كويگەن يۇلدزغا ئوخشىماغان ئۆزلەرىگە مەخسوس يارىغ جىسملەرنى كورىش مۇمكىندۇر. كوبىنچە ئۇلەر، تۇرلۇك شەكىلدەگى يارىغ تۇمەن داغلارىغا ئوخشاپ تۇرادىلار. ئو-لەر- تۇمەنلىكلەر دېپ ئاتالادىلار. ئۇلاردان ئەگەرلەرى بىر توق-تادان چىققان چىزىقلارغا، يەكى، تۇككە ئوخشاغان شەكىلدەدۇرلەر. ئايىقسا، كوبچىلىككە مەئلوم بولغان ئاندراميد ھەم قوۋغوچى ئىتلەر يۇلدزلارنىڭ گرۇھلارىدىكى تۇمەنلىكلەرىدۇر. بىرىنچىسىنى قۇرالسىز كوز بىلەن ھەم ئاسانلىقچا كورمە بولادۇر.

ياقىنداغىنا، سىرلى ھىسابلانغان تۇمەنلىك چىزىقلارنى تەك-شىرىش ئىشىدە، ئاسترانوم، ئۆلەرنىڭ شەكىلنى، كورىنىشنى،

جايلانىشىنى ھەم سانلارىنى ئۇرگىنىشدەن ئۇزاقدا ئۇتمەگەن ئىدى. يىگرمەنچى ئەسر، يەنگى ئۇسۇل ھەم قۇراللار بىلەن، تۇمەنلىكلەر ھاقىداغى بىزنىڭ تۇشۇنچەمزدە كەتتە ئۇزگەرىش ياسادى. بۇلار-نى تەفتىش ئىتىشدە ئىشنىڭ ئىڭ مۇھىم نۇقتالارى ئاسترانوم لوند- مىرك ۋە خيبل‌گە تابىعدىرلار.

تۇمەنلىكلەردەن بەعزى قىسملەرى بىزنىڭ يۇلدز سىستېمىزگە تابىع بولىب، ئۇلار ميتيئار(ئاتيلوچى يۇلدز) لارنىڭ چەكلەرىدەن عىبارەت بولغانلارى حالدا، يۇلدزلارنىڭ نۇرلارى بىلەن يارىغلانىب تۇرغانلقلارى مەعلوم بولدى. ئامما، ئۇزۇن چزىقلارغا ئوخشاغان تۇمەنلىكلەرنىڭ مەسئەلەسى تاماميلا باشقاچادىر. تۇمەنلىكلەرگەچە بولغان مەسافەلەرنى ئولچەش مۇمكىنلىگى، مەسەلەن: ئاندراميد تۇمەنلىگىنىڭ بىزدەن 1—3 ملىيون يارىغلق يىلى قادار مەسافەدە ئىكەنىنى كورسەتدى. دىمەك، ئۇل بىزنىڭ گالاكتيكا چىگەرەسىدەن غايات، ئۇزاقدا بولىشى كىرەك. چزىقلق تۇمەنلىكلەرنىڭ باشقالارى بىلەن ھەم ئەحۋال شۇلدىر. فوتوغرافيا ھەمدە شوعلەلەر سورەتىنى تۇشۇرىش ئىشلەرى، ھەممە كورىنگەن تۇمەنلىكلەر، شەكل ۋە كەتتەلىكلەرى بىزنىڭ گالاكتيكا شەكلى ۋە كەتتەلىگىگە ياقىن بولغان، غايات كوب يۇلدز توپلاملارىدان عىبارەت بولىش ئىحتماللارىنى كورسەتدىلەر. بۇ ئەحۋال، ئاسترانوملارنى، ھەممە تۇمەنلىكلەر بىر برلەرىدەن ملىيون يارىغلق يىللارچا مەسافەلەردە تۇرغان عەلاحىدە يۇلدز سىستېمەلەرى دىب ئويلاشقا مەجبور ئىتەدىر.

عالەم-يۇلدز سىستېمەلەرىنىڭ تاقىم ئارالى (ئاتاسى)دىر

شۇل رەۋشچە، عالەم، كەتتەلىكلەرى بىزنىڭ گەلەكتيكە بىلەن بەرەۋەر كىلگەن يۇلدز ئاراللارىدان عىبارەت بىر تاقىم ئارال (архипелаг) ئىكەنلىگىگە ئىشەنچ ھامان ئارتىب بارادىر. بۇ ئاراللارنىڭ سانى ئەلبەتتە، ناھايات كوب بولسا كىرەك. درىيانىڭ ئەساميسى (каталог) دە 12 ميڭگە ياقىن چىزقلى تۇمەنلىكلەر بار. ئەمريقاداغى ئەللىگەن رەسەدخانەسىنىڭ دىرېكتورى گيرتيس، بىر مىترلك جسملەر شوعلەسىنى قايتارغوچى قوراللىڭ ياردامى بىلەن تۇشۇرگەن سۇرەتلەرى بوينچا ئۇلەرنىڭ سانىنى بىر ملىيۇن دىب بىلگىلەيدىر. يۇلدزلاردان سوڭ چزقلق تۇمەنلىكلەر غايات كوب سانلق جسملەردىر. ئۇلەرنىڭ قزق حۇسۇسيەتلەرى، ئەكسەرىنىڭ سپكونتىكە يۇزلەب كىلومېترگە قادار بولغان سۇرئەت بىلەن بىزنىڭ گەلەكتيكەدەن ئۇزاقلاشىشلارىدادىر. تۇمەنلىكلەرنىڭ جايلاشىشلارى ھەم قزقدىر. كوبلەرى، سامان يولىنىڭ سەتحىگە تىككە (перпендикулярный) بولغان سەتحدە تۇرادىلار.

عالەمنىڭ كىڭلىگى

ئاندراميد تۇمەنلىگىنىڭ بزنىڭ گەلەكتيكەگە قادار بولغان مەسافەسىنى ئاسترانوملار 1 دەن 3 ملىيونگەچە يارىغلق يىلى بىلەن حسابلايدىلار. سوڭغى ۋاقتلاردا، ئاسترانوم خيبل، ۋارانيكا ساچلارى يۇلدزلارىنىڭ گروھىدە بىر تۇمەنلك تاپىب، ئۇنگە قادار بولغان مەسافەنى 10 ملىيون يارىغلق يىلى دىب بىلگىلەيدىر. ئاخردا، يۇلدز توپلاملارىنى تىكشرۇچى مەشھور ئامريقا عالىم شيپلى، ياقىندا ئاژدار يۇلدزلارىنىڭ گرۇھىدە يەنگى بىر تۇمەنلك كەشف قىلىب، ئۇنىڭ مەسافەسىنى يۇز ملىيونلاب يارىغلق يىلىغا بەرەۋەر دىب حسابلايدىر. بۇ، فاقات، كىشىنىڭ ريفليكتر ھەم ئاستراگراف (يەعنى شوعلەلەرنى، ۋە يۇلدزلارنى تۇشۇروچى قوراللار) بىلەن تەئمينلەنگەن كوزگە كورنىشگە مۇمكىن بولغان ۋاقتنچا بىر چىگەرەدىر. ئىندى، بۇ مەعلوماتلەرگە سۇيەنىب، عالەمنىڭ كىڭلىگىنى ئەيتىش مۇمكىنمى؟

ئەگەردە، بۇ قزق مەسئەلەنى بيۋاسيتە حەل قىلىش مۇمكىن بولماسا، ئۇنگە بىلۋاسيتە ياقىنلاشىش مۇمكىندىر.

تۇمەنلىكلەرنى تىكشرۇچى مەشھور خيبل، ئەينشتەيىننىڭ نىسبەت قانونىغا ۋە عالەمدەگى جسملەرنىڭ جايلاشىش زيچلىكلەرىگە ئاساسلانىب، عالەمنىڭ دىئەمېترىنى 90 ملىيارد يارىغلق يىلىغا بەرەۋەر دىب تاپادىر. بۇ سانىنى كىلومېتر رەقەملەردە كورسەتىش ئۇچۇن، بۇ 90 ملىياردنى $9\frac{1}{2}$ بيللييونگە زەرب قىلىش لازمدىر.

Telegram adress:

@turkiston_kutubxonasi

باشلانغچ مەكتەبلەردە ئېكيسكۇرسىيە بلەن ئشلەش يوللەرى

ن. رەجەبزادە.

باشلانغچ مەكتەبلەردە تېكشرش ۋە تەدقىقات ئۇسۇللە-
لك ئېكڭ جانلى بىر بولەگى شۇبھەسز ئېكسكۇرسىيە سانالادى.
كتەب دېۋارلارىدان تاشقارى كېڭ تەبيعەت دۇنياسىداغى خا-
سالارنى ئۆرگەنش، ئۇلار بلەن چۇقۇر تانشش يالغز شۇ
ئكسكۇرسىيەلەر ئارقالىغىنا مۇمكندر. بىزنىڭ بۈگۈنگى قول-
ماقدا بولغانىمز «گوس» پىرەگرەممەسدە تەبيعەت ۋە ئۇنى
كشرش بىرىنچى ئۆرنگە قويلغاندر. تەبيعەتنى ئۆرگەنش ۋە
نى مەكتەب مەشغولييەتلەرى بلەن باغلانش تەبيعەتنڭ ئۆ-
گە توغرىدان توغرى ئېكسكورسىيە ۋە مۇشاھەدەلەر ياساش
لەنگەندە مۇمكن بولادى. حكمەت، كيمييا كەبى فەنلەرنى
باراتورييا، حكمەتخانالاردا ئۆرگەنش ۋە تېكشرش مۇمكن بولسا،
ەيۋانات، نەباتات، بيالوگييە كەبى فەنلەرنى تەبيعەتنڭ ئۆ-
دە سەياحەت قلماسدان تۇرب، كېرەگيچە ئۆرگەنش ئمكانى-
تدەن تاشقارىدر.

حەيۋانات، نەباتات، بيالوگييە كەبى فەنلەر قشلاق خو-
السغى كەبى تۇرمۇش ئشلەرىگە باغلانغانلقدان، تەبيعەتگە
ئكسكورسىيە ياساب، ئۇلار بلەن چۇقۇر تانشش مەكتەب ئش-
ەرىمزنڭ موھم بر ئولوغ ئشى سانالادر.

حازرغى كۈندە، بىزنىڭ باشلانغچ مەكتەبلەرىمز ئەكسەر
قت ئېكسكورسىيەلەر بولب تۇرسادا، لېكن كوب ۋاقت ئۇلار،
اقسادغا مۇۋافق جاۋاب بېرەرلك بولب چقمايدى. بر كوب ئو-
وتۇچىلار، ئېرتەگە ئېكيسكورسىيەگە بارامىز دېب، ھېچبر ماقسادنى
ەعيىن قلماسدان مەعلوم بىر رېجە تۇزماسدان بالالارنى ئالب
بتەدرلار. تەبيعى بۇ خىل ماقسادىمز رېجەسز ئېكسكورسىيە-
ەردەن بالالارنى بېكارگە چارچاتىشدان باشقا فايدا چقمايدى.

ئېكسكورسىيەلەر، بالالارغا، مەكتەب پىرەگرەممەسدە كىر-
ەن تەبيعەت، جۇغرافييا، ئاناتلى، رييازييات... كەبى فەنلەر
ۇچۇن يېتەرلك دەرەجەدە ماتيرييال بېرىشى لازىمدر. مۇنىڭ
ۇچۇن ئەلبەتتە ئېكسكورسىيەلەرنىڭ مەعلوم بر رېجە ۋە ماقساد
سلەن تۇزىلگەن بولىشى بىرىنچى شەرتدر.

بو ماقالادا بىز، ئېكسكورسىيەلارنى قانداي ئشلەش حا-
ىدا تولا يازماسدان يالغز ئۇنىڭ تۇرلەرىنى گىنە يازب ئوتمەكچىمز؛
ئېكيسكورسىيەلەرنى تۇرلەرگە بولنگەندە قۇيىداغىلارنى كورسەتش
مۇمكندر:

1. قسقا مۇددەتلك ئېكيسكورسىيەلەر

بۇ خىل ئېكسكورسىيەلەر 2—3—4 ساعاتلارغاچا چوزىلب مەكتەب باقچاسدا، قشلاقداغى بىران ديھقاننىڭ خوجاليغيدا، تېگرمەن، ئابجىۋاز، زاۋۇد، ياكى ياقنداغى بىران هونەرخانە كەبى جايلارغا ياسالادى.

2. بىركۈنلك ئېكسكۇرسىيەلەر

مەكتەبدن ئۇزاقدا بولغان جايلارغا، قوشنى قشلاقلاردا ۋە شۇنگە ئوخشاش جايلارغا ياسالغان سەياحەتلەر.

3. بىر نېچە كۈنگەچە چوزىلەتۇرغان ئۇزاق مۇددەتلك ئېكسكورسىيەلەر

شەھەردەن قشلاقدا ياكى عەكسنچە قشلاقدان شەھەرگە ۋە شۇنگە ئوخشاش ئۇزاقراق جايلارغا ياسالاتۇرغان ئېكسكورسىيە-لەردر.

ئېكسكورسىيەلەرنىڭ، قاتناشاتۇرغان كشلەرنىڭ كوبلىگى جەھەتدەن بولنىشى:

1) ئايرم بر تودە بلەن ئېكسكورسىيە. مەسەلەن: II-III نچى سنفلەردەن 4—5 كشى تېرب ئالب بىران ساۋخوزنى تېكشرش ئۈچۈن يۈبارش.

2) بۈتۈن بىر سنف بلەن ئېكسكۇرسىيە. III نچى ياكى IV نچى سنف بالالارنى بىران هۈنەرخاناغا يۈبارش كەبى.

3) عۇمۇمەن مەكتەب بالالارى بلەن ئېكسكۇرسىيەگە بارش. مەكتەب بالالارىنى بىران ئورمانزارغا ئالب بارب ئېكسكورسىيە ياساش كەبى.

ئېكسكورسىيەلەرنىڭ ماقسادغا قاراب بولنىشى:

1) فەن ھەم ئش ئېكسكۇرسىيەلەرى. مەسەلەن مەكتەب رايونىداغى ئوسملكلەرنى تېكشرش، ئۇلاردان گيربارييلار تۇزش ماقسادى بلەن چقىقان ئېكسكۇرسىيەلەر.

2) كوڭل ئاچش ئېكيسكۇرسىيەلەرى. مۇعەللىمنىڭ مەكتەب بالالارى بلەن برلىكدە بىران جايغا سەياحەت ئۈچۈن بارش كەبى.

ئېكسكۇرسىيەلەرنىڭ مۇندەرىجە ياغىدان بولنىشى:

1) تائرىخنى ئۆرگەنش.

2) جەمعييەتنىڭ حازرغى ئەحۋالىنى تېكشرش ئېكسكۇرسىيەلەرى.

بۇ ئكى خىل ئېكسكۇرسىيە قۇيىداغىچا بىر نېچە خىلغا بولنادى:

ئشلەب چقاراتۇرغان ياكى ئۇلارغا ياردام بېرەتۇرغان جاي-لارغا بارش. مەسەلەن؛ فەبريك ـ زاۋودلارغا، هۈنەرخانا، قشلاق خوجالىغىغا عەلاقە ۋە نەقلييات جايلارىغا (پوچتە ـ تيليغراف، تيمر يول، پاراخود پرىستەنى تېلفون ئستەنسەسى ۋە باشقالارىغا) ئېكسكورسىيەلەر ياساش كەبى.

بىران جاينى ئقتسادى تاماندان تېكشرش ئۈچۈن بارش. مەسەلەن: بران قشلاق ياكى زاۋود- فەبريكنىڭ ئقتسادى ئەحوالىنى بلش ئۈچۈن ياسالاتۇرغان ئېكسكۇرسىيەلەر.

سيياسى ماقساد بلەن بىران جايغا بارش. مەسەلەن: ئورتاق لېنىننىڭ ھەيكەلى بولغان جايغا، ئنقلابى موزيلەرگە، قۇلۇب، قرائەتخانا كەبى جايلارغا ياسالاتۇرغان ئېكسكورسىيەلەر.

مەدەنييەت تائرىخنى تېكشرش ئۈچۈن ياسالاتۇرغان ئېكسكورسىيەلەر. مەسەلەن: كۇتبخانا، تىياترو، ئاسار عەتىقە بنالەرى، نەفس سەنعەتلەر كورگەزمەسى كەبى جايلارغا بارش.

تەبيعەت ئچيدەگى ئېكسكۇرسىيەلەر. بۇ خىل ئېكسكۇرسىيەلەرگە تۆبەندەگىلەر كرەدى:

تەبىئەتدە بولغان ئۆزگەرىشلەر، يىر تاباقالارى، مەكتەب
رايونىداغى ئۆسىملىكلەر، ھەيۋانلەر، قۇشلار ۋە ئۇشە رايونىنىڭ ئىق-
لىمى، جۇغرافى ئەھۋاللەرىنى تېكشىرىش كەبى.
بۇلاردەن باشقا ئېكىسكۇرسىيەلەردە، ئۆتىلەتۇرغان مەۋ-
زۇعلەرگە باغلاش ھاقىدا شۇلارنى كورسەتىش مومكىن.
1) مەسەلەن: تېگىرمەن، دېگەن كىچىكىنە مەۋزۇعنى ئۆت-
كەندە، بالالارنىڭ بىلىملەرىنى چۇقۇرلاتىش ئۈچۈن ئۇلارنى (بالا-
لارنى) تېگىرمەننىڭ ئۆزىگە ئالىب بارىب، ئۇنىڭ تۈزۈلىشى كورسە-
تىلەدى. مۇمكىن بولغان تاقدىردا، شۇندا بولغان فىزىكە قانۇن-
لارىنى ھەم تۈشىندىرىش ياخشى بولادى.
2) بىر مەۋزۇعگە كىرىشمەسدەن بۇرۇن، شۇنىڭ بىلەن عە-
لاقەدار بولغان ماتىرىيالالارنى تېكشىرىش ئۈچۈن ئېكىسكۇرسىيە-
لەر ياساش.

عۇمۇمەن ئېكىيسكورسىيەلەردەگى ئاساسلارغا كېلگەندە:
تېكشىرىلەتۇرغان ماتىرىيالنى قاتعى رەۋشدە مۇعەييەن ئېتىب
ئالىش، ئالىنغان مەۋزۇع ۋە ماتىرىيالالاردان چېتگە چقماسلىق،
بالانىڭ تاشقى تۇيغولارىنى، ماتىرىيالالارىنى تېكشىرگەندە ۋە كو-
زەتگەندە قاتناشتۇرىش شەرتدىر. شۇنىڭ بىلەن بىرگە بالالارنى
مۇمكىن قادار ئۆز باشلارىغا مۇستاقىل ئىشلەتىشگە عاداتلانتىرىش،
ئېكىسكۇرسىيەلەردەن توپلانغان ماتىرىيالالارنى لاباراتورىيا يولى
بىلەن تېكشىرىش ئەلبەتتە لازمدىر.
ئېكىسكورسىيەلەرنىڭ تۈزۈلىش تەرتىبى:
1) تايىيارلىق تاماندان. ماقساد، ئورن بېلگىلەنەدى، رېجە
تۈزۈلەدى، كېرەكلىك نەرسەلەر(بولافكە، كارتون، شىشە ۋە باشقالار)
ئۆز ۋاقتىدا تايىيارلانادى. سىنف تودەلەرگە بولىنىب ھەر تودە ئۈ-
چۈن مەعلوم ۋەزىفەلەر تەعيىن قىلىنادى.
2) ئېكىسكورسىيەلەرنىڭ بارىشى: كۆزەتىش، تېكشىرىش،
ماتېرىيال توپلاش ۋە توپلانغان ماتېرىيالالارنى تەرتىبگە سالىش
ۋە تېگىشلى نەتىجەلەر چىقارىش.
ئېكىيسكۇرسىيەلەردەن توپلانغان ماتىرىيالالارنىڭ بېرگەن
نەتىجەلەرىنى رەسم، جەدۋەل، دىيەگرەممە، پىلان، داقلاد يا-
زىش كەبى ئىشلەر بىلەن توگەللەنىش، ئېكىسكورسىيەلەردەگى
موھم ئىشلەردىر.
عۇمۇمەن ئېكىسكورسىيەلەر ھاقىدا ھازىر شۇنىڭ بىلەن
كىفايەلەنىب، ئېكىسكۇرسىيە ئۇسۇلى ھاقىدا تولاراق يازىشنى
كېلگوسى ماقالاغا قالدىرامز.

بالالار توغرىسىدا فەن (پېدالوغىيا) [1]

پېدالوغىيانىڭ ماددەسى — مەۋزۇع بەحسى — ئوسىب ۋە
تەرەققى قىلىب تۇرغان ئادامدىر. تەبىعى، ئادامنى فاقاتغىنا
ھەياتىيات بىيالوغىيا فەردى، بىيالوغىيا شەخسى، بىيالوغىيا
خۇسوسىيەتىدەن عىبارات بىر نەرسە دېب قاراش ھەم مۇمكىن
ئېمەس.
ئادام بالاسى ئىقتىسادىياتدا، سىياسەت ۋە تۇرمۇش ئى-
چىدە مۇعەييەن بىر ئورۇن ئىشغال ئېتەدى، شو سەبەبدەن ئۇنگە،
عەينى زاماندا ئىجتىماعى شەخس، مۇعەييەن بىر سىنفنىڭ ئاي-
رىم بىر فەردى، دېب قاراشغا توغرى كېلەدى.
شورا پېدا لوغىياسى، ئادام بالاسىنىڭ ھەممە روحى - ھىسسى
عۇزۇۋى خۇسوسىيەت جىھەتلەرىنى ۋە ياراتىلىش پەيتىدە باشلاب
تا ئوسىب يېتكەنىگەچە ئۆتكەزگەن يۈكسەلىش ھالاتلارىنى يە-
كى شورا مۇحىتى شەرايىتىدە ئۆرگەنەدى ۋە تەحقىقلەيدى.
عۇمومەن پېدالوغىيانى - ئوسمەكدە ۋە يۈكسەلمەكدە بول-
غان ئادام بالاسى ھاقىدا فەننى مەعلوماتلار سىستېمەسى (رې-
ئالىكتىكە — خۇسوسىيەتدەن عۇمومىيەت نەتىجەلەرى چىقارىش
ئۇسولى) دېب تۈشۈنىش كېرەك. پېدالوغىيا مەزمون ۋە مۇندە-
رىجەسىنى ھەر تۈرلى تەرتىبدەگى بىر قاتار فەننى مەعلومات-
لاردان تۈزۈب كېلدى ۋە تۈزدى.
مەركسىزىم روھىدا سۇغارىلغان يەڭى پېدالوغىيا ۋۇجودگە
چىقارىش ھەرەكەتى ئېڭ كېيىنگى دەۋرلەردەگىنە باشلاندى.
بۇتۈن ئىتتىفاق قۇرۇلتايى قالىبىدا ئۆتكەن بىرىنچى پېدا-
لوغىيا قۇرۇلتايىدا (1927 يىل 27 دېكابىر - 1928 يىل 4 يانۋار)،
ئەساسى پېدالوغىيا مەسئەلەلەرى دايىراسىدا مەركسىزىم ئەسا-
سىدا بىرلەشكەن بىر يول چىزىلدى.[2]
بىزنىڭ شورالار پېدالوغىياسى ئۆزىگە خاس يوللاردان با-
رادى. ئۇنىڭ غەربدە رېۋاج تاپغان پېدالوغىيادان ئاساسى فەرق-
لەرىنى ئانىق تۈشۈنىب ئالىش ئۈچۈن ئۇقۇچىنىڭ مەزكور بى-
رىنچى پېدالوغىيا قۇرۇلتايىدا قابۇل قىلىنغان رېزەلوتسىيەنىڭ
بىر نېچە جۇملەلەرىنى كوزدەن كېچىرىش يېتەدى. مەسەلەن،
مەزكور رېزەلوتسىيەدە «شورالار پېدالوغىياسى ئۆز ئىشىنىڭ ھەممە
بابلارىدا، ھەممە دەۋرلەرىدە سۇڭ دەرەجە جىددىلىك ۋە فاعـ
عاللىق بىلەن، ئوكتەبىر ئىنقىلابى تەرەفىدەن ئالغا سورۈلگەن
ئەمەللەر — ساتسىيالىزم ئاساسىداغى تەربىيەۋى ۋەزىفەلدرگە
ياقىنلاشغوسىدىر». يەنە بىر جايدا - ئىجتىماعى مۇحىتنى قول-
لاغوچى دەستەك، بالالارنىڭ يۈكسەلىشىنى يولغا سالغوچى عا-
مىل سىفەتىدە ھىسابغا ئالىشغا، شورا پېدالوغىنىڭ ئېڭ جىددى
ۋە ھاقىقى ئەھەممىيەت بېرىشى لازىمدىركىم، بالالارنىڭ يۈك-
سەلىشى ئۈچۈن ئىجتىماعى عامىللارنىڭ ئەھەممىيەتىنى تۈشۈ-
نىب يېتە ئالمايتۇرغان تېسكەرى، يەعنى مەركسىزىمگە قارشى
بولغان پېدالوغىيادان فەرق قىلىش، يالغىز شۇ يولداغىنا مۇم-
كىندىر» [3]
بالانىڭ يۈكسەلىشىدە ئاعزالار — گاۋدانىڭ تۈزۈلىش قا-
نونلارى ۋە ئىرسىيەت روللەرىنى قايتادان كورىش، ئۇنىڭ ئو-
سىش خۇسوسىيەتلەرى، ئوسىشدەگى قاتار مۇناسەبەتلەرىنى قايتا-
دان كۆرىش، ئاغىرلىقدا، تەربىيەچىسىزلىكدە ئۆتەتۇرغان بالالىق
شارايىتىنى، عۇمومەن خازىرغى، يەڭى تەربىيە عامىلى بولغان
بالالار مىدىنەتى ۋە بالالار كەللىكتىفچىلىگى مەسئەلەلەرىنى ئور-
گەنىش، بالالاردا مەۋۇففەقىيەت - قازانىش دەرەجەلەرىنى تەھ-
قىقلاش ۋە ھىسابغا ئالىش ئۇسوللارىنى يەڭىلەش يولىدا شورا
پېدالوغلارى بىر نېچە يىللار بەدەلىدە (باسىق، بىلونسكى، زال-
كىند، گىربايىدىف ۋە باشقالار) جۇدە زەۋقلى، نەتىجەلى ۋە عە-
مەلىيەتلى سۇۋرەتدە كەتتە مەشغۇلىيەت ئالىب باراديلار. بۇ
مەسئەلەلەر ھاقىدا «مەعارىف ۋە ئوقوتغوچى» جورنالىدا عەلاھىدە

[1] (ل. نېستېرىكنىڭ «جورنال دەلەۋسىخ» جورنالىنىڭ 2 نچى
سانىدا باسىلغان ماقالاسىدان ئالىندى.)

[2] بۇ ھاقىدا ئا. ب. زالكىندنىڭ «پېدالوغىيانىڭ ئاساسى مەس-
ئەلەلەرى» نامىداغى كىتابىنى كورىلسۇن، بۇ كىتاب 1927 يىلدا با-
سىلغان بولىب، خۇددە شۇ كىتابداغى ماددە ۋە قاعىدالا قۇرۇلتاي
ئۈچۈن ئاساسى پىرەگىرەممە ماددەلارى خىزماتىنى كوردى. شۇنىڭدېك
بۇ ھاقىدا ۋ. ش. ج. ئ. دە پېدالوغىيا مەسئەلەلەرى» نامىداغى كىتاب
مۇنالەعە قىلىنسۇن.

[3] دەۋلەت نەشرىياتى نەشرى «بىرىنچى پېدالوغىيا قۇرۇلتايىنىڭ
رېزەلوتسىيەسى» كورىلسۇن بۇ كىتابچە 1928 نچى يىلدا باسىلغان
نارخى 35 تىيىن.

ۋە ئورۇن مەقالەلەر باسىلىشى ۋە مۇھاكىمەلەر ئۆتكۈزۈلۈپ تورۇلىشى لازىم.ت.)

شورا جەماعاتچىلىغى پېدالوغىيانىڭ مۇشكىل مەسئەلەلەرىگە ئىخلاس ۋە داۋامى ئەھەممىيەت بېرگەن تاقدىرداغىنا، بىز ياقىن يىللار ۋە قۇرىلتايلەردە شورا پېدالوغىيا ھەرەكەتىنىڭ كەتتە كۈچ بىلەن رىۋاج تاپىشىنى ھەمدە بالالار ۋە ياش ئۆسپۈرۈنلەر ھاقىدا ھەر بىر پېداغوغ ھەمدە ئاتا ۋە ئانانىڭ بىلىشلەرى لازىم بولغان مەعلۇماتلار، عەمەلى قىيمەتلىق بىلىملەرگە ئېگە بولىشىمىزنى كورە بىلۇرمىز.

بىر قاتار فەننى — تەدقىقات، تىببىيە — تىب كېڭەشى ۋە شىفاخانا كەبى مۇئەسسەسەلەردە، مەكتەب — ساناتورىيالاردا عۇمومەن ماعارىف ۋە ساغلىقنى ساقلاش كەمىسەرلىگىنىڭ ھەممە تارماقلارىدا، مەركەزى ۋە مەحەللى مۇئەسسەسە ۋە تەشكىلاتلارنىڭ دەرىس بولمەلەرىدەگى پېدالوغىيا ئۇستەللەرىدە — پېداغوغىكە تەعلىم خانالارىدا كۈندەلىك پېدالوغىيا مەسئەلەلەرىنى چۇقۇرراق ئۈرگەنىش ۋە تەجرىبەگە كىرگىزىش يولىدا داۋامى ھەمدە ئىخلاسلى ئىش داۋام قىلادى[1])

چاقالاقلار، ياكى باشقا تەعبىر بىلەن ئەيتكەنىمىزدە مەكتەبگەچە تەربىيە دەۋرىگە كىرمەگەن ياشداغىلار، (3 ياشدان ئوتمەگەن)، مەكتەبگەچە تەربىيە ياشداغىلار (3 — 7 ياش)، I ىنچى باسقىچ مەكتەبى ياشداغىلار (8 — 13 ياش، II ىنچى باسقىچ مەكتەبى ياشداغىلار، يەعنى ياش ئۆسپۈرونلەر (13 — 18 ياش) ئۈچۈن پېدالوغىيا ئايرىم رەۋىشدە ئىشلەپ ئوتىلەدى، قىيىنلىقلى ۋە تەربىيەچىسىز بالالار) گەرەڭ، عەقلى زەعىف، ئەعزاسى زەعىف — كور، كەر، تىلسىز، تەربىيەسى ئاغىر ياكى نا توغرى ئىشلەرگە مۇبتەلا — يامان بالالار) پېدالوغىياسى بۇسۇتۇن ئايرىم ئىشلەنەدى.

قۇرۇلتاينىڭ رېزولوتسىيەلەرىدە كىچىك ياش توغرىسىدا كىچىك ياشداغى بالالار پېدالوغىياسى ئەرگەنىزمنىڭ ئۆسىشى، ۋە عۇمومەن بالانىڭ ھەرەكەتىدە، مۇعامىلەسىدەگى مۇرەككەب حالاتلارنى، ياكى بالالار كوپچىلىگىنىڭ تەشكىل ئېتىلگەن مۇحىت بىلەن مۇقابىل ھەرەكەتلەرىدە، ئىكى تەرەفلەمە مۇعامىلەلەرىدەگى عەلاحىدە كورىنىشلەرنى ئۈرگەتىشكە ئىنتىلەدى، ئاساسى ۋەزىيفە عىسەبلەر مىخانىزماسىنى ۋە ئۇلارنىڭ مەزكور مۇحىت عامىللارىنىڭ تەئسىرى ئاستىدا تۈزۈلىشلەرىنى ئۈرگەنىشدەن عىبارات بولىشى لازىم» دېيگەن سوزلەرنى ئوقۇيمىز.

ئېڭ كىچىك ياش (3 ياشغاچا) ئۈچۈن ئەرگەنىزمنىڭ كەتتىراق ياشداغى بالالار گىروھلەرىگە قاراغاندا نەفس ۋە قابىلىياتلىراق بولىشى كەتتە ئەھەممىيەتكە ئېگەدىر، كىچىك ياشداغى بالانىڭ ئەرگەنىزمەسى بىر تاماندان جۇدە زەعىف ۋە يۇمشاق بولۇپ، تاشقى مۇحىتنىڭ سەلبى تەئسىرلەرىنى سۆك دەرەجە تېز قابۇل قىلادى (يامان ياكى كەم ئاۋقات، تۇرار جاينىڭ ساغلىقنى ساقلاش جىھەتىدەن يامان ئاحۋالدا بولىشى، نا توغرى تەربىيە ۋە ھاكەزا)، ۋە ئىككىنچى تاماندان ئېجبى خىسلەتلەر سىرايەت قىلىشغا ھەم جۇدە كەتتە مەيىل كورسەتەدى.

بالا ئەرگەنىزمەسىنىڭ ئىرسى خۇسۇسىيەتلەرى بىلەن كورىلگەن كەمچىلىكلەر، زەعىفلىكلەرنى ياخشى تۇرمۇش شەرايىتى (ئاۋقات، كېيىم، تۇرار جاي ۋە ھاكەزا) كەمەيتىرەدى، يىدلەكى يوقاتادى.

كىچىك ياشداغى بالا ئەرگەنىزمەسىنىڭ نەفسلىگى-سىرايەتكە تېز بېرىلەتۇرغان — قابىلىياتلىق خىسلەتى بىلەن بىر قاتاردا، يەنە ئىككىنچى بىر خىسلەتى ئۇنىڭ سېر ھەرەكەتلىكىدىر. بۇ خىسلەت ھەر قانداي ياشداغى بالالار ئۈچۈن ئەھەممىيەتلى

[1]) ئا. س. دورناۋانىڭ - «ساغلىقنى ساقلاش خالق كەمىسارلىگىنىڭ بالالار ۋە ياش ئۆسپۈرۈنلەر ساغلىقىنى ساقلاش ئىشلەرىدە پېدالوغىيا مەسئەلەلەرى» نامىداغى 1928 نچى يىلدا باسىلغان روسچا 84 بەتلى كىتابى كورىلسىن.

بولغانى حالدا، كىچىك ياشداغى بالادا كۈچلىرەك سېزىلەدى، چۈنكى كىچىك ياشداغى بالانىڭ ئۆسىشى ۋە يۈكسەلىشى سۈرعەتلىرەك بولادى (بەدەنىنىڭ ئايرىم قىسىملارى ئورتاسىداغى تەشرىحى مۇناسەبەت، ئەعزالارىنىڭ شەكىل — فورمالارى ئۆزگەرەدى، ئايرىم عوزۇلار ۋە بۈتۈن ئەرگەنىزمنىڭ ۋەزىيفەلەرى، خۇسۇسىيەتلەرى يۈزەگە چىقادى ۋە ئۆسەدى، ئەعزالار ئىچىدەگى ماددالاردا ھەيات جانلىراق بولادى، ئاۋقات ۋە عۇمومەن كىسلەرود ئېختىياجى ئارتادى ۋە ھاكەزا).

بۇ ياشداغى بالا ئۆزىنىڭ ھەرەكەت ھەمدە سېزگى ئەعزالارىنى كونكتىرىش بىلەن مەشغۇل بولۇپ، شۇ ئەعزالارىدان فايدالانىش يولىدا مەلەكە حاسىل ئېتەدى. بۇ پەيتلەردە ئەتىرافنى ئوراب ئالغان مۇحىت، ئورتالىق بىلەن عەلاقە باغلانادى، بالادا سوزلەش ئىنتىلىشى ئەۋج ئالادى، بىرىنچى دەفعە ئىجتىماعى زۇھورلەر پەيدا بولادى، سېزىلە باشلايدى . . . ئىجتىماعى زۇھورلەر كەتتە ياشداغى بالالارغا خاس، دېگەن ئىسكى دەۋر قاراشى خازىرغى زامانىنىڭ ياش بالا حاقىداغى فەننى قاراشلارىغا ئەسلا جاۋاب بېرە بىلمەيدى.

تەبىعى ئەحۋالداغى بالا، مەكتەبگەچە تەربىيە دەۋرىگە كىرگەن پەيتدە، يەعنى 3 — 4 ياشدا ئۆزىنىڭ ھەرەكەت ۋە سېزگى ئەعزالارىدان يېتەرلىك دەرەجە فايدالانادى، بىر قاتار تىرىكلىك عاداتلارىغا قابىلىيات كورسەتەدى، (كېيىم كېيىش كەبى)، مەيدە قول ھەرەكەتلەرىگە ئىنتىلەدى، كۆز ئالدىداغى كەتتەلەر ۋە باشقا بالالار بىلەن مۇقابىل مۇناسەبەت باغلاشغا مەيىل كورسەتە باشلايدى، 300 — 400 قادار سوز بىلەدى ۋە ھاكەزا.

كىچىك ياشداغى بالانىڭ تۇرمۇشىنى توغرى تەشكىل ئېتىش ئۇنىڭ كېلگۈسى تۇرمۇشى ئۈچۈن جۇدە كەتتە ئەھەمىيەتكە ئېگەدىر. ئەكسەر بالالاردا كورىلەتۇرغان كوڭىلسىز زۇھورلەر: تەبىعەت ۋە ئەخلاق كەمچىلىكلەرى، عەسەبىلىك، روحى كەمچىلىكلەر، بەدەن ئۆسىشىنىڭ سۇستلىگى، عۇمومەن ياشلىق بالانىڭ ئۆسىشى فۇرسەتىدە كورىلەتورغان كەسەللىكلەرىنىڭ باشلانىشى، ئەسل سەبەبلەرىنى سۈرۈشتۈرگەنىمىزدە، مۇتلاقا بېشىكدەگى حەياتىدان تاپامىز. كىچىك ياشداغى بالا تەربىيەسىگە خاس پېداگوگىكە، ۋە پېدالوغىيانىڭ بىزنىڭ مەملەكەتىمىز ئ.ش.ج. ئ. دەگى تائىرىخى جۇدە ي ۋەبا خۇسوسىيەتلىدىر. مىحنەتكەشلەر ئورتاسىدا ياش بالا تەربىيەسى مەسئەلەلەرىگە قىزىقىش جۇدە كەتتە ۋە كۈچلىك، بۇ حاقدا جورنال ماقالاسىدا كوپ مەعلومات بېرىش مۇمكىن ئېمەس، ئەلبەتتە بۇ حاقدا پرەفسور ئا. س. دورناۋانىڭ روس تىلىدە يازىلغان «كىچىك ياشداغى بالا پېداگوگىكەسى ۋە پېدالوغىياسىداغى يۈكسەلىشلەرىنىڭ دەۋرلەرى» نامىلىق كىتابىنى كورشكە كېڭەش بېرەمىز.

ئېندى قىسقاچا مەكتەبگەچە تەربىيە ياشداغى بالالار تەربىيەسى مەسئەلەسىگە كوچەمىز. بالالار ياشىنىڭ بولىنىشى عۇمومەن قاتعى خوسوسىيەتلەر بىلەن سىفەتلەنمەيدى، چۈنكى ئادەمنىڭ ئۆسىشىدە كېسكىن چېگەرەلەر يوق، بىراق بالا ياشىنىڭ ئايرىم دەۋرلەرى ئۈچۈن بالانىڭ تەن تۈزۈلىشىدەگى، تەنىنىڭ ۋەزىيفەلەرى ھەمدە ئەحلاقى - مۇعامىلەسىدەگى ھەر تۈرلى خىسلەتلەرىنىڭ بىرىنچى گەلدە يۈزەگە چىقىشلارى، كوزگە كورىنىشلەرى بالانىڭ تەبىعەتى - مىزاجىداغى ئۆزگەرىشلەر كەتتە ئەھەمىيەتكە ئېگەدىر. مەكتەبگەچە تەربىيە ياشى ئۈچۈن ئۆسىش (بەدەنىنىڭ ئارتىشى) ۋە يۈكسەلىش حالاتى ھەم شايان دىققات بىر مەسئەلە.

مەكتەبگەچە تەربىيە ياشداغى بالا ئەرگەنىزمەسى ھەم، خۇددى كىچىك ياشداغى بالا ئەرگەنىزمەسى سىڭەرى يۇمشاق، نەفس، قابىل ۋە ئۆزگەرىشچەن بولادى، شۇ سەبەبدەن ھەر خىل تەربىيەۋى تەئسىرلەر ئۈچۈن ۋە عەينى زاماندا تۈرلى ئىجتىماعى، سىححى جەھەتىدەن نامۇۋافىق شارايىتدا يۈز بېرگەندە بۇزۇلۇپ قالىش، تەبىعى حالىدان چىقىش ئۈچۈن كېڭ مۇمكىنلىكلەر ساقلايدى. بۇ ياشداغى بالالار ئورتاسىدا ئولۇم ھەلى ھەم جۇدە كۈچلى، بىراق چاقالاق ياشداغىغا قاراغاندا بىر ئاز پەسترەك،

مەنە بۇ حالات هەم بۇ ياشداغى بالادا ساقلانىش — ھىمايا
كۈچلەرى ۋە لاياقاتىنىڭ بىر مۇنچە ئۆسىدىشىنى، يەعنى بالا تە-
نىنىڭ مۇحىتىدەگى سەلبى تەئسىرلەرگە قارشى كۈرەش قابىلىيا-
تىنىڭ ئارتىشىنى ئانىقلايدى.

بۇ ياشداغى بالانىڭ بىيالوگىيە خىسلەتلەرى ئۇنىڭ كۈن -
دەلىك مەعىشەتىدە بىر قاتار سىحەى تازالىق روجىداغى شارا-
يىتغا رىعايا قىلىش مەجبۇرىيەتىدەن عيباراتدەرىكىم، بۇ شارا-
يىتغا، مەسەلەن — بالانىڭ دەم ئالىشى، تىنچلىگى، حەرەكەت-
لەرىنىڭ تەرتىبىنى ساقلاش، ئۇنىڭ ئۇيقۇسىنى ۋاقتلى ھەمدە
يېتەرلىك مىقداردا ئۆتكەزىش، ئۇنى مۇمكىن بولغانچا كوبرەك
ساف هاۋادا يۈرگىزىش، ئۇنىڭ تېرىسىنى تەربىيەلەش، ئاينىقسا
ئاۋقاتداغى هەزىم ماددەلەرىنىڭ كوپلىگى ۋە تەرتىبلى بېرىلى-
شى، عۇمومەن ئاۋقاتىنىڭ ساغلاملىغى، تۇز بېرىشدە ئىحتىيات،
بالانىڭ نەفەس ئالىشى ۋە باشقاچا تازالىغىنى ساقلاش، بالانىڭ
ئويۇنلارى، بالانىڭ تەناسىل ئەعزاسىنى ياخشى تەربىيەلەش
خۇسۇسىيەتلەرىگە قاتتىغ رىعايا قىلماسدان تۇرۇب ياش بالانىڭ
روحى، جىسمانى جىھەتلەرىدەن توغرى ۋە كوڭلدەگىدىك يۈكسە-
لىشى مۇمكىن ئىمەس.

ئېندى بالانىڭ عەسەب سىستىمەسى حاقىدا بىر نېچە سوز.
ياش بالانىڭ عەسەب سىستىمەسى ئاساسى چىزىقدا ئۇنىڭ ئانا
قارنىدا - بەچەداندا ۋاقتىدا تۈزىلىب، توغىلغانىدان كېيىن بې-
رىنچى ئايدا تەرتىبلەنە باشلايدى. ياش بالانىڭ ئۈچ ياشغاچا
دەۋردە مىيە ماددەسى كەتتە فەعالىيەت بىلەن ئوسەدى. بالا-
نىڭ مەكتەبگەچە تەربىيە ياشىغا كېلگەن چاغىدا، مىيە ماددا -
سى حاقىقى تۈگەل مىقدارىنىڭ 60 — 70 پىرەسەنتىنى تەش-
كىل ئېتەدى. مەكتەبگەچە تەربىيە ياشى ئۈچۈن مىيەنىڭ مىق-
دارىداغى ئوسىشى ئېمەس؛ بەلكى سىفەت جىھەتىدەن ئىشلەنىب
يېتىشى ئەهەممىيەتلىدىر،عەسەب خۇجەيرەلەرى بۇتۇن تارماقلارى
بىلەن بالانىڭ توغىلىشى پەيتىدە بولادى، بالانىڭ 8 ياشىدا
مىيەنىڭ تۈزىلىشى سىفەت جىھەتىدەن تامام بولادى. دېمەك
مەكتەبگەچە تەربىيە ياشداغى بالا ئۈچۈن ئېڭ يوقارى عەسەب-
لەر فاعالىيەتى ئەعزالارىنىڭ ئۇز ۋەزىيفەلەرىنى بەجەرىش جى -
هەتىدەن يۈكسەلىشلەرى مۇهىمدىر. مەنە بۇ حالات مەكتەبگەچە
تەربىيە ياشداغى بالانىڭ باشقاچا بىر قاتار بىيالوگىيە خۇسو -
سىيەتلەرى بىلەن بىرگە قوشىلىب ئۇنىڭ پېداگوگىيەسىنى، بالا-
لار باقچاسى ئىشلەرىنىڭ مۇندە رىجەسىنى ۋە مېتودلەرىنى
بېلگىلەيدى.

بۇندا بىز بالالارنى ئۇز عائىلەسى ئورتاسىدا - ئۇيدە تەر-
بىيەلەشدەن كورە بالالار باقچاسىدا تەربىيەلەشنىڭ ئارتىقلىغى
حاقىدا گەپ ساتىب تۇرۇشنى كېرەكسىز سانايمىز، بىزچە بۇنگە
ئىختىياج يوق ، خازىرغى ۋاقتدا عۇمومەن مىحنەتكەشلەر بالالار
باقچالارىنىڭ ئەهەممىيەتى ۋە فايدالارىنى جۇدە ياخشى تۇشۇن-
گەنلەرى حالدا، ئۇلارنىڭ كەملىكىدەن قىيىنلىق كورەدىلەر.

ئېندى I ىنچى باسقىچ مەكتەب ياشىغا (8 — 13 ياش)
كېلەمىز: ياش بالانىڭ ئۇز عۇمۇرىدە بىرىنچى دەفعە مەكتەب
بوساغاسىدان ئوتىشى، عائىلە تۇرمۇشىدان مەكتەب تۇرمۇشىغا
قادام قويىشى فەۋقالعاددا مەسئولىيەتلى بىر مامىنت بولىب،
ئۇنىڭ ئوزى ئۈچۈن تائرىخى، ئېسىدەن چىقمايتۇرغان بىر حا -
دىسادىر. بىر قاتار پېداگوگلەر تېببى كۈزەتىشلەر شۇنى كورسە-
تەدىكىم، ياش بالانىڭ حەتتا مەكتەبگەچە تەربىيە مۇئەسسەسە-
سىدەن مەكتەبگە بىرىنچى دەفعە كېلىشى، ئۇنىڭ ئۈچۈن بىر
قاتار يەڭى تەئەسسۇرات، قىزىقىش، بىر مۇنچا ۋەهم بىلەن باغ-
لىق ۋاقىعا خىزمەتىنى كورەدى، چۈنكى مەكتەبدە ئۇنىڭ بۇتۇن
تۇرمۇشىدا، ئۇنىڭ بۇتۇن تەرتىباتى ۋە ئىنتىزامىدە زەربە تەربىيە
ۋەزىيفەلەرىگە ئېمەس، بەلكى ئوقۇتىش ۋەزىيفەلەرىگە قاراتىل -
غان بولىب، مەكتەب تۇرمۇشىنىڭ مەكتەبگەچەبەربىيە مۇئەس-
سەسەسى تۇرمۇشىدان كېسكىن فەرق قىلىشنى ياش بالا بىر-
ىنچى دەفعە كېلىشدەن باشلاب سېزەدى.

مەكتەب، بالالار باقچاسى، ۋە چاقلاقخانا ئىشلەرىدە باغ-
لانىش مەسئەلەسى حازىرغى پەيتىنىڭ ئېڭ مۇھىم مەسئەلەلە-
رىدەن سانالىب، بۇ مەسئەلە ئۇستىدە بىزنىڭ پېدالوغلارىمىز
زور بېرىب ئىشلەمەكدەدىر. I - نچى باسقىچ مەكتەب ياشىدا
ئولۇم يەنە بىر مۇنچا كەمەيەدى، دېمەك بۇ ياشدا ئەرگەنىزمە-
نىڭ ساقلانىش كۈچى يەنە ئارتادى، بالالارغا خاس كەسەللەرگە
قارشىلىق قابىلىياتى كۈچەيەدى (قىزامىق، سۇرخبار، بۇغماكەتپەر
ئاغرىقلارى)، شۇنىڭدىك عۇمومەن تاشقى دونيانىڭ يامان تەئ-
سىرىگە قارشى كۈرەش ئەۋج ئالادى. لېكىن شۇ بەرەۋەردە بۇ
كۈچ، بۇ مەحكەملىك، بۇ كۈرەش مەزكۇر ياشدا جۇدە هەم زە-
عىف بولىب، بالا هاماندا ئاغرىقتا تېز بېرىلىش قابىلىياتىنى
تامامان يوقاتىب يېتمەيدى، تېز چارچايدى، تېز كەسەل بولادى،
بۇ ياشداغى مەحكەملىك، كۈچ ۋە چىدەملىلىك فاقات كىچىك
ياشداغىلارغا نىسبەتەن، جۇدە هەم جۇزئىدىر. شۇ سەبەبدەن بۇ
ياشداغىلار ئۈچۈن، سۇۋ، قۇياش نۇرى، ساف هاۋا، تەرتىبلى حە-
رەكەت سىگەرى ساغلاملىق عامىللارى، تەبيعى چارالاردان مۇم-
كىن بولغانچا كوپرەك فايدالانىش زەرور. بۇ ياشداغى بالانى
چارچاتا، كۈچسىزلەنتىرە، ئاغىرىتاتۇرغان، ئۇنىڭ تەنىنى تەبيعى
حالدان چىقاراتۇرغان عامىللار: بالانىڭ مەكتەب ئىچىدە ئۇزاق
مۇددەت قالىشى، مەكتەب ئىچىنىڭ يامان ئەنجاملانىشى مەك-
تەب ئەسبابلارىنىڭ ساغلاملىق ئۈچۈن زەرەرلىك رەۋىشدە يا -
سالىشلارى، بالانىڭ نا توغرى ئولتىرىلىشى، بالانىڭ شۇ سايادا
ئارقا سۇيەكلەرىنىڭ قىيشايىب قالىشى، يارۇغلىقنىڭ كەملىگى،
دېمەك كورش قۇۋۋاسىنىڭ كەمەيىشى، بالانىڭ ئۇزاق ۋاقتلار ئاۋ-
قاتسىز قالىشى، ئاغىر هاۋادا نەفەس ئالىشى ۋە هاكەزا.

مەكتەب بالالارىنىڭ ساغلام ۋە تەبيعى حالدا ئوسىشلە -
رى ئۈچۈن خازىرغى چاغدا ئېڭ مۇهىم مەسئەلە ۋە ئېڭ كەتتە
يۇتۇق ياغاچدان بىنا قىلىنغان ۋە ساف — تازە هاۋادا سالىن-
غان مەكتەبلەردىر،كىم بۇندايى مەكتەبلەر بىزنىڭ ئوقۇغۇچى كوب-
چىلىگىمىز ئۈچۈن خازىردا خايال ۋە ئۇمىددەن عىبارات، كېرەك
مەركەزى جايلاردا ۋە كېرەك مەحەللەردەگى مەكتەبلەرىمىزنىڭ
ئەكسەرى سىحەت ئۈچۈن زۇرەرلىك بىنالاردا بولىب، پېدالوغىيا
— سىحىيە تەلەبلەرىگە بۇتۇنلەي مۇحالىف شارايىتدا داۋام
قىلادىلار. بىزدە هەلى هەر بىر ئوقۇۋ يىلى ساناقسىز كوب با -
لانىڭ ساغلىقىنى يوقاتادى، نەتىجەدە بالانىڭ قىشدا يوقالغان
ساغلىقىنى يازدا ئاقتارىشقا، ئىزلەب ئالىب تولغازىشقا توغرى
كېلەدى. بۇ ياشداغى بالانىڭ ئېسى، فىكر، ياد قۇۋۋاتى زەعىف
ۋە مىخانىچىسكى خۇسۇسىيەت تۇتادى، خايال تەسەۋۋۇر قابىلىيا-
تى زەعىف، نەفاسەت تۇشۇنچەلەرىدەن ئۇزاق ۋە نىسبەتەن سوز
بايلىغى، ئاينىقسا قىشلاق بالالارىدا ئەهەممىيەتسىز دەرەجەدە
كەم ۋە زەعىف بولادى، بو ياشداغىلارنىڭ ئېڭ شايان دىققات
خۇسوسىيەتلەرى شۇ نۇقتادىر.

كېيىنگى يىللاردا بىزدە ئوتكەزىلگەن تەحقىقات بالانىڭ
بەدەن ئوسىشى، ئاغىرلىق ۋە كوكرەك ئېنىنىڭ ئورتا مىقداردا
ئوسىشىنى يەعنى بىزنىڭ مەكتەب تەلەبەلەرىمىزنىڭ جىسمانى
يۈكسەلىشلەرى ياخشىلانا بارغانىنى ئىسبات قىلاتۇرغان بېلگىلەر
بارلىغىنى كورسەتدى. شۇ بەرەۋەردە بالالارنىڭ ساغلىق جىھەت-
لەرى كوڭلدەگىدىك ئىمەسلىگىنى ئاچىب بېرەتۇرغان ماتىرى -
يالالار تاپدى، مەسەلەن — تەلەبەلەرىمىز ئورتاسىدا (I ۋە IIنچى
باسقىچ مەكتەبلەردە) قان ئازلىغىغا مۇبتەلا بولغان بالالار ۋە
ئۇسپۇرۇنلەر، عەسەب — روح، يۇرەك ۋە ئۇنىڭ تارماقلارى، عۇ-
مومەن ئىچكى سىستىمەسى كوب هەم ساغلام بولماغان هەمدە
توبىركولىوز — سىل كەسەلىگە مۇبتەلا بولغان بالالارنىڭ كەتتە
پىرەسەنت تەشكىل ئېتىشلەرىنى ئانىقلادى.

بىزنىڭ خازىرغى I - نچى باسقىچ مەكتەب تەلەبەلەر 1915
— 1921 يىللاردا توغلغان بالالاردىر،كىم ئىقتىسادى هەلاكەت،
بۇزغۇنلىق، كەسەللىك، روح تۇشۇنكىلىگى، ئاغىر مىحنەت، مۇخ-
تاجلىق، عەسەبىلىك ئەۋج ئالغان مەزكۇر يىللار هەر كىمنىڭ

تىپىدە بولسا كېرەك، شۇ سەۋەبتىن بىزنىڭ ئالدىمىزداغى ئېڭ
مۇھىم مەسىلەلەر بالىلار ۋە ياش ئۆسپۈرۈنلەرنىڭ ساغلىقىنى
ساقلاش، كېرەك مەكتەپتە كېرەك ئائىلە ئىچىدە تەربىيە گىپ-
گىيەنەسى مەسىلەلەردىن ئىبارەت بولىشى كېرەك.

I - نچى باسقۇچ مەكتەپلەر بايىدا شورا پېداگوگىياسى
ئالدىدا كۆندەلەڭ قويىلغان تۈپ ۋەزىيپەلەر: بالىلار كەللىكتىۋى،
بالىلار مەدەنىيتىنى ئۆرگىنىش، مەكتەپ ئىشلەرىنى پېداگوگىي
ئۇسۇللەرىگە مۇۋاپىقلاپ ئېلىش، دەۋلەت ئىلمى شوراسىنىڭ پى-
رەگرەممەلەرىنى پېداگوگىيا ئاساسىدا تەھلىل قىلىش ۋە تېك-
شىرىپ چىقىش، دېھقان بالىلارى ۋە ياشلارىنىڭ تەبىيەت،ئاخلاق
ۋە مىزاج خۇسۇسىيەتلەرىنى ئۆرگىنىشتىن ئىبارەتتىر.

بالا بەزەن I - نچى باسقۇچ ياشىنىڭ ئاخىرىدا، كۆپىنچە
II- نچى باسقۇچ مەكتەپ ياشىنىڭ باشلىنىشىدا (14 - 18 ياش
ۋە شۇ دەۋرنىڭ داۋامىدا بالاغەتكە يېتىپ قالىش ھەممىدە بالا-
غەتنىڭ داۋام قىلىشى مۇناسەبەتى بىلەن ئۆزىنىڭ روھى - جىس-
مانى يۈكسەلىشىدە بىر قاتار جىددى ئۆزگەرىشلەرگە دۇچار بو-
لادى. بۇ دەۋرنى ھەممە بالا ئاسانلىق بىلەن، تىنچ ۋە ساغلام
روھ بىلەن ئۆتكەزە بىلمەيدى. كوچىش ياشى كۆپىنچە ھەر تۈرلى
رۇھى — جىسمانى فەلاكەتلەر يېتكىزەدى.

بالاغەتكە يېتىش، يەئنى تەناسۇل ئەئزاسىنىڭ ئۆلگىرى-
شى ئۆسىشىنىڭ ئاخىرىغا يېتىشىنى كۆرسەتەدى. بالاغەتكە ئېرى-
شىش ئۆسپۈرۈننىڭ تەناسۇل بېزلەرىدە نەسىل تارقىتىش خىس-
لەتى پەيدا بولىشىنى بىلدىرەدى، بۇ ھالات، شۈبھەسىز بۈتۈن
ئەرگەنىزىم تۈزۈلىشىگە، ئۇنىڭ ھەرەكەت سىستېمەسىگە تەئسىر
قىلادى، نەتىجەدە ئۆسپۈرۈننىڭ مىزاجى ۋە تەبىئەتىگە سىرايەت
قىلادى. ھەلىگەچە بىلىنمەگەن ھالاتلارنى يۈزەگە چىقارادى. با-
لاغەتكە ئېرىشىش قىزلاردا قان كورىش — ھەيز بىلەن ۋە ياش
يىگىتلەردە ئىھتىلام بولىش بىلەن باشلىنادى، شۇ كۈندەن ئې-
تىباران ئىرسىيەت قانونى ئۆزىنى بىلدىرەدى، تەبىئەتتە غەلەتى
خىسلەر پەيدا بولادى، بىراق بۇ ھالاتنى ئەلاھىدە بىر پەيت
دېپ ئاتاش مۇمكىن ئېمەس، بەلكى بۇ ھالات جۇدە ئۇزۇن مۇد-
دەت داۋام قىلادى، ياشىنىڭ ئەرگەنىزمەسى يىللار بويىنچارەر-
بەلىك ئۆزگەرىشلەر ئۆتكەزە بېرەدى، ئىچكى تۈزۈلىش ئۆزىنىڭ
قىزىق خۇسۇسىيەتلەرى بىلەن بىر مۇنچا ۋاقتلار قىتىقلايدى. بۇ
ھالاتنىڭ كېيىنگى زەربەلەرى، ئاخىرغى شەرپەلەرى ئايرىم ئىخ-
تىماللاردا — 25 ۋە 22 ياشلارغاچا چوزىلادى.

بالىلاردا بولغانى كەبى ياشلاردا ھەم مەركەزى ئەئساب
سىستېمەسىنىڭ سۇستلىگى، تامىرلاردا ھەرەكەت زەئىپلىگى، ھەر
تۈرلى ئەسەب، روھ ئاغرىقلارى، جۇدە ئېرتە پەيدا بولغان كۈچ-
سىزلىك، روھى مەيىبلىك ۋە ھاكەزالار بولادى ۋە ھەر تۈرلى
شەكىلدە يۈزەگە چىقىپ تۇرادى، بۇ ھاللار 20 — 23 ياشلاردا
كوبرەك يۈز بېرەدى. ئۈشبۇنى نەزەردە تۇتۇپ II - نچى باسقۇچ
مەكتەپ، تېخنىكوملەر، ياشلارغا مەخسۇس مەكتەپلەر، فەبرىكە-
زاۋۇد مەكتەپلەرى ۋە يوقارى مەكتەپلەر تۈرمۇشىغا مۇمكىن بول-
غانىچا كەتتە ئەھەممىيەت بېرىشنى تەلەپ قىلادى. يۇقارى-
لاشقان تىپدەگى مەكتەپلەرىمىزدە جۇدە كىچىكىنە ھەجمدە بولسا
ھەم پېداگوگىيا تەھقىقاتى ۋە پېداگوگىيا ياردامى بار، بىراق
تېخنىكوملەرىمىز ۋە يۇقارى مەكتەپلەرىمىز ئۇمومەن پېداگوگىيا
تەھقىقاتى ۋە پېداگوگىيا تەئسىرىدەن ئۇزاقلاردا ياشايدىلار، بۇ-
لاردا خازىرغا «قۇرۇق» ئوقۇتىش — ئوقۇش بارادى ۋە بۇنىڭ
سەلبى نەتىجەلەرى ھەم كۆز كەبى يايراپ ياتادىلار.

ياش ئۆسپۈرۈنگە، ئۇنىڭ بالاغەتكە ئېرىشكەن پەيتىدە
تەتبىق قىلىشىدا بىيالوگىيە ۋە ئىجتىماعى ئامىللار ئورتاسىداغى
ئۆز ئارا مۇناسىۋەتنى توغرى تۈشۈنىش مەسىلەسى، ۋە شۇنىڭ
دېك مەزكۇر دەۋردە ئوقۇتىش — تەربىيە مېتودلارىنى فەننى
ئەساسلارغا قويىش، يەئنى پېداگوگىيا نۇقتاسىدان ئاساسلاش مەس-
ئەلەسى، بۇ كۈندە بىزنىڭ پېداگوگلارىمىزنىڭ ئېڭ كۆپ باش
ئاغرىتقان مەسئەلەلەرىدەندىر.

بەختسىز ۋە تەربىيەچىسىز بالىلاردا بولاتۇرغان زۇھۇرلارنى
تۈشۈنىشدە شورا پېداگوگىياسى قانداي يەكۈنلەر بېرەدى؟ با-
ختسىز بالالىق (تۈرلى قىيىنلىقلارغا دوچار بولغان بالىلار) توغ-
رىسىدا، مەركىس ئاساسداغى پېداگوگىيا نۇقتايى نەزەرىدەن-
قۇرۇلتاي رېزەلوتسىيەسىدە (34) قويىداغىلارنى ئوقۇيمىز — بى-
يالوگىيە نوقتاسىدان ياكى ئارالاش شەكىلدە (بىيالوگىيە — ئىج-
تىماعى)گەمەعلوم بىر پىرەسەنت كەمچىلىكلەرنى ئەستىسنا بىلەن،
ئىجتىماعى — ئىقتىسادى ئامىللار نەتىجەسى سىفەتىدە تانى-
لادى. خازىرغى كۈندە بالىلاردا ھۇقوق بۇزغوچىلىق ئاداتىنىڭ
تەربىيەچىسىزلىك بىلەن ۋە قىسمان نەزارەتسىزلىك بىلەن ئى-
لاقەسى يېتەرلىك دەرەجەدە ئىجتىماعى ئامىل سىفەتىدە مۇقار-
رار قىلىندى. شورا پېداگوگلارىنىڭ باختسىز ۋە تەربىيەچىسىز با-
لالارغا قاراشلارى باشقاچا. ھۇقوق بۇزغوچى بالا بىرىنچى گەلدە
ئىجتىماعى كەسەلگە مۇبتەلا بولغان بالا سىفەتىدە تانىلادى.
ئ. ش. ج. ئ. دە ھۇقوق بۇزغوچى — جىنايەتچى بالىلار بىلەن
كۈرەش ۋەزىيفەسى بالىلارغا ئۇمومى تەربىيە بېرىش، بالىلار ساغ-
لىقىنى ساقلاش ۋەزىيفەلەرىگە قوشىلادى.

يەنە بىر نېچە ئېسكەرتىشلەر بېرىپ ئوتىشنى لازىم تا-
پامىزكىم، ھەممەدەن ئىلگەرى رېفلېكسىيەلوگىيەگە (بالانىڭ ئۆز
ئىختىيارىدان باشقا ۋە چېت تەئسىر ئاستىدا قىلاتۇرغان ئىش-
لەرى ھاقىداغى بىلىم) بېرىلىشدە بىر مۇنچا ئىھتىيات لازىم.
ئى. پ. پاپوف ۋە ئۇنىڭ جۇدە كوپ سانداغى تەلەبەلەرىنىڭ
يۇتوقلارى، ئېڭ يۇقارى ئەئساب فائالىيەتنى ماددىيونلارچا
ئۆرگەنىش ھاقىداغى بۈيۈك ئىلمى — فەننى مەئلوماتلار (شەرت-
لىك رېفلېكسلەر خاقىداغى مەئلومات) كەتتە ئەھەممىيەتكە
ئېگەدىر، ۋاپات ئېتكەن ئاقادېمىك ۋ. م. باختېرېف مەكتەبىنىڭ
رېفلېكسالوگىيا خىزماتلارى كەبى، پېداگوگىيا ئالاھىدە كەتتە ئە-
ھەممىيەتگە ئېگەدىر. بىراق بىز ئوقۇغوچىنى «ئاساسى نۇقتالار
رېفلېكسلەردە توپلانغان» دېگەن نەزەرگە كور — كورانە ئېر-
گەششدەن ئىھتىيات قىلىش بىلەن كېڭەش بېرىپ ئوتەمىز.

ئەفسوسكى پېداگوگىياغا داير بەئزىبىر كىتابچالاردا رېف-
لېكسلەر ھاقىداغى فەننىڭ رولىگە ئارتىقچا باھا بېرىشكە ئو-
رۇنىشلار بار، بالا تەربىيەسى بىلەن مەشغۇل بولغان كىشىلەر
ئۈچۈن بۇ مەسئەلە سۈڭ دەرەجە مۇھىم مەسئەلەدىر.

تەئلىم — تەربىيە ئېگەلەرى، تەبىبلەر ۋە ئاتا — ئانا-
لارغا ئۆسمەكدە ۋە يۈكسەلمەكدە بولغان ئادەمنىڭ تەبىئەتى ۋە-
ئاخلاقى بىلەن ئىش كورىشكە توغرى كېلەدى. ئادەمنىڭ تەبى-
ئەتىنى ئۆرگەنىش ئۈچۈن ئۇنى سىنفى مۇھىتى ئارقالى كورىشكە
ۋە بۈتۈن ئەرگەنىزمىنىڭ ئىجتىماعى تىنچسىزلىقلارىنى،ئۇمومەن
بۈتۈن فائالىيات بەكونىنى نەزەرگە ئېلىشغا مەجبور قىلىنادى.

ئادەمنىڭ ئەئزالارىداغى خىسلەت ۋە ئاداتلار بىلەن بىر قاتاردا
ئۇمومى ئىجتىماعى ئاداتلارىنى ئۆرگەنىش دېئالېكتىكە ماددا-
چىلىغى مېتودى ئاساسىدا جەمئىيەت بەشەرىيە ئالەملارى، ئا-
دەمنىڭ ئەئزالارىنى ئۆرگەنگوچىلەر ۋە روھ ئالەملارى بىرلىكدە
ئىشلەشلەرى تاقدىرىداغىنا مۇمكىندىر.

پېداگوگىيا ئۈچۈن ئىچكى بېزلەرنىڭ فائالىياتى ھاقىدا-
غى فەن ھەم كەتتە ئەھەمىيەتكە ئېگەدىر، ئەفسوسكى بۇ مەس-
ئەلەدە ھەم بەئزىبىر يازغۇچىلار ئىفرات كېتىپ، ئىچكى بېزلەر-
نىڭ بالانىڭ روھى ۋە جىسمانى ھالاتلارىغا تەئسىرىنى ئاسمانغا
چىقارادى ۋە ئەينى زاماندا ئەرگەنىزىم تۇرمۇشىدا ئەئساب سىس-
تېمەسى تەئسىرىنى تامامان ھسابقا ئالمايدىلار.

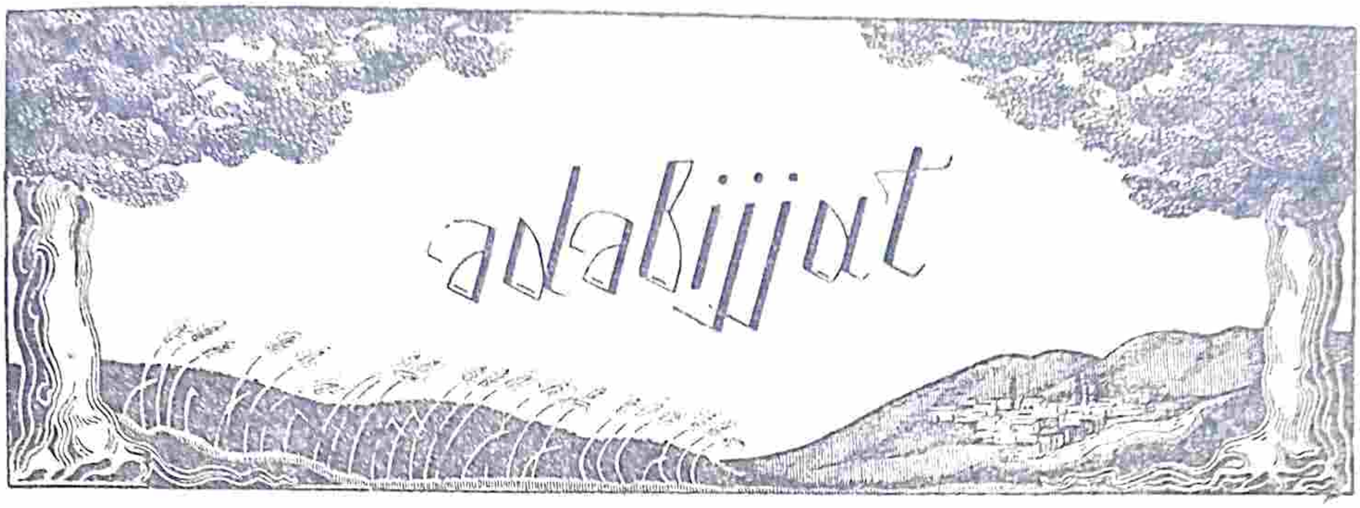

ʙekət nazratcьsь[1])

ə. puşkin.

tərçiməcisi: astan.

ʙekət nəzaratcьlarьnь kimlər qarƣamadь, kimlər ular ʙilən urьşmadь. kimlər ulardan hiddət—ƣazaʙ daqьqasьda şьkajat dəftəri tələʙ qьlmadь, taki kerilgən çəʙr, qopallьq, dьqqatsьzlьqdan kelgən ɵzininꞑ fajdasьz şьkajatьnь jazsьn. kim ularnь ьnsanьjat nəv'ininꞑ vəhşiligi ʙilən hyrmət qьlmadь. kim ularnь mərhym məhkəmə mьrzalarьƣa laaqal muramьski ʙasqьncьlarьƣa teꞑ qьlmadь.

şundaj ʙolƣac ʙiz adьl haqьqatcь ʙolьʙ unьꞑ ʙytyn əhvalьƣa kirişişkə tirişəmiz. şajad ular haqьda eꞑ mərhəmətli rəvişdə toqtarmьz.

ʙekət nəzaratcь nimə degəni? həmişə eməs jalƣьz qьjnalƣanda ɵzininꞑ mənsəʙi ʙilən tosьʙ alьnƣan 14-inci sinifnin cindən azaʙlanƣucьsь. (oqucьlarьmnьꞑ vьçdanьƣa havala qьlaman) (kinəz vijəzimiskininꞑ ataƣanь-dek qandaj diktətərlik vəzifəsi? zьndannьꞑ ɵzginəsi eməsmi? nə kecə və nə kyndyz tьnьm ʙar. jolcь mə'jys keziş caƣьdaƣь ʙytyn harьş əlamini—ɵcini nəzaratcьdan aladь. hava təhəmmyl etiʙ ʙolmajturƣan fajtoncь ɵz sɵzli, atlar jaxşь tartmajdьlar—əjiʙdar nəzaratcь. jol ɵtkyci unьꞑ joqsul yjigə kiriʙ uꞑa duşman nəzəri ʙilən qarajdь. u, xoşlaşmaj ketəturƣan qonaqdan qutьlьşƣa muvaffaq ʙolsa-ky jaxşь. omma atlar jetməj qalsacь?.. ja rəʙʙi! naqadar haqarat ʙerişlər, qandaj aƣьrlьqlar unьꞑ ʙaşьƣa jaƣьladь. jaꞑƣьr və şiltə qarlarda həvli mə həvli jygyrədi u. ʙoran janvar ajьnьꞑ accьƣ savuƣьda faqat ƣьna ƣazaʙlanƣan jolcьlarnьꞑ şavqьn — hajqьrьşьdan ʙir minyt rahatlanmaq ycyn yj eşigi aldьƣa ketədi... gineral kelədi. qaltьraq nəzaratcь uꞑa eꞑ sevgi 2 trɵjkə (yc atlьq fajton) sini şu hьsaʙda xat taşьş trɵjkəsini həm ʙerədi. uꞑa rəhmət deməsdən general çɵnəjdi. ʙeş daqьqadan soꞑ—qonƣьraq.. xat taşucь unьꞑ ystəligə jol xatьnь taşlajdь!.. əfsoslənis ornьda ʙularnьꞑ həməsigə cuqur kirişiʙ jaxşьlaʙ aꞑlajmьz. ʙunь qalʙьmьz ələngəli qьzƣanьş ʙilən ʙəçərgysidir.

taƣьn ʙir necə sɵz: 20 jьl icidə men ʙytyn rusьjanь ʙir ʙaşdan əjləniʙ, keziʙ cьqdьm. qərьʙ ʙytyn pocta ʙekətləri mengə mə'lymdir; ʙir qanca fajtoncь uruƣlarь men ʙilən tanьş; ʙekətcilərdən tanьmaƣanьm, işim tyşməgəni çydə az.

səjahat esdəliklərimnin qьzьq jьƣьntьsь ʙularnьꞑ həməsini davamsьz zaman icidə nəşr qьlьşnь ymidləjmən. hazьrca ʙekət nazaratcьlar taʙaqasьnьꞑ amma nəzərigə eꞑ jalƣan ʙir nəvi'də taşlanƣanьn kɵrsətəmiz. ʙir necə ʙuhtanlanƣan ʙekətcilər umuman jumşaq, təʙi'ətdən razь, çamaat kişiləri, izzət tələʙ qьlmas və artьq kymiş sevməs kişilərdir. ularnьꞑ gəpləridən əllə qanca qьzьq və saʙaq ʙerəturƣan nərsələrni ɵrgənəmiz.

ʙekətcilərninꞑ hyrmətli taʙaqasьdan dostьm ʙolƣanьnь taxmьn'aş çydə-jəm asan. əjnь zamanda mengə ulardan ʙirininꞑ esdəligi qьjmat ʙahadьr. nəsiʙ ʙizni hec qacan jaqьnlaştьrmadь. endi meninꞑ nijətim sevgli oqucьlar ʙilən unьꞑ haqьda gyrynꞑləşişdir.i

1816-ncь jьlda maj ajьda... gyʙernə arqalь tygətilişgə javьqlaşƣan ʙekətdən ɵtiş toqrь keldi. men kickinəginə əməlgə məsnyʙ edim. hər ʙekətdə at taşlajturƣan ərəvə kirə qьlьʙ iki atƣa pyl telədim. şu ʙekətcininꞑ tekşirişi meni təkəllyfkə salmadь. kɵpincə men haqqanь tekşirişkə jol qojƣan tujƣumdaƣьlarnь ɵzim ʙilən ʙirgə alьʙ jyrdim. nəzaratcь mengə ataʙ tajjarlaƣan trɵjkəni əməldər terəninꞑ ərəvəsigə ʙerər ekən men kelgysinin ʙatьrь, qajnaq təʙi'ətlisi unьn tyʙənlik va qorqaqlьƣьƣa narazьlьq ʙildirmədim. qujь əməldə ʙolƣanьm ycyn mengə juqarь əməldarlarƣaƣьlƣan mulazimətni qьlmadь. qorqmadь. gyʙirnəter əʙedidə cerilərnin həmədən soꞑ jemək tartьşlarьnь uzaq kytmədim. cynki men ycyn

[1]) XIX-ncь əsrdə rusьjada temir jol ʙolmasdan jolavcьlar atlьq qatnaşar edilər. jolda hər jerdə ʙekətlər ʙolьʙ ularda ʙekət nəzaratcьlarь turar edilər. ʙekət nəzaratcьsь „kəllesirski rujxatcь" degən əməlgə jəm mənsyʙ ʙolar edi. ʙu əməl ʙuxara əmirliginiꞑ colaƣasь əməli-dek tyʙən ʙir əməldir.

puşkin ʙu hikəjəni ɵvan petrovic ʙelkin degən ʙir dostьnьꞑ xatьra dəftəridən alьʙ guja ɵzini nꞑa naşьr deʙ atajdь. amma hьkajənin hьkaja şəklidə tyzgycisi puşkindir.

həməsi-jəm вəraвər edi. şu anda [1]) əməlniņ əməlini ehtьram qьl degən tərtiв çajьqa вaşqa вirini məsələn: aqьlnьņ aqlьnь (ezinikidən aqьlь uzunraq kişini deməkci) ehtьramla degən qaьdanь ьstь'mal qьlsaq nimə вolar edi. qandaj tartьşmalar вolar edi. xьzmatkərlər jemək syzişni taqdьm qьlьşnь kimdən вaşlardьlar? вьraq men hьkajamqa əgyryləmən.

ьssьq вir kyn edi... вekətdən yc caqrьmlьq masafada jaņqьr sevələj вaşladь. вir dəqьqadan kejin kyclik jaņqьr quja вaşlaв kijimlərimniņ icigəcə etiв ketdi. вekətkə keliş вilən вirinci əndişə tezrək вaşqatdan kijiniş вolsa ikincisi caj.soraş edi: „haj denijə!“ nəzaratcь caqьrdь. „samavar qoj, həm kelişingə вirər şirinlik alьв kel“ şu caqda pənçərə arqasьdan on tərt jaşar вir qьz cьqьв yj eşigi aldьqa jygyrdi. unьņ xoşroj—сьrajlьqь meni hajran qaldьrdь. „вu seniņ qьzьņmь?“ nəzaratcьdan soradьm men. „qьzmь?“ çydə jumşaqlьq вilən çavaв вerdi;—hə, aqьllьqь, həmə nərsəgə ylgyrərligi rəhmətlik anasьqa oxşajdь“. şu tavda ul jol xatьmnь dəftərgə etkəzə вaşladь men esə unьņ xuş təvazi'lik вilən taza təkijəgə sujanьв turqanьn вezəв kersətkən serətlərni keriş вilən şuqullandьm. u kərtinədə fəhişdən вolqan вalanьņ həm tarьxь cьzьlqan: rəsimniņ вiridə hyrmətli cal qalpaq və kecki kijim kijgən, unьņ duasьnь şaşьlьş вilən qaвul qьlьв turqan tьncsьz вalanь uzatьş və təngə вilən tola вir qapca cьzьlqan. вaşqa вiridə jaş kişiniņ fahьşana xulqь təsvirləngən: jalqandəkəm dostlar və hajasьz xatьnlar вilən oraв alьnqan ystəldə oturadь. undan nərirəkdə—yc вurcək şəpkəli, ьsrafkər—вevaş вir jaş tonquz вaqьв ular вilən jimək jijdi. u cuqur qajqulь və puşajmanlь jyz вilən tartьlqan. eņ soņqь rəsimdə unьņ atasьqa qajtьв varьşь kersətilgən. xajьrlь cal oşa kecki kijim və şəpkəsi вilən unь qarşь alьşqa jygyrədi. fəhişdən вolqan oqul tiz cəkiв oturadь. qarşьda aşpaz semiz вir çəsədni kesiв turadь. əkəsi xьzmatcьdan вu şadlьqlarnьņ səвəвini sorajdь. hər qajsь kərtinə təgidə jaxşь qьna nemiscə şe'rlar oqudьm.

вu serətlər və oşa caqda meni cegərələв alqan xьna gylləri turqan taqca, jupqa pərdə вilən turqan kət və вaşqa əşjalar вu caqqaca meniņ esimdə saqlanadь.

ellik jaşar zijrək və pakizə kijimli xoçajьn, unьņ uzun, jaşьl tysli rəņi eckən tasmaqa asьlqan yc mьdalь вilən kəmzyli kezimgə keriniв turadь.

hənyz fajtoncьnьņ haqьnь tələв вitirgəncə joq edim, ki qajnaqan samavar kətəriв tanija keldi. jaş nazənin II-nci вaqьşь вilən meniņ undan qandaj tə'sirləngənimni вildi-də ac-kek kezlərini jergə qaratdь. men u вilən gəpləşə вaşladьm. u mengə kevlərni kergən qьz kəвi hec hajasьz çavaв вerdi.

atasьqa вir istəkən ponьş (vьna) tutdьm-da dynijəgə вir pьjala caj вerdim. ycələmiz əsrlik tanьşlar kəвi вir-вirimiz вilən gyryņləşdik.

atlar əllə qacan tajjarlanqan edi. lekin men nəzaratcь və unьņ qьzьdan açralьв ketişni istəməs edim. eņ soņ men ular вilən xajьrlaşdьm. nəzaratcь mengə xajьrlь jol tilədi və uzatdь. dynijə ərəvəgəcə вirgə keldi. eşik aldьda toqtaв turьв undan mycci tilədim. dynijə razь вoldь... kev myccilərni hьsaвlaj almajman. oşa caqdan вujan şu iş вilən şuqullanaman. вьraq вularnьņ вittəsijəm uzaqraq və dostana esdəlik qaldьralmadь.

aradan вir necə jьl etkəndən kejin nəsiвə meni jənə şu jergə—şu вekətniņ ezigə jetkizdi. nəzaratcь qьzьnь eslədim men, taqьn unь kerəmən degən oj вilən sevindim. lekin eski nəzaratcь вaşqa nəzaratcь вilən almaşьlqanmikin, dynijə həm ergə cьqьв ketkənmikin degən fikr вilən xajal syrər edim. вularnьņ ikələsidən вiriniņ elgən elməgənligi toqrьsьda həm keņlimgə вir nərsə keliв ketdi. şundaj ьlhamь seziş вilən... вekətigə jaqьnlaşdьm.

pocta yjcəsiniņ janьda atlar jurişdən taqqa toqtadьlar. вolməgə kiriş вilən вəraвər fəhşii oqulnьņ tarьxьnь serətləgən rəsimgə kezim tyşdi. ystəl və kətlər ilgərigi çajlarьda toqtaвdьlar, вьraq terəzələrdə gyllər joq, tevərək вeparvalьq və ьhtьjatsьzlьqnь kersətədi. nəzaratcь postunьnь japьnьв uxlaв jatьвdьr. meniņ kelişim unь ojqatdь. u, ornьdan turdь... вu kişi samsan veriniņ ez ginəsi edi. вьraq u naqadar qarьв qalmьş.

u jol xatьmnь keciriв jazьşqa urьnьв turar ekən men unьņ aqarqan və pyrpəjgən sac—saqallarь, cuqur вyrişmələri və kevdən qьrьlmaqan jyzləri, вykilgən вeligə qaradьm-yc jaki tərt jьlnьņ icidə oşandaj ziirək calnьņ вundaj zə'if cal halьqa keliв qa'lьşьqa keв əçəвləndim „tanьdьņmь, meni?“—undan soradьm. „вiz sen вilan kevdən вeri aşnadьrmьz“ —вəlkim вir—вirimizni keriş kəndirmiz“—xomrajьв. qavaqьnь asьв çavaв qajtardь. „вu jer kəttə jol ysti kev jolavcьlar etiв qatnajdьlar“.

„dynijəņ saqmь?“ savalnь davamlatdьm. calnь accьqь cьqdь. yjilgən qavaqlarь jənə qalьnraq yjildi. „xuda вiladi unь“—çavaв вerdi u—„gəpiņizniņ məzmunidən ergə tegiв ketkəngə oxşajdь?“ dedim men. cal mengə jyzini egiriв xudda savalьmnь eşitməgən-dek picirləв jol xatьmnь oquşqa davam qьldь. men soraqlarьmnь kesiв caj qajnatьşqa вujurdьm.

qьzьqьş meni tьncsьzlata вerdi. ymidləndim, ki şajad eski aşnamnьņ tilini vьna вirra

[1]) kicik əməldar kəttə əməldarnь hyrmət qьlьş qanun edi.

edi. eşikniꞑ ƣoꞑƣьraƣьnь tavlaʙ çiriꞑlətdi. ʙir necə sanьja kytiş həm unьꞑ ycyn çydə aƣьr edi.

acƣьcь tavlaʙ eşikni acdьlar. „avdatija samsonovna şu jerdəmi?" soradь u. „hə, şu jerdə" jaş cəri çavaʙ ʙerdi. „necyn kerək u sengə?"nəzaratcь çavaʙ ƣajtarmasdan zalƣa kirdi.

„mymkin eməs, mymkin emes!" unьꞑ arƣasьdan cəri ƣьcƣьrьʙ ƣaldь. avdatijə samsonovnanьꞑ mehmanlarь ʙar. ʙьraƣ nəzaratcь eşitməsdən taƣьn narьraƣ jyriʙ ʙardь.

iki ʙɵlmə ƣaranƣu, ycincisidə cьraƣ janar edi. u acьƣ turƣan eşik janьƣa keliʙ toƣtadь. ʙɵlmə taza və jьƣьştьrьlƣan, minski xajalƣa comьʙ oturadь. dynijə ɵziniꞑ adatь ʙezəkləri ʙilən jasanƣan, əngilijə egəridə oturƣan jol ketkyci-dek jumşaƣ kyrsidə oturadь. u nyrli ƣollarь ʙilən minskiniꞑ ƣara çiꞑələk saclarьnь siləʙ lətafət ʙilən ƣaradь.

ʙecərə nəzaratcь ƣьzьnь hər ƣanca ьxtьjarsьz sevsə həm lekin kɵriş uꞑa mijəssər ʙolmadь.

„kim?" ʙaşьnь kɵtərməsdən dynijə sorajdь. nəzaratçь çim turdь. çavaʙ eşitməgən dynijə ʙaşьnь kɵtəriʙ... ƣьcƣьrьşь ʙilən giləmgə jьƣьldь. havlьƣƣan minski jьƣьlƣan dynijəni kɵtəriʙ almaƣcь ʙolƣan eşikdə nəzaratcьnь kɵriʙ ƣaldь. hiddətidən ƣaltьraʙ dunijəni ƣojьʙ unьꞑ aldьƣa ʙardь. tişlərini ƣajraʙ „nimə kerək sengə?" dedi u. „negə sen dajьm meniꞑ arƣamdan oƣrь-dek maralaʙ jyrəsən? jaki meni ɵldiriʙ ketməkci ʙolasanmь? ket nərigə!" kycli ƣollarь ʙilən cьƣьʙ zinəgə taman itəriʙ juʙardь.

cal ʙɵlməsigə (tyşkən çajьƣa) ƣajtьʙ keldi. dostь uꞑa minski ystidən şьkajat ƣьlьşƣa keꞑəş ʙerdi. ʙьraƣ nəzaratcь ojladь, ƣolьnь silkitdi, şьkajatdan vaz kecdi.

iki kyn ɵtkəndən kejin petirʙurƣdan ɵziniꞑ ʙekətigə ƣajtьʙ keliʙ jənə oşa nəzaratcьlьƣ vəzifəsigə davam ƣьldь.

„mənə endi ycinci jьl" sɵzini tygətdi u. „dynijəsiz jaşajman, unьꞑ esən-amanlьƣь toƣrьsьda ʙir xaʙar həm eşitməjmən, tirikmi, ɵlikmi ekənligini xuda ʙilədi. ʙundaƣa vaƣьalar kɵʙ ʙoladь. jol ɵtkyci ɵzi ʙilən ʙirgə jaxşь kɵrgənini alьʙ ketədi-də ʙir kyn keꞑligə urƣac cьƣarьʙ taşlajdь. petirʙurƣda şunaƣa axmaƣ ƣьzlar kɵʙ. ʙu kyn ɵtləs, ʙaxmal tɵşəkdə otursalar ertəsi kɵcələrdə—majxanalarda parca nanƣa zar ʙolьʙ ac, ac jyrələr. şunьꞑ siꞑəri vaƣtь ʙilən dynijəni həm ʙəlki ʙitər deʙ ojlajsan, erksiz kyjdirəsən, uꞑa ƣaʙьr tiləjsən..."

meniꞑ dostьm eski nəzaratcьnьꞑ hьkajasь —ʙir necə tapƣьr kɵzdən tɵkilgən jaş demitrijif[1]) niꞑ hьkaja ƣahramanь tirintic[2]) kəʙi nəƣƣaşnьꞑ ʙu jaƣь, dek ɵz etəgi ʙilən artƣan kɵz jaş ʙilən kesilgən hьkajasь şu aƣƣan kɵz jaşlarnьꞑ ƣozƣatucьsь vьnanьꞑ məstligi edi, u, ɵziniꞑ ʙytyn hьkajasь davamьda ʙeş istəkən vьnanь iciʙ ʙitirdi. ʙьraƣ nimə ʙoldь-ju ʙular məniꞑ jurəgimgə kycli təgdi.

u ʙilən açralьşƣandan kejin uzaƣ vaƣtƣaca men eski nəzaratcьnь unuta almadьm, ʙecərə dynijə toƣrьsьda-jəm uzaƣ ojladьm...

jənə kɵʙ vaƣt ɵtməsdən şu jerdən (oşa ʙekətdən) ɵtiş toƣrь keldi. men ɵtə turьʙ saʙьƣ dostьmnь eslədim. u nəzaratcь ʙolьʙ turƣan ʙekət tygəliʙdir. meniꞑ „saʙьƣ nəzaratcь saƣmь?" degən soraƣьmƣa ƣanьƣarlьƣ çavaʙ ʙerəturƣan ʙir kişi tapьlmas edi.

mengə tanьş ʙolƣan tamannь zьjarat ƣьlmaƣ ycyn azad atlardan ʙirini miniʙ u. ƣьşlaƣьƣa tyşdim.

vaƣьa kyz pəjitidə edi. nəmkəş ʙulutlar kɵkni ʙekitdilər, xьrmangahdan savuƣ şamal ƣozƣaldь, uꞑa joluƣƣan daraxtlarnьꞑ ƣьzьl, sarьƣ japraƣlarь ucьrьldь. ƣujaş ʙatьş caƣьda ƣьşlaƣƣa jetdim və pocta yjiniꞑ janьƣa tyşdim.

eşik aldьƣa ʙir semiz xatьn cьƣьʙ meniꞑ savalьmƣa ƣarşь, nəzaratcьnьꞑ ɵlgənigə ʙir jьl ʙoldь, deʙ çavaʙ ʙerdi. unьꞑ yjigə pivə pişiryci çajlaşmьş. u pivəciniꞑ xatьnь ekən. men jetti som xarç ƣьlьʙ ʙekərgə kelgənimgə əcindim—„nimədən ɵldi u?"—pivəci xatьnьdan soradьm. „muskratnь kɵʙ ickənidən taƣsьr"—çavaʙ ʙerdi u. „ƣajjergə kɵmdilər?" —„ƣьşlaƣ etəgidəgi mazarƣa, mərhymə rafьƣasь janьƣa".—„unьꞑ ƣaʙrьƣa meni eltiş mymkinmi?"—„negə mymkin ʙolmasьn, a haj, vənkə! ojьnьꞑnь ƣojƣьl-da mənəvi taƣsьrьmnь mazarьstanƣa alьʙ ʙarьʙ nəzaratcь ƣaʙrьnь kɵrsətiʙ ƣoj".

şu tapda jьrtьƣ kijimli, çirən, ʙir kɵzli ʙala jygiriʙ meniꞑ ƣaşьmƣa keldi-də ƣьşlaƣ mazarьƣa jol ʙaşladь.

jolda soradьm „mərhymni tanьrmidiꞑ?"

— „necyn ʙilməjin;—mengə u nəjdən—ƣamьşdan sьmzьƣ ƣьlьşnь ɵrgətkən edi. u məjxanadan cьƣьʙ ketə ʙersə ʙizlər unьꞑ ketidən; ʙaʙaçan, ʙaʙaçan! jaꞑƣaƣ! dijişiʙ jygyrərdik. u ʙizlərgə jaꞑƣaƣ ʙərərdi.

„jol ɵtkycilər esləjlərmi unь?"

— „hə, ʙittə, jərimtə jolavcьlar esləjdilar, şu jьl jazda ʙittə aja[1]) keliʙ nəzaratcьnь soraƣlaʙ unьꞑ gɵrigə ʙardь".

men ƣьzьƣьş ʙilən soradьm—„ƣandai aja?",

— „gɵzəl aja" ʙəccə ginə çavaʙ ʙerdi:— u altь at taƣьlƣan zinətli ərəvəgə miniʙ ycələ ʙajvəccələr, ʙir inəgə və ƣara tazь it ʙilən kelgən edi. nəzaratcь ɵldi degən haman jьƣlaʙ juʙardь. və ʙalalarƣa dijdi: „sizlər hec ƣajaƣƣa ketməsdən oturьꞑьz, men mazarьstanƣa

---

[1]) puşkindən ʙurun ɵtkən məşhyr ʙir jazucь.

[2]) oşa jazucьnьꞑ jazƣan ʙir hьkajasьdaƣь ƣahramanь.

[1]) aja—ana ma'nasьda eməs, ʙəlki rusca барыня ma'nasьdadьr hyrmət ʙilən eski əməldarlarnьꞑ xatьnlarьnь aja dijədir.

tyşəmən". unь həm eltən men edim. aja mengə: „men øzim jolnь вiləmən"—dedi. mengə вeş kymyş вerdi—xajьrlь aja edi!.."

mazarƣa keldik, jalanƣac, dəвdələ nə kyz jaƣac вilən və nə jəkkəjalƣьz jaƣaclar вilən pənçərələnməgən, cəв вutlar qadalƣan həjlavat вir çaj tuƣьlƣanьmdan вujan вundaj ƣamlь mazarnь kørməgən edim.

„mənə eski nəzaratcьnьn gəri" qara вutnьn icigə mis şəklidə tepələngən qum toplamьƣa səkrəв cьqьв вala dedi.

— aja (jəki xanьm) həm şu jergə kelgən edimi? men soradьm „hə, şu jergə" vənkə çavaв qajtardь. „men unа uzaqdan qaradьm. u şu jerdə əncə vaqt jatdь. innəjkin qьşlaqqa вarьв damьllanь (ropnь) caqьrьв una aqca (hədijə) вeriв çənədi.

mengəjəm вeş kymyş вerdi-hyrmətli xanьm paşşa!

men həm una (вalaƣa) вeş kymyş arnuƣan qьlьв вekər jurişim—avara gərciligim və nə вehydəgə xarç qьlƣan jetti somьnƣa əcinməs edim.

---

tьnlanьz...

həвiвylla sulajman.

вu kyn,
azadlьq qucaqьda erk kyjini kyjləjdi
işci
həm dehqan.
şu zavqlь kyjni—
calьnьz dunja øktəвrinin calƣьsьn...
əsirlər
u...
məl'yn
fitnəcilər məskən
qorƣan edi jurtьmьzda,
pak tənlərdən
gynahsьz
вaşlar çuda вolƣan edi.
şu jolda,
şu xelda,
milijən—milijən
kəllələrdən
taƣlar,
sarajlar jasadь..-
kejin,
—вu kyndəci?
joq!
joq вolƣan!
kyl вolƣan!..
вizlər mehnət вatьrlarь,
s.s.s. r. topraqьda
erk kyjini kyjləjmiz.
qaran.
hajatnьn zьjasь,
mehnət əhlinin qujaşь,
fəвrik
zavutlarda,
maşьnalar qalвьda
zəfər calqusьn calmaqda.
вiləsizmi?
u jerdə
jənі hajat
jaqьmlь hidlər вaxş etədi.
amma
uzaqlarda
kapital,
qanxur,
vəhşilər dunjasьda:
qavьm qarandaş,
вiznin jolda joldaş,
əkələr, ykələr,
məzlymələr,
ezilişdə,
—jəncilişdə,
вaşlarь kesilməkdə.
ənə,
ənə qulaq salьn.
dorqьnclь tavьşlar,
vaqtsьz ølişlər.
ezilgən gəvdələr,
məçryh tənlər,
tьnlan...
oj,... s. s. s. r. qucaqьdaƣь prəletərlər.
qutulьş signalьnь calьnьz...
alƣa taman вasьnьz.
alƣa
qorqmanьz.
—qorqьş вolmasьn.
kapital dunjasьƣa ot qojьn,
jansьn,
kyl вolsьn..-
şunda:
tez kyndə
qьzьl вajraq tarьqda jaşnajdь,
вytyn çahanda:
mehnət eli quvnaq
tiləklər сьraqь parlajdь.

Telegram adress:

@turkiston_kutubxonasi

jəŋi dəvr jigitləri.

altaj.

(əkədemijəni вitirgən 370 kəmmynist ortaqlarьmqa)

keŋ qucaqlar kerildi,
qaraŋqь kecələr hyrkdi.
iş taŋьda:
jəŋi—saf jyrəklər,
kyrəş tanaplarьn tartdь.

---

keŋ ylkədə jajьlqan,
qujaş nyri eməs,
kəmmynist nyrləri.
ular: leninci—markisci jigitlər,
вu kyn hajat tolqunьqa kirdi.

---

eradalar polat—dek pьşьq,
ətkyr kəz вilən uzaqnь kərgyci,
jьllar ьnqь'laв kitaвьnь kemirgən.
şy'ləli, qajnaqan jigitlər.
kəmmynizim uruqlarьnь sacqucь.

---

ustalar teşəsin,
pьcaqьn qajraв,
qavlarnь qьrqmaqcь.
jəŋi dunja iplərin
mijə—ruhlar talasь вilən
— вaqlaв uluq şəvkətlər qurmaqcь.
вu вatьr jigitlər satsьjalьzьm—
qurь'ьşlarьnь—
вələndlərgə caqnatmaqcь.

əj keŋ məhnət ylkəsiniŋ
вyrcəkləridə janqucь
dana ləmpələr.
əj kəpcilik ammaqa
mehnətci ьnsanlar icigə
fьrqanьŋ jəganə jolьda
ketkyçi erklər.
əj uluq dəvr şь'arlarьn,
əməlgə aşьrqucь ynsirlər,
kyrəşdə jeŋiş—işdə zəfər tiləjmən.

əlvida' tərt jьllьq dostlarьm.
əlvida' tarьxьmnь parlatqan məktəвim.

məskəv əkədemije.
29/V—29 jьl.

əj taq вatьrь!

s. çorə.

(kanda вir işcini kergəndə).
əj taqlarnь, taşlarnь titrətkən вatьr!
qalвiŋ pak sədəf, ymidiŋ tolqun..
əj mehnətlə çahannь alqusь вatьr!
əməliŋ parlaq. tiləklər çoşqun
u... taqdan jalqьn—ucqunlar cьqsьn.
mehnətdən ymidim qujaşь kylsin.
parcala! u kirli hajatlar kyl вolsьn...

---

mahьr qolьŋda tygənməs kyc qajnaв;
temir вalqa'arnь qattьq urqanda,
taq eməs, çahan, səltənət, sarajlar
titrədi... parcalandь... sen qozqalqanda..

---

ej, taq—taşlarnь titrətkən вatьr!
u jyksək taqlarda вalqa urqanda;
qalвьmda mehnətkə вir ymid qajnadь...
səmimii kəŋildə zavьqlar ojnadь...

---

məktəʙ məs'ələləriniꞑ umumь usullarь.

usul toƣrьsьda tyşincə

ivanof.

usul səzi qandaj ʙolsa ʙir myəjjən maqsadƣa erişmək ycyn ilgəridən ʙilgiləjturƣan jolnь kərsətədi.

tə'lim—tərʙijə işidəgi usul qandaj ʙolsa ʙir tyrli tə'lim--tərʙijəvij maqsadƣa erişmək ycyn tədriçij rəvişdə fajdalanaturƣan ʙir qanca usullardan ьʙaratdьr.

tə'lim işi ʙəçərilgən vaqtda myəjjən ʙir tə'limij matьrьjalnь işləʙ cьqьş nətiçəsidə tərʙijə və ma'lumatƣa dajьr amьllarnьꞑ majdanƣa kelişni alda tutadь, jə'ni ma'lumatьnь keꞑəjtə ʙarƣan kişidə hər tyrli təʙi'ij xьslətlarnьꞑ jyksəlişi və unьꞑ dunjaƣa qaraşьƣa tə'siri ʙolaturƣan ʙir qadar ʙilimlərni əzləştirişi majdanƣa kelədi cynki tə'lim işiniꞑ ʙəçərilişidə oqutucь və oqucь iştirak qьlƣanlьqlarьdan tərəfəjinniꞑ hər ʙirisi qandaj şəkildə qatnaşьş və tə'lim--tərʙijə işiniꞑ ʙəçərilişdə asasь ucьncь qьsm—tərʙijələj turƣan myhitdən (məktəʙ, ajilə kəʙi myhit, çamaat və tevərəkdəgi təʙi'ij və mədənij şarajьt) oqutucь həm oqucьlarnьꞑ qandaj rəvişdə fajdalana ʙilişlərigə qaraʙ məktəʙ işləridə hər xьl usullar və jollar hasьl ʙoladь.

məktəʙ işləridəgi usullarnьꞑ ajьrmasь tə'lim—tərʙijə işiniꞑ ʙəçəriləturƣan vaqtda oqutucь həm oqucьnьꞑ faalьjat kərsətiş dərəçəsi ʙilən ʙilgilənədi tə'lim vaqtьda faalьjat kərsətəturƣan kişi oqutucь ʙolьʙ, oqucь işgə jyzəki qarasa usullar həm jaxşь ʙolmajdь: oqucь həm oqutucь faalьjat kərsətsə ul vaqtda jaxşь usullarƣa egə ʙolьnadь. ycinci ьhtьmalnьꞑ həm ʙolьşь mymkin: oqutucь işgə jyzəki qaraʙ oqucь faalьjat kərsətədi. şundaj ʙolƣanda məktəʙdə tərtiʙsizlik davam qьladь. ʙu vaqtda qandaj ʙolsa ʙir usul haqьda zozləşkə toƣrь kelməjdi.

tə'limdəgi jyzəki usullar toƣrьsьda gəprilgəndə həmmədən əvvəl qujьdaƣьnь həm ʙildiriʙ ketiş zəryr. oqucьlarnьꞑ faalьjatsьzlьƣьnь mutlaqь rəvişdə eməs, ʙəlki nisʙi mə'nisidə tyşiniş kerək. oqucь, çanlь aqlь mahьjatlь, kişi ʙolƣanьdan hər ʙir tə'sirgə cetdən ʙolaturƣan hər ʙir tazьqnьꞑ qandaj sifətdə, şəkildə və məzmyndə ʙolьşьƣa qaramasdan, ʙir dərəçə faalьjat kərsətədi. şuꞑa kərə tə'limii işlər ʙəçərilgəndə oqucьlarnьꞑ faalьjatsьzlьƣьnь, kəm dərəçədə kərsətilədi deʙ ginə aꞑlaş kerək.

usullarnь tə'limii iş ʙəçərilgən vaqta oqucьlarnьꞑ işgə jyzəki qaraş və faalьjat kərsətişlərigə qaraʙ ʙolьşdan taşqarь, məktəʙ işləridəgi şu usullar, jənə ajjar ʙilimlərni tapşьrьş və mustaqьl rəvişdə tadqьq qьlьş usullarьƣa həm ʙəlinədilər. tajjar ʙilimlər usulь faalьjatsьz (məsələn səzləʙ kitaʙƣa qaraʙ ərgətiş usulь) və faalьj mehnət kərsətiş jolьda ʙolьşь mymkindir.

juqarьda kərsətilgən səʙəʙlər ʙojьnca məktəʙ işləridəgi usullarnь qujьdaƣь tərtiʙdə kərsətiş mymkin:

I—tajjar ʙilimlərni tapşьrьş usullarь.

tajjar ʙilimlərni tapşьrьş usullarь ʙir munca ʙolьʙ ularnь acьq etiʙ tə'rif qьlьş ycyn my'əjjən ʙir tərtiʙdə kərsətiş mymkin. ul esə oqucьlarnьꞑ əsiʙ ʙarajatqan faalьjatь ʙojьnca ʙoladь. şu caƣda məktəʙ işləridə qujьdaƣь usullar kirqiziləди:

1) kitaʙƣa qaraʙ oqutьş usulь xьllarь ʙilən ʙirlikdə:

a) savallar ʙerməsdən dərs ʙeriş usulь,

ʙ) savallar ʙeriş jolь ʙilən çavaʙlar alьʙ oqutuş usulь və,

v) çavaʙlar alьşda oducьƣa jardam ʙerəturƣan savallar ʙeriş jolь ʙilən oqutьş usulь,

2) fən usulь,

3) faal mehnət kərsətiʙ oqutuş usulь və texnikə (mator) usulь.

a) rəsim alьş,

ʙ) gozəl jazьş,

v) qol mehnəti və şuꞑa oxşaş ʙaşqa usullar.

1) kitaʙƣa qaraʙ sozləʙ oqutьş usulь

a) tajjar ʙilimlərni tapşьrьşda aƣzəki jəꞑi kitaʙdan qaraʙ səzləş qulajraq vasьta ʙoladь. ilgərigi məktəʙlərdə səz kəprək vaqtda qujьdaƣь formada qollanьldь:

ʙirincidən ʙujruq şəklidə ʙolьʙ myrəʙʙiiniꞑ alдьƣa qojaturƣan vəzifəsi oqucьnьꞑ fikrini qandaj ʙolsa ʙir işgə qozƣatьş, jaki qandaj ʙolsa ʙir işni toxtatьşdan ьʙarat edi.

ikincidən hikəjə qьlьş, təsvir etiş şəklidə ʙolьʙ, ʙundan maqsad oqucьƣa my'əjjən ʙir işni kəz

aldьqa keltirib kerə alьş. təsvir (opqaн) lər və qajalar toqrьsьda bilgili bir cьzьq cьza alьş quvasьnь beriştir.

ycinciden myzakərə qьlьş və ezah beriş rəvişidə bolsa, bundan maqsad fikr jyrgiziş və mulahaza qьla bilişdə oqucьqa bilgili jol berişdir.

tertinciden juqarьda sanalqan sez bilən tə'sir qьlьş formalarь (sujləş, hikəjə qьlьş və mulahaza) nəsehət beriş, ьşantьrьş formasьda boladь.

bu usul qollanьlqanda balanьn başlьca işləjturqan yzvii eştiş quvasь boladь. kitab oquqanda kezlər həm hərəkətkə keladi. kitabdan oquş matьrьjalь sez, jə'ni eşitiş yzvii bolqanьdan zihingə alьşda keznin kep işi barlьqь toqrьsьda sezləşkə toqrь kelməjdi.

sezləb oqutьş usulьdaqь bu formalarda oqucьlar faqat oqutucьnьn ularqa ajtaturqanьnь qьna tьnlaqanlьqlarьdan, oqutucь esə mə'lymətini hikəjə qьlьş, jaki leksijə formasьda tapşьrqanьdan, buna savallar berməsdən oqutuş usulь (акроматический метод) deb jyrtiledi.

oqucьnьn kebrək faalijatьnь kersətişdə myrəbbi bilən tərbijələnəturqanlar arasьda erkin rəvişdə çanlь syhbət formasьda sezlər qollanьlьşь işnin bir dərəçə ilgərileşigə vasьta boladь. oqucь bundaj syhbət vaqtьda ezinin faalьjatьnь, mustaqьllьqьnь, ez fikri və mulahazasьnь kersətə alьş mymkin boladь.

в) ilgərigi vaqtda sez bilən oqutьş usulьnьn jənə bir formasь bar edi; una dijelegiceskii forma dijiledi dijələglər (iki kişinin ortasьda sezləşişləri) oqutucь bilən oqucь ortasьda kebrək vaqtda oquв etilgənlərn təkrarləgəndə qollanьladь, şu vaqtda oqucь oqutucьnьn jyzəki berileturqan savallarьqa, jadlaqan mə'lym çymlələr bilən çavaв qajtaradьr.

sez bilən oqutuş usulьnьn bundaj saval-çavab bilən oqutьş formasьnь (erkin rəvişdə syhbət qьlьş) savallar beriş jolь bilən çavaв alьв oqutьş usulь (эротематический) deв həm ataladь.

v) sez bilən oqutьşda mykəmməlrək bolqan usul savallar beriş usulьdьr (эвристический). oqutucь oqucьlarqa qandaj bolsa bir tyrli mə'lymət beriş ycyn ezi sezləв berməjdi, bəlki dərsnin myndəriçəsi jyzəsidən ularqa saval berədi. savallar oqutucьlarnьn fikrini my'əjjən çavaвqa toqrь keltirərlik və dyryst çavaв beriş kerəkligini oqucьnьn ezi tyşinib alaturqan etib tyziledilər.

bu usuldan kez aldьda tutьlqan maqsad oqucьlardan mustaqьl fikr mustaqьl rəvişdə mulahaza qьlьş və ergənileturqan nərsəni tyşinib alьş quvasьnь qozqatьşdьr.

2—fən usulь

kitabdan sezləв oqutьş usulь məktəbdə oqutьş işidə en eski usullardandьr. bu usulda qollanьlaturqan jollarnьn kifaja qьlmaqanlьqь tə'lim-tərbijəvii işlərdə əncə vaqtlar burun bilingən edi. bu joldaqь təçribə şundaj nətiçə berdi, kim oqutucьqa kyclirək tə'sir qaldьraturqan nərsə sez bilən berileturqan tə'sirlər eməs; bəlki toqrьdan toqrь kezgə həm başqa yzvlərgə tə'sir beraturqan nərsələr və hadisalarda sez bilən oqutьş usulьqa qoşumca sifatidə olaraq mə'lym bir nərsəni kersətib oqutuş usulь boldь. bu usul bilən oqutqanda kitabqa qaraв sezlər oqutuşqa qoşumca olaraq hər xьl təsviri materьjallardan (tablitsa), sərətlər, taxtaqa jazьş və rəsim tyşiriş qurallarьqa oxşaş nərsələr boldь. bundan kejin təsvirlər həm isxemələr ornьqa haqьqьj nərsələr kersətilə başladь. şuna kerə bu usulnь fən usulь deb ataldь. fən, jaki kersətib oqutьş usulьqa pajdevar saluqan kişi amys kamenskijdir (1520—1670). ul „nərsələrni kyzətiş ycyn kişinin hisləri ertərək açьlьşь kerək, cynki ul ezinin bytyn hajatьda kep nərsə bilişi, tanьşь və majdanqa keltirişi lazьm" dedi. mə'lym bir nərsəni kersətib oqutьş jaki fən usulь hazьrqь zaman məktəbidə həm kattə orun aladь, qьsьman bu usul hazьrqь şura mehnət məktəbinin həmmə basqьc və həmmə tiplərida muvaffaqьjat bilən fajdalanьladь.

fən usulьnьn jaxşь tamandan bolqan əhəmijətini sajalandьrьş ycyn germənijənin məşhyr pedəgogi lajnin sezlərini keltirəmiz—ul „biznin həmmə tadqьqlarьmьz, fən usulьdaqь tyşyncələr tegişli faalьjat kersətilgəndə en myhim şarajьt, və məhkəm, mantьqьь, axlaqьь həm nəfis jol bilən ьşantьrьşьnьn asasь bolqanьnь tasdьqlajdь". sez bilən eməs, bəlki fən usulь bilən tyşyniş, bizdə turmuşqa jaraşlь çiddij sezgilər, acьq fikr jyrgizə biliş, kycli erk və faalьjat tuqdьradьlar. fən usulьda aqlь toqrьlьq, kycli ьdrak, tazalьq və hislər tədbiri bar. intiliş erki, aqьl ьxtьjarь, ьdrak azadlьqь fən usulьnь istəjdi. fən usulь erkni tərbijələş ycyn birinci və myhim bolqan şarajьtdandьr".

kersətməli, fən usulьnь tatbьq qьlьş ycyn bilimnin hər xьl qьsьmlarьnь kersətiş mymkin bolaturqan etib, məktəbnin tyrli jardamcь əşja və asbab bilən jetərlik mьqdarda tə'min qьlьnьşь zəryrdir. məktəbdə fizikə, təbi'ijjatnь ergəniş, rьjazьjat, ylkəni ergəniş kəbinetləri və suna oxşaş başqalarnьn majdanqa keltirilişi zəryr. sərət, çədvəl, dijəgrəmmə kəbi nərsələrnin jetərlik mьqdarda bolьşь lazьm. syn'ii bolqan kersətmə oquş asbabьnьn nəfis baçərilişi və ularnьn toqrь bolьşь tələb qьlьnadь. haqьqьj nərsələrdə joq xьslatlarnьn rəsimlərdə bolьşь haqьqat toqrьsьda oqucьlarda jalqan tyşyncə tuqdьrьş mymkin. şunьn bilən birlikdə oqutucь bir nərsə jaki hadьsanьn xudda ezidən fajdalanьş mymkin bolmaqanda qьna, jardamcь syn'ij kersətmələrgə myraçəət etə alqanьnь esidən cьqarmaslьqь lazьm.

fən usulь qollanqanda oquv işləri taxmьnan qujьdaqьca jyrgiziledi. oqutucь leksijə usulь bilən dərs bergəndə tə'rif qьlaturqan dərsigə anьqlьq kirgiziş ycyn sezlənəturqan nərsələr və hadьsalarnь kersətiş jolь bilən, jaki sərət, xarьta, madellar kersətib, jaxud jazьв, cьzьв kersətiş jolь bilən vaqt-vaqt ezinin fikrini anlatadь. sonqь ahval hər bir oqutucь, ajnьqsa oqucь jaş balalar bilən işləjturqan oqutucьnьn grafikanь (cьzьş, rəsim tyşyriş) jaxşь biliş lazьm ekənini kersətədi.

v— faalьь mehnet usulь

oqucьlar вu usul qollanqanda вerilәturqan вilimlәrni atraflь rәvişdә zihinlәrgә alsalarda lekin kәrsәtmә oqutьş usullarь вilәn davam qьlqanda hәm işgә jyzәkii qaraqanlьqlarьqa kәв ucraladь. вilimni zihingә alьş ycyn әzlәlәr hәrәkәti, kişi a'zasь jaki hәrәkәt (matornь) hislәr tartьlqanda iş çydә keskin вir halda әzgәrәdi. hәrәkәt—matornьь usul (toqrьsь вir munca şundaj usullar) вoladь. oqucьlar әzlәrinin, oquv işlәrini, kәrgәnlәrini sәrәtkә alьş cьzьв kәrsәtiş, qol işlәrinin hәr xьjlьnь madelqa alьş jolь вilәn jyrgizişlәri lazьmdьr.

әzәlә hәrәkәtlәrnin hәr tyrli nәv'lәrigә jәrәşә, вiz faalьь mehnәt kәrsәtişdә hәrәkәt usulьnьn вir qanca xьllarьqa egә вolьşьmьz mymkin.

a) rәsim alьş usullarь

tәвi'әtdә вolqan вalalarnьn rәsimgә vә вaşqa tәsvirii sәn'әtdә myhәввәtlәri вoladь. mәktәвnin vәzifәsi вu intilişdәn fajdalana vә unь taraqqьь etdirә вilişdir.

rәsim alьş hәmmәdәn әvvәl kişini kәrişkә әrgәtәdi. вiz adatda myjymlәr vә hadьsalarqa anlaв vә dьqqat вeriв qaramajmьz, әzimiznin kyzәtkәnlәrimizni esdә saqlaj вilmәjmiz. „kәriş hәm eskә ala вiliş" gә rәsim hәmmәdәn jaxşьraq әrgәtәdi. pedәgeglәr вuna әllә qacandan вujan әhәmijәt вeriв kelәdilәr. pestalotsь „toqrь kәrә вiliş ьstь'dadь—sәn'әtdir, вuna әrgәniş kerәk" dedi. pestalotsinin jolьnь ta'qьв etyci mәşhyr pedәgeg distirverg „kәrә вilişkә rәsim alьş jardamь вilәn ginә әrgәniş mymkin" deв jazdь vә вuna qoşьв: „вir saat rәsim tyşyrәturqan kişi, faqat 10 saat вojьnca qarajturqan kişigә kәrә hec şyвhәsiz kәrsәtmә işidәn zihingә kәвrәk nәrsә aladь" dedi. әzini tanьtqan nemis jazucьsь getinin ajtkәnini kәrsәtiş kerәk вoladь. ul „az jazьş, amma kәвrәk rәsim tyşyriş kerәk" deв kәв vaqtda ajtәr edi. psixa—fizijәlәgijә tekştrişlәri вiznin hislәrnin hәmmә yzivlәri mytәhәrrik apparatlar вilәn вaqlьq вolqanlьqlarьnь kәrsәtәdilәr. вunьn nәticәsidә вiznin hәr вir yzivnin әzigә alьş quvasь hәrәkәt вilәn qoşuladь. şunьn ycyn hәr вir kyzәtkәndә zihingә alьşnь kәz hәrәkәti вilәn qoşьş zәryr вoladь. әksәrijәtdә вunьn sәrәt tyşiriş jolь вilәn muvaffaq вolьnadь.

sәrәt tyşiriş, mәktәвdә çydә вyjyk orun alьşь kerәk. lekin rәsim tyşiriş alahьda oquş nәrsәsi ginә вolьв qalьşь jaramajdь. вundaj ahvalda ul çansьz, fajdasьz вir nәrsә вolqusьdьr. sәrәt tyşirişdәk mәktәвdә әrgәtilәturqan hәmmә işdә fajdalanьş vә вilimnin hәmmә qьsьmlarьqa xьzmat kәrsәtişi kerәk. şundaj şarajьt вolqanda rәsim әzi ginә çanlь вolmajdь, вәlki вaşqa dәrslәrni hәm çanlantьradь.

rәsimgә şu xьlda qarasa ul oqucьlarnь rәsimgә vә вaşqa dәrslәrgә hәm qьzьqtьrьşqa sәвәвci вoladь.

rәsim tyşiriş hәmmәdәn әvvәl tәвi'әtni әrgәniş dәrsigә orun alьşь lazьm. mәsәlәn, qandaj вolsa вir yziv, çisim toqrьsьda mә'lymәt вeriş ycyn yziv jaki çisimnin tyzilişi, şәkillәri vә unьn jyksәlişidәgi hәr xьl dәvirlәri toqrьsьda tyşiniв вir fikr alьş jolьda вir qanca rәsimlәr işlәş mymkin, вu caqda acьq havada çanlь tәвi'әt вilәn вәraвәr sәrәt tyşiriş tәvsijә qьlьnadь. вu xьl sәrәt tyşiriş sinifdәgigә qaraqanda oqucьlarnь mәsafәnin әlcәnişlәri вilәn tamaman вaşqa maştaвda tanьştьradь, ularda çanlь tәвi'әtkә qьzьqьş vә myhәввәt tujqularьnь qozqatьв una jaqьnlaştьradь.

ana tili әdәвijjat vә ьçtьmaьjjatnь әrgәtkәndә hәm rәsim tyşirişni, әrgәtiş metәdi sifәtidә ken jolqa qojьş zәryr. вunda kәвrәk tarьxьь әsәrlәr, xatьralarnь rәsimgә alьş vә әzi ojlaв sәrәt tyşiriş kerәk. әz fikri вilәn ojlaв sәrәt tyşiriş, adatda oqucьlarnьn әzinin sәnaji nәfisәvii eçadь вoladь. rassamnьn sәrәtidәn nusxa alьş emәs. вu xьl sәrәt tyşiriş, u toqrьda my'әjjәn вir tyşyncәlәr vә şәkillәrni mystәhkәmlәş вilәn вirlikdә, ularnьn eçadьь xajallarьnь hәm jyksәltәdi.

вir nәrsәgә qaraв sәrәt alьş (naturadan) çuqrafьja әrgәtkәndә hәm kәttә orun alьşь lazьm.

вundan taşqarь rәsim, oqucьnьn вilimini tekşirişdә jaxşь usuldan вoladь. oqucь tamanьdan işlәngәn rәsim, sәz вilәn uzun ьzahlar вerişigә qaraqanda unьn mә'lymәti toqrьsьda әncә dyrystrәk tyşyniş ьmkanijәti вerәdi. вundan taşqarь kәв vaqtda rәsimgә qәraв oqucьnьn nimәni vә qandaj sәвәвdәn tyşinmәgәnligini вilgilәşgә muvaffaq вolьnadь.

в) gәzәl jazьş usulь

gәzәl jazьş usulьqa isxemәlәr, tyrtmәlәr, pьlanlar, xarьtalar, вaşlьca cьzьqlar vә dijәgirәmmәlәr kirәdi. masьştaв vә әdәd qollanaturqan hәr вir rәsimni hәm, вuna kirgiziş mymkin.

gәzәl jazьş usulь mehnәt mәktәвidә hәm myhim orun alьşь kerәk. вu usulnьn hәmmә dәrslәrgә vә әrgәtilәturqan umumьь mә'lymәt dәrslәrinin hәm hәmmә qьsьmlarьqa kirgizilişi zәryr. gәzәl jazьş usulь tәвi'әtni әrgәniş, çuqrafьja, rьjazьjat, fizikә, ьçtьmaьjjat vә вilimnin вaşqa qьsьmlarьda hәm ajrьmca kәttә әhәmijәtgә egә вoladь. mәsәlәn temperaturanьn әzgәrişlәrini egiri cьzьq jardamь вilәn, jerdә jatqan qarnьn cuqurlьqьnьn әzgәrişini hәr xьl вәlәndlikdәgi toqrь вyrcәklәr jardrmь вilәn вiliş mymkin. toqrь cьzьq jardamь вilәn әsimliklәrnin, mәsәlәn вuqdaj, paxtanьn вojьdaqь әzgәrişlәrni вiliş mymkin. kәr xьl san nuqtalarь вolqan myrәввә'lәr alahьda rajon, vьlajat hәm dәvlәtlәrnin ahalьsь azmь, kәвmi ekәnini acьq вilişkә imkanijәt вerәdi... dajьra jardamь вilәn qьşlaq, rajon vә şuna oxşaş вaşqalarnьn fajdalь jer, qьşlaq xoçalьqь mahsulatь вojьnca jerlәrnin вәlinişini tәsvir qьlьş mymkin. çuqrafьja xarьtalarьda şәrtli (условный) вilgilәr, mәjdә cьzьqlar, rәsimlәr, etnәgrәficeski әlamәtlәr вojьnca ahalьnьn kәвmi, azmь ekәnligini kәrsәtkәni halda вәlinişini şu atrafnьn tәвii вajlьqlarь, xoçalьq ahvalь vә şuna oxşaş вaşqa jaqlarьnь kәrsәtә alьşlarь mymkindir.

mәktәвnin kyndәlik işlәridә әrgәtiş usulь sifәtidә tyrtmәlәr, cьzьqlar vә dijәgirәmmәlәr вilәn fajdalanqanda axьrda әtilgәn qurs, jaki вәlimni kәttә mьqdarda işlәngәn rәsim, tyrtmәlәr, cьzьqlar vә dijәgrәmmәlәrdә kәrcәtiş ycyn oqucьlarqa imkanijәt вeriş

jaxşь ʙoladь. ʙunьꞑ ycyn hər ʙir işləʙ cьqalƣan, ergənilgən ʙelimni mymkin ʙolƣanьca gyryppədə jakl sinifdəgi oqucьlarnьꞑ sanlarьƣa munasьʙ mavzy'lərgə ʙelip, məzkyr ʙelimni ajrьm rəsimlər, tyrtmələr, dijagirammə və cьzьqlar şəklidə kettərək, jaki kicigrək mьqdarda ez mavzy'i ʙojьnca işləʙ cьqьʙ tegişli jazmalarь ʙilən ʙirlikdə tapşьrьşnь oqucьlarnьꞑ hər ʙiriga təklif qьlьş kerək. ʙu işlərnin həmməsi toplanƣandan kejin, ular etilgən qurs jaki ʙelimni tezlikdə təkrarlaşkagina imkanijət ʙeriʙ qalmasdan, ʙəlki ez məktəʙinin işlərini ʙaşqa məktəʙ oqucьlarьnьꞑ işləri ʙilən tьꞑlaʙ kerişgə həm imkanijət ʙoladь. nətiçədə ʙu ʙilimnin ʙilgili qьsmь ʙojьnca etilgən həmmə matьrьjalnь myndəriçə həm ergətiş usulь jyzəsidən hьsaʙƣa alьşƣa imkanijət ʙeradi.

v) qol mehnəti usulь

qol mehnəti aslьda ergətiş həm tərʙijə ʙeriş usulь deʙ adatda jaƣac, mə'dən, qalьn qaƣaz, laj, qum, taşlandьq matьrьjal ʙilən işləş aꞑlanadь. qol mehnəti ʙalanьꞑ işkə, qurьlьş, ьçadьjatьƣa ʙolƣan arzusь, intilişgə asaslanadь. şunьꞑ ʙilən ʙirlikdə qol mehnəti ʙalalarnьꞑ kyzətiş və ojlaʙ cьqara alьş quvasьnьꞑ jyksəlişigə jardam ʙerədi, ularda təşəʙʙys və ьçadьjat tujƣusь taraqqьj etədi, puxtalьq və tamaman dyryst (точно) qьlьʙ işləş məjlinin keꞑəjişigə jaxşь ahvaluƣdьradь həm fikrni kersətəturƣan vasьtalardan ʙirisi ʙoladь.

qol mehnətini hynərgə ergənişdən qat'ьj əçrətiş kerək. şora məktəʙidə qol mehnəti maqsadnьꞑ ez emas, ʙəlki ergətiş həm tərʙijə ʙeriş vasьtasь ʙolьʙ oqucьlarnьꞑ aqlь dərsləri ʙilən ʙirlikdə ʙir ʙytyn təşkil qьladь. məktəʙdə qol mehnətini keʙrək ergətiş usulь ʙolьşь kerək.

fizikə, kimijə və təʙi'ətni ergənişdəgi ʙaşqa ʙelimlər kəʙi ʙilimlərdə qol mehnəti usul olaraq, asʙaʙ, qural, madel işləşdə, prьparatlar kimijə hazьrlaşda keriladi.

rьjazьjat dərslərida elcəş quralları işlənədi, həndəsəvii çisimlər, şəkillər hazьrlanadь.

gumanetarnьь fənlərdə (til, ədəʙijjat, tarьx, ьçtьma—ьjjat) qalьn qaƣazlar kesiladi və japьştьrьladь, jaƣac ərrələnədi, ajrьm tarьxьь həm ədəʙii təsvirlərni kersətəturƣan hər xьl tarьxьь nərsələr, ajrьm xalqlarnьn turmuşlarьdan, jaki dəvirləridən parcalar alьnadь, ʙьnalar işlənədi və ʙaşqalar.

təʙi'ətni ergənişdə qol mehnəti gьjahlar və ʙalьqlar ycyn şişə (аквариум), qurtlar ycyn devarcalarь ajnadan ʙolƣan qutьca (террариум) və əsəl ərilərinin hərəkət, tirikcilik qьlьşlarьnь kyzətiş ycyn ʙir tərəfi ajnalь devarcadan ьʙarat qutucalar işləş jolь ʙilən qollanьlьş mymkin. qurtlarnь eltiriʙ ez halьƣa keltirgəndən sonra jinə ʙilən sancьʙ qojьş, qurьtьʙ kəlleksijə təşkil qьlьş ycyn esimliklər jьƣьş, syjəklərdən iskiletlər jьƣьş, hajvanat, quşlar, ʙalьqlarnьꞑ qoroqcьlarьnь tajjarlaş, tupraq və mə'dənlərni ergəniş ycyn kəlleksijə hazьrlaş, gyllər, mevələr, hajvanat və şuꞑa oxşaş nərsələrnin madellarьnь hazьrlaş jolь ʙilən ʙolьşь mymkin.

çuƣrafьja dərsi vaqtьda tupraq, jer təgidəgi nərsələr, jer ystini təvsif qьlaturƣan elənlərnin nəmynələrini jьƣьlьʙ, qoşladьlar, ylkəni ergənişdəgi-dek hər xьl çuƣrafьj şəkillər, madellar, iş alatlarь hazьrlanadь və təʙi'ij çuƣrafьja çisimləri ʙilən tanьşьş ycyn zəryr ʙolaturƣan hər xьl elcəv qurallarь tajjarlanadь.

qol mehnəti dərslərigə hər vaqtda nafasat kirgizilişi kerək. ʙunьꞑ ycyn hər xьl matьrьjallardan işlənəturƣan nərsələrnin tyzilişi, icki qurьlьşь, jə'ni aqьlƣa muvafьq ʙolьşь, nərsənin nimə ycyn haslanьşь unьꞑ nafasat çihətidəgi formasь ʙilən iki ortadaƣь ʙaƣlanьşƣa oqucьlarnьꞑ dьqqatьnь çəlʙ qьlьş kerək. qol mehnətinin təsviri sən'ət ʙilən ʙaƣlьq ʙolьşь, işkə qьzьqьş arzusьnьn və işdə ьçadьjatnьꞑ jyksəlişini kycəjtədi.

məktəʙdə qol mehnəti ʙilən muvaffaqьjjatlь ʙir halda fajdalanьş ycyn əlʙəttə tegişli əşja və asʙaʙnьꞑ ʙolьşь kerək. məktəʙ aldьda ələhьda iş ʙelməsi, jetərlik mьqdarda qurallarnьn ʙolьşь və zəzyr matьrьjallarnьꞑ həm jetər dərəçədə ʙolьşь lazьm.

ʙu usul ʙilən fajdalanьşda zəryrii şarajьt, oqutucьnьꞑ ezi usullar həm qol mehnəti ʙilən şuƣьllanьşnь ʙilişi lazьm.

II — tadqьqьь usul

tadqьqьь usul jaki axtarьş usulьnьꞑ mahьjatь unda asas qьlьʙ tajjar halda oqucьlarƣa taqdьm qьlьnaturƣan mə'lymat alьnmasdan, ʙəlki ʙalalarnьꞑ tevərəkdəgi hajatnь təşkilii ʙir halda axtarьşlarь alьnьşьdьr. ʙalalar tamanьdan ergəniləturƣan həmmə nərsə ʙalalarnьꞑ ezlərinin mustaqьl ʙir halda tekşirişləri sifətidə işləʙ cьqьladь.

tadqьqьь usulnь qollanьşda taxmьnan qujьdaƣь asasьь nuqtalarnь kersətiş mymkin.

a) ʙaşda ʙalalarnьꞑ təʙi'ətdə tevərəkdəgi ahvalnь pajqaşlarь məsələn ekiskyrsijə arqalь ʙoladь. ʙunda ʙalalar qьzьqьʙ qarajturƣan asasьj nuqtalar aꞑьqlanadь və ularda kyzətiş istəgi ojƣatьladь. ʙalalar ʙundan kejingi tekşiriʙ cьqьş ycyn kerəkli ʙolƣan matьrьjallarnь toplajdьlar.

ʙ) ikinci nuqta kyzətiş, tekşiriş jolь ʙilən toplanƣan matьrьjallarь laʙaratorьja usulьda işləʙ cьqqan vaqtьda tərtiʙkə qojьşdan ьʙarat ʙolьşь kerək.

v) ycinci nuqta kyzətiş jolь ʙilən toplanƣan matьrьjallarnь mystəhkəmləşdir (jazьʙ alьş, sərətgə alьş, laj ʙilən sərət halьƣa keltiriş, və ʙaşqaca). ʙu xьl kyzətişlərni jənə jəꞑi tekşirişlər, jəꞑi təçriʙələr ʙilən keꞑəjtiş.

g) soꞑƣьsь olaraq kitaʙ—ma'lumatnama ʙilən işləşdir.

tadqьqьь işlər ʙəçərilişidəgi ʙu nuqtalardan oqucьlarda „tadqьqьь apparatnь“ ʙaşdan ʙilgiləşni kez aldьda tutuladь; cynki ulardan ʙaşqa tekşiriş jərəməjdi. tadqьqьь apparat—hislər yzvilərinin həmməsi ʙolьʙ, ʙiz ular arqalь tevətəkdəgi məvçydijətni ezimizgə alamьz. ezimiznin dьqqatьmьznь ʙilgili ʙir hadьsalarƣa tyşiriʙ, ezimiznin tadqьqьь apparatьmьznь uꞑa qaratamьz, his yzvlər, eşitiş və keriş quvalarьnь, kerək

bolqanda iskəş, seziş, məşk hisləri və başqalarнъ tajjarlajmъz.

tadqъqъ usulnъ təvsif qъlъşdan, вu usul вojъnca oquv işlərini məktəвnin icidə həm taşqarъsъda вarъşъ mymkin ekənligi kerinədi.

mənə вundan вu usulnъn iki xъlъqa egə вolamъz. tadqъqъ işlərni məktəв icidə qollъnqanda laвaratorъja usulъqa, ularnъ məktəв taşqarъsъda qollanqanda ekiskyrsijə usulъqa egə вolamъz. adatda ekiskyrsijə jolъ вilən hasъl вolqan işlərnin nəticələri kejin laвaratorъja işləri ycyn matъrъjal вolqanъdan, işlərnin вarъşъda tərtiв saqlanъşъ ycyn вaşda ekiskyrsijə usulъ, kejin esə laвaratorъja usulъnъ tə'rif qъlъş muvafъqraqdъr.

1—ekiskyrsijə usulъ

kəttə məvcydijat dunjasъnъ вytyn halъda məktəвgə keciriş mymkin eməs, вu dunjanъn jalqъz az вir qъsmъnъ qъna məktəвgə kirgizişgə muvaffaq волъnadъ.

hec вir tyrli tə'rif qъlъş jolъ вilən və hec вir kitaв həm təsvir вilən məktəв cegərəsidə вolqan nərsələr toqrъsъda arqada turъв mə'lymət alъв вolmajdъ.faqat ekiskyrsijə вilən вalalar təcriвəsini вir dərəcə ilgəri qojъş və dunjanъn keв hadъsalarъ həm parcalarъ вilən ularnъ tanъştъrъş mymkin. oqucъlar jalqъz ekiskyrsijə arqalъ ъnsan texnikəsidən hər xъl qurъlъşlar maşъnalar, işləв cъqarъş formalarъ və şuna oxşaş, вaşqalar вilən, ъnsan sanaatъnъn hasъlatlarъ, təвi'ət ъnsanlarnъn mə'işəti və вaşqalar вilən tanъşa alъşlarъ mymkindir.

şu caqda ekiskyrsijə usulъ вalalar tamanъdan toqrъdan—toqrъ, canlъ həm haqъqъ rəvişdə hadъsalarnъ zihnlərigə alъşda və ular вilən tanъşъşda вirdən вir vasъta вoladъ. məktəв qandaj вolmasъn, ul hər halda syn'ii myhit вoladъ. məktəв tevərəgidəgi nərsələr una kirgəndən sonra ular alъnqan cajdaqъ təвi'iə myhit вilən alaqanъ joqatadъlar, ezlərinin keв hasъjatlarъdan məhrym вoladъlar, ezgərədilər və ulardan вə'ziləri keв vaqtda ikinci tyskə kirədilər. məsələn canlъ esimlikni unъn təвi'ii vəz'ijjətidə вaşqalar вilən вirgə ergəniş, вu esimlikni gərci hazъr qъna julъв alъnqanъ halda вu elgən, ez myhitidən əcrətilgən esimlikni esimliklər toplanmasъda ergəniş tamaman вaşqaca вoladъ. sərətkə, madelqa qaraв, jaki kitaвdaqъ təsvir вojъnca ergəniş, haqъqъ vəz'ijjətigə qaraв ergənişdən əlвəttə uzaq turadъ.

ekiskyrsijə usulъda kersətiв ergəniş asasъ qъna eməs, вəlki faalъjat, hərəkət negiz həm, tolъqraq və mykəmməl вir halda in'ikas etədi. cajlarda ekiskyrsijədə keriləturqanlarnъ faalъjat вilən ergəniş, ularnъ rəsimgə alъş, elcəş, toplanqan nərsələrdən kəlleksijə qъlъş вalalarnъn şu toqrъda ciddii əhəmijət вeriв mustaqъl вir halda işləşlərini istəjdi.

ekiskyrsijə usulъ ezinin tola şəklidə iki nuqtaqa egədir:

1) hazъrlъq və
2) ekiskyrsijənin ezi.

вirinci nuqta—hazъrlъqdъr. hazъrlъq oqutucъnъn sinifdə oqucъlar вilən вirlikdə syhвət qъlъşъ tarъqasъda вacərilədi. вu vaqtda həmmədən əvvəl ekiskyrsijə toqrъsъdaqъ məs'ələ qojъladъ. ekiskyrsijədən kez aldъda tutulaturqan umumъъ maqsad una jolвaşcъlъq qъlъş və unъ toqrъ jolqa qojъşdъr. вu esə dъqqat вeriləturqan asasъъ nuqtadan вolъв, вalalar ekiskyrsijədə tekşiriləturqan nərsəni ergənişləri lazъm. вundan qalqan maqsadlar şuna taвe' вolъşlarъ lazъmdъr.

ekiskyrsijənin maqsadъ ahvalqa və dərslərnin вarъşъqa qaraв sinif, вalalar, jaki oqutucъ tamanъdan qojъlъşъ həm ъfada qъlъnъşъ mymkin. maqsadnъn artъqca umumъъ, ken, namyəjjən вolmaslъqъ kerək. umumъъ maqsadnъ myfəssəlləştrilişni, jə'ni вir qanca qъsъmqa вelinişi mymkin, lekin cydə keв sanlъ və məjdə вolmaslъqъ kerək. oqutucъ mymkin вolqanca maqsadnъ acъq və toqrъ ъfada qъlъş və ekiskyrsijə arqalъ niməgə muvaffaq вola alqanъnъ ezi həm вalalarnъn acъq вilişləri lazъm.

maqsad qojъlqanda вalalarnъn zəkavəti və tekşiriş quvasъ jyksəlişi və вu вilən вirlikdə вalalarnъn qъzъqъşlarъ artъşъnъ kez aldъda tutъş kerək.

kyzətiş, tekşirişnin ezini jaxşъlantъrъş, kətəriş və вalalarnъn ekiskyrsijədə keriləturqanlarnъ anlaв qaraşlarъnъ asanlaştъrъş və ularnin qъzъqъşlarъnъ kətəriş toqrъsъda həm ojlaş kerək. вunъn ycyn ekiskyrsijənin maqsadъnъ вilgiləşdən taşqarъ aldan şu toqrъda вolaturqan syhвətni, kelgysidəgi ekiskyrsijəni təsvir qъlaturqan nərsələr, cirtirələr вilən mystəhkəmləş cydə fajdalъdъr. şunъn вilən вirlikdə oqutucъ kelgysidəgi ekiskyrsijənin nərsələri toqrъsъda umumъъ rəvişdə ginə sezləşni esdən cъqarmaslъqъ kerək. şundaj qъlqanda ekiskyrsijənin hazъrlъq qъsmъdaqъ вu myhim vəzifə, oqucъ вalalarnъn ekiskyrsijədə kerə, вiləturqan və umuman zihnlərigə alaturqan jəni nərsələrnъni jaxşъraq ezləştiriş ycyn zəryr вolqanlarъnъ kez aldъqa keltiriв ojlaşqa məcвyr etgysidir.

ikinci nuqta—ekiskyrsijənin ezidir. вu nuqtanъn вirinci qъsmъ ekiskyrsijədə keriləturqanlarnъ tekşiriв cъqъş və kyzətişdən ъвarat вoladъ. вunda вalalar ekiskyrsijədə keriləturqanlar toqrъsъda acъq, tola və mykəmməl вir mə'lymətni xatrъqa alъşlarъ lazъm. kyzətiş işlərinin вəcərilişini qujъdaqъ ajrъm mamentlarqa вeliş mymkin:

a) oqucъlar ekiskyrsijənin hazъrlъq qъsmъda alqa qojъlqan maqsadnъ zihnigə alъşlarъ və esdə tutъşlarъ lazъm. mənə şu maqsad hər вir kyzətiş və tekşirişlərdə jolвaşcъlъq nuqtasъ вolъşъ kerək.

в) oqucъlarnъn dъqqatъ ekiskyrsijədə alqa qojъlqan maqsadъqa jərəşəturqan kyzətiş şərtlərigə вerilişi lazъm. вə'zi vaqtda вalalarnъn dъqqatъ ekiskyrsijədən alda tutъlqan madsad istəjturqan nərsələrdən вaşqa qa вerilədi və kepincə ularnъn dъqqatъ nərsənin myhim вolmaqan ikinci dərəcədəgi hasъjatъqa taşlanadъ. вunъn nəticəsidə nərsəni kyzətişdə tərtiвsizlik majdanqa kelədi.

v) kyzətiş vaqtъda alъnqan təəssyratnъ esdə tutъş və mystəhkəmləş kerək. umuman alqanda вir tyrli

təəssyratlar вaşqalar ortasьda sərələngən вolьşlarь kerək.

g) ekiskyrsijə jolвaşcььь kyzətiş vaqtьda, вalanьn zihnigə alьşdaƣь xususьjatnь dajьman kez aldьda tutьş kerək. nərsəni вala tyşinməjturƣan və unь qьzьqtьrmajturƣan çihətdən qaraş jərəməjdi. вundaj вolƣanda вalanьn dьqqatь ьxtьjarьь rəvişdə вaşqaƣa ketədi, вalalarnьn zihnlərigə keв nərsə alьnmasdan qala вerədi, kerməgən—dek вir nəzər вilən qarajdь.

d) alьnƣan təəssyrat tədriçii rəvişdə вir вytyn, вir serət halьda вaƣlanьşь kerək. вu вaƣlanьş вə'zən tegişincə tola həm toƣrь вolmaslьƣь mymkin. вu halda kyzətilgənlərni qьsqaca təkrarlaş kerək.

kyzətiş vaqtьda вalalar ajnьqsa faalьjatlь вolьş larь həmmə nərsəni ezləri işləşləri kerək. jolвaşcь вalalarnьn dьqqatь вaşqaƣa ketkəndə ularnьn dьq qatьnь işləв turƣan nərsələrgə вerişləri toƣrьsьda jol kersətişi, ьstlahnь tyzətişi, zihnigə alьnaturƣan nər, sə haqьda natoƣrь myhakəmələrni tyzətişi və вaşqa toƣrьlarda rəhвərlik kersətişi ginə kerək.

ekiskyrsijənin ikinci qьsmь hər xьl mə'lymət və matьrjallar toplaşdan ььaratdьr. вalalar ekiskyrsijədə вolƣan vaqtda kyzətilgən nərsəni jaza вaradьlar və nərsələrni tola rəvişdə və qьsьmlarь вojьnca rəsimgə aladьlar, ergəniləturƣan nərsələrgə вaƣlьq вolƣan rəqamьь mə'lymətlərni qəid qьlьnьв вalalar ajrьm nərsələrdən—esimliklər, işləв cьƣarьş nərsələrini ekiskyrsijə çajьda toplajdьlar, serətkə alьnadь və şuna oxşaş вaşqa işlər вəçəriladi. вu nərsələr ekiskyrsijən вildirəturƣan xatьra nərsələr, kersətmə jardamcь asвaв ekiskyrsijə nərsələrini jənə cuqurraq ergəniş ycyn matьrьjal, ma'lumatlarnь ajdьnlaştьrьş və ularnь mystəhkəmləş ycyn vasьta və вundan kejingi ma'lumatlar ycyn matьrьjəl вolьşlarь kerək.

rəqamьь ma'lumatlar, serətlər və вundan вaşqa toplanƣan xatьra matьrьjallar kyzətiş maqsadьƣa munasьв keləturƣanlar çymləsidən вolьşь lazьm əşja matьrьjallarьnь вalalarnь ekiskyrsijədə kerilə-turƣanlar—fəвrikə, zavut, şora xoçalьƣь, dala və şuna oxşaş orunlar вilən tanьştьrьlƣandan sonra toplaş jaxşьraq. ekiskyrsijədə az nərsə toplaş, lekin unьn qьjmatlь вolьsьnь kezdə tutьş mymkin. toplanƣan matьrьjallardan jaxşьraq nusxalarьnь məktəв mezəsigə вeriş kerək. umuman toplanƣan matьrьjal həm ma'lumatlarnь laвaratorьja dərsləri ycyn xьzmat kersətəturƣan matьrьjal ornьda fajdalanьşь lazьm.

ekiskyrsijə hər xьlda вoladь. ekiskyrsijə çuƣrafьь nuqtadan jaqьn həm uzaq masafalь ekiskyrsrjəgə вelinədi. вirincisi məktəв rajonь dajьrasьda təşkil qьlьnsa, ikincisi esə məktəв rajonьdan cetdə, вə'zən səjahətgə oxşaş tysgə jaqьn вolƣan вir xьlda təşkil qьlьnadь.

ekiskyrsijə keriləturƣan nərsə, jakj myndəriçə вojьnca yc xьlda вoladь:

1) təвi'ətni ergəniş ekiskyrsijəsi вolьв, вuna dala, toqaj, taƣlar, dərjə, deniz çərləri və şuna oxşaş çajlarƣa qьlьnaturƣan ekiskyrsijə kirədi:

2) mehnət ergəniş ekiskyrsijəsi вolьв, вuna fəвrikə, zavut, məjdə sannaat xanalarь, şora xoçalьqlarь, kəlktif xoçalьqlarь və şuna oxşaş вaşqa çajlarƣa qьlьnaturƣan ekiskyrsijə kirədi.

3) çəm'ijjətni ergəniş ekiskyrsijəsidir. вuna вazarlar, вerçələr, вankalar, jirik savdaxanalar, hykymət, kəsəвə və çamaat myəssəsə həm təşkilatlarь, mezələr, serət gellerejələrigə və şuna oxşaş çajlarƣa qьlьnaturƣan ekiskyrsijə kirədi.

ekiskyrsijə jolьda iş jyrgiziş вilən erişiləturƣan maqsad həm vəzifələr:

oqucьlarda keriş və qaraj вiliş quvasьnь kenəjtiş, an qaвьlьjatьnь ezələlər вilən вaƣlaş, tekşiriləturƣan nərsələrni, ularnьn təвi'ii halьda ergəniş mələkəsi hasьl qьlьş, teverəkdəgi məvçydijətni mustaqьl tekşirə вilişdədir.

ekiskyrsijə işidə on tyrli təvsijə

mehnət pedəgegikəsidə ekiskyrsijə etkəzilgəndə qujьdaƣь on tyrli vəsijət (qaьda) ni esdə tutьş və вəçəriş təvsijə etilədi:

1) ekiskyrsijənin səjir eməsligi, вəlki oquv işləridə məçвyrii вir qьsьm вolƣanьnь esində tut.

2) ekiskyrsijəgə вaraturƣan orunnь ergən. unьn ycyn məvzy' вilgiləв рьlan tyzgin.

3) təsadifii məs'ələlərgə kenil qojmasdan ekiskyrsijə məvzy'ini вəçərgin.

4) ekiskyrsijədə kersətə вilgənlərnin toƣrьsьda ƣьna hikəjə qьl.

5) uzun ezahlardan saqlan.

6) ekiskyrsijəcilərni jalƣьz samь' qьlьв qaldьrmasdan, вəlki ularnь faalьjat вilən işləşkə məçвyr qьl.

7) ekiskyrsijəcilərni keв nərsələrnin isimləri astьda qaldьrma cynki ular вunlarnь esləridən сьqaradьlar.

8) qaralaturƣanlarnь dyryst kersətə вil və samь'arnь toƣrь kerə вilişkə ergət, cynki həmmə nərsə ularƣa kerilişi kerək.

9) artьqca işlər вilən ekiskyrsijəcilərni carcatma əksi halda ular, senin gəpinni eşitməjəçəklər.

10) matьrьjalnь işləв сьqqanda ekiskyrsijəni una qatnaşƣucьlarnьn esidə mustəhkəm qьl.

2—laвaratorьja—tadqьqьь usul

ekiskyrsijə mə'lumatlarь həm matьrьjallarьnь (jə'ni ekiskyrsijə usulьnьn ycinci və tertinci pəjitləri) adatda laвaratorьja usulь вilən işləв сьqladь. lekin laвaratorьja usulь unь ekiskyrsijə matьrьjallarьnь ergənişdə qollanьş вiləngina tygəməjdi. laвaratorьja usulь kenrəkdir. ekiskyrsijə matьrьjalь laвaratorьja usulь qollanьş mymkin вolƣan matьrьjalnьn jalƣьz вir qьsmь ƣьna вoladь. вu usul şefahьj matьrьjalnь və məvzy' matьrьjalьnь ergəngəndə həm qollanьladь. вu iki formanь qьsqaca keriв etəjlik.

a) şefahьj matьrьjalnь laвaratorьja usulьda ergəniş taxmьnan qujьdaƣьca вoladь. oqutucь oqucьlarƣa вir məvzy' jaki вir qanca məvzy' iş вerədi və вu iş ycyn kerəkli вolƣan matьrьjalnь həm kersətədi. işinn həmməsi oqucьlar tamanьdan вəçəriladi.

oqucь məvzy' ojlajdь, matьrьjallar вilən tanьşadь və ularnь ergənədi və matьrьjallardaƣь hər xьl ahvalnь

salьştьrьʙ qarajdь, axrьda qandaj ʙolsa ʙir tyrli umumьj nətiçə cьqaradь kejin qьlьnƣan işini myəjjən ʙir formaƣa—rifirat, konispekt və şuꞑa oxşaş ʙaşqa ʙir şəkilgə keltirədi. oqucь tamamьdan işiniꞑ nətiçəsini cьqarƣanda, u nətiçəni faqat məvzy' formasьda ƣьna eməs, ʙəlki unь rəsim, cьrtьrə, dijagramma, kartogramma madellar ʙilən təsvir qьlьʙ korstişi təvsijə etilədi.

mustaqьl rəvişdə işləş ycyn oqucьƣa ʙeriləturƣan matьrьjallar, jə'ni ular ystidə qьlьnaturƣan iş ycyn ʙir fikr mənʙə'ləri ʙolsьnlar. oqucь ʙunda jərəməjdi.

kitaʙƣa qaraʙ alьnƣan matьrьjal ystidə laʙaratorьja usulьda işləş kitaʙ matьrьjalьdan fajdalanьş jolь ʙilən kəttə ʙir kişiniꞑ mustaqьl rəvişdə mə'lumat alьşьƣa çydə oxşaʙ qaladь. məsələn siz məktəbdə qol mehnətiniꞑ tə'lim—tərʙijə ʙilimi alьşnь istəsəꞑiz, siz ʙu məs'ələ qajsь mysənniflərdən alьnьʙ tə'rif qьlьnƣanь toƣrьsьda ma'lumat toplajsьz, kejin oziꞑiz oqujturƣan nərsəniꞑ pьlanьnь tyziʙ, oquşƣa kirişəsiz. ʙelgili ʙir vaqtda matьrьjalnь ergəniʙ ʙitkəndən soꞑra myəjjən ʙir nətiçəgə həm keləsiz.

kitaʙƣa qaraʙ alьnƣan matьrьjal ystidə ʙu usul jyzəsidən muvaffaqьjat ʙilən işləş ycyn ʙirinci şərt məktəʙdə aqьlƣa myvafьq ʙolƣan ədəʙijatnьꞑ sajlanьʙ alьnьşьdьr. əlʙəttə ʙizniꞑ ədəʙijat laʙaratorьja usulь ʙilən oqutьş işini təşkil qьlьş ycyn kerəkli jardamcь asʙaʙƣa ajnьqsa kəmʙeƣəldir. şuꞑa korə hazьrƣь zaman məktəʙi, ajrьmca jyksəltilgən tip məktəʙ ycyn hec ʙolmaƣanda „iş kitaʙь“ namьdaƣь kitaʙlarnь tezdən nəşr etiş zəryrligi majdanƣa cьqadь. ʙu iş kitaʙь şundaj ʙir dərslik ʙolьʙ uꞑa oquş işidə keʙ təçriʙələr artdьrьş tərtiʙləri kirtilgəndir. şunьꞑ ycyn ul qьsman ʙolsa həm laʙaratorьja ədəʙijjatь ornьƣa turьşь mymkindir. hazьrƣь vaqtda ʙundaj iş kitaʙьdan ədəʙiijat, tarьx, ьçtьmaьjjatь çuƣrafьja, rьjazьjat toƣrьsьda rus tilidə nəşr qьlьnƣandьr. ispirəvicniklər, istətistikə məçmy'ələri həm nəşr qьlьnƣan.

ʙ) şefahьь matьrьjalnь ergəngəndə qollanьlaturƣan laʙaratorьja usulь fizikə, kimijə, təʙiətni ergəniş işlərində texniciskii və qьşlaq xoçalьƣь fənlərində, umuman dunjada məvçyd ʙolƣan nərsələr və hadьsalar ʙilən ucrajturƣan ʙilimləmiꞑ həmmə qьsьmlarьda orun aladь.

məvzy' ʙojьnca laʙaratorьja usulьda ʙaraturƣan işiniꞑ əzi umumьь rəvişdə qujьdaƣьca jyrgizilədi.

oqutucь aldan iş şarajьtь toplajdь və unь ьfada qьladь həm ʙu şarajьtnь ʙəçərgən vaqtda ʙilgili ʙir nətiçəgə keliş mymkin ʙoladь.

iş şarajьtь və pьlan mymkin ʙolƣanьca oqucьlar ʙilən ʙirlikdə myzakərə qьlьnadь.

oqucьlar iş şarajьtьnь ʙəçərgənləri halda mustaqьl rəvişdə əzləri umumьь ʙir nətiçəgə keliş jolьnь izləjdilər.

nətiçə işni təkrarləʙ, jaki işni ikinci ʙir josunda ʙəçəriliʙ tekşirilədi.

işlər toƣrьsьdaƣь hьsaʙat oqucьlar tamanьdan tyzilədi, şu ʙilənʙirlikdə ular, əzləri tamanьdan kəşif qьlьnƣan qanunnь mustaqьl haldə ьfada qьlьʙ ʙerədilər.

işni oqutucь ʙilən ʙirlikdə tekşiriş kerək, cynki ʙunda xatalar korilədi, ьfadələr anьqlanadь və şuna ʙaşqalarь həm ʙəçərilədi.

oqucь ʙə'zi vaqtda əzinin təçəriʙəvii işini ʙir qanca mərtəʙə işləjdi, ʙə'zi vaqtda umumьь ʙir təçriʙə alьş ycyn, iş tərt—ʙeş josunda ʙəçəriliʙ korilədi.

ʙunda laʙartorьja dərsləridən mьsallar keltirəmiz. məsələn, ʙiz təʙi'ətni ergəniş dərsləridə olturamьz. oqutucь hava və unьꞑ tazььqь toƣrьsьda syhʙət ʙaşlajdь. syhʙət təçriʙələr kərsətiʙ (kərsətmə usuli) davam qьladь. ʙə'zi ʙir pəjitlərni tyşyntirgəndən soꞑra (oqutucь ʙilən ʙirlikdə) oqutucь təçriʙə və əməlii işlər sifətidə ʙalalarƣa ʙir munca məs'ələlər ʙerədi. ʙytyn sinif ycyn matьrьjal ʙolƣanda oqutucь həmməsigə ʙir məs'ələni tarqatьʙ ʙerədi, əgər ʙundaj matьrjal ʙolmasa ul sinifniꞑ ʙir qanca gyryppəsigə tyrli məs'ələlər ʙerədi və əzi ʙir—iki saat qadar vaqcetkə ketiʙ turadь. oqucьlar alƣa qojьlƣan məs'ələni, qurallar ʙilən mustaqьl halda fajdalanьʙ cьqaradьlar. kejin oqutucь ʙalalar ʙilən ʙirlikdə təçriʙə nətiçələrini myzakərə qьladьlar. ʙalalar rəsim tyşyrədilər, ʙə'zi caqlarda lajdan ʙir xьl nərsə işləjdilər və qandaj ʙolsa ʙir tyli qural hazьrlajdьlar.

ʙunda şu xьlda faalьjat ʙilən matorнь tipdəgi iş, fikr ʙilən faal rəvişdə tadqьqь tipdəgi iş ʙilən nəvʙətləşədi.

laʙaratorьja usulьnь qollanьşda ikinci tip şu, ki oqucьlar tadqьqь sifətdəgi işdən qandaj ʙolsa ʙir zədənjə aladьlar və əksərijətdə unь əzləri mustaqьl rəvişdə faqat jolʙaşcь oqutucь aldьda işləʙ tekşiriʙ cьqadьlar.

ʙu xьl işni fizikə, kimija, hajatьjat, təʙi'ətni ergənişdəgi ʙaşlanƣьc qursьda mykəmməlrək ʙir formada jyrgiziş mymkin. məktəʙdə ʙaşqa ʙilimlərdə həm, laʙaratorьja usulьnьꞑ şu formasь ʙilən şundaq fajdalanьş mymkin ʙoladь.

rьjazьjat, çuƣrafьja, ьçtьmaьjat fənləriniꞑ əməlii işlərində həm şundaj qojьlьşь mymkin. ьçtьmaьjat dərsidə laʙartorьja usulьnьꞑ ʙu formasьnь qollanьşda jənə ʙir mьsal keltirəmiz.

məsələn, oqutucь xalq xoçalьƣь məs'ələlərni ergəngəndə ekənəmistləmiꞑ qandaj qьlьʙ işləgənləri toƣrьsьda oqucьlarnь tanьştьrьşnь istəjdi. oqutucь oqucьlarƣa tekşiriş—ʙirinci kerək matьrьjallar toplaş ycyn qulaj ʙolƣan ʙelgili ʙir rajonь sajlaʙ aladь, kejin ul oqucьlar ʙilən ʙirlikdə şu matьrьjallarnь toplaş ycyn pьlan tyzədi, qьlьnaturƣan işlərində ularƣa rəhʙərlik qьladь, kejin ʙu iş (ʙirinci kerək matьrьjallar toplaş) ʙaşlanadь. ʙundan soꞑra həligi matьrьjallarnь laʙaratorьja tekşiriʙ, işləʙ cьqьşƣa kirişilədi: ʙir xьl hadьsalarnь gyryppələrgə əçrətiʙ qojьladь. salьştьrьʙ korilədi və tekşiriʙ cьqьş asasьda ʙelgili ʙir nətiçəgə kelinədi. ʙunlarnьꞑ həmməsigə ʙir forma tysi ʙerilədi: həmmə matьrajallarnь ʙirgə toplaʙ tə'rif qьlьnadь istətistkə ma'lumatlarь, kartogrammalar, dijagrammalar tyzilədi və ʙaşqalar.

laʙaratorьja usulь qollanьʙ dərslər jyrgiziꞑniꞑ tə'lim-tərʙijəvii tamandan ʙyjyk əhəmijəti ʙarlьƣь toƣrьsьda sezjəməsə həm ʙoladь. ʙundaj iş oqucьlarnь

keв qьzьqtьradь, izləşkə, eçad etişkə ezinin jollarьnь вilgiləşkə zəmin воladь. mə'lym вolmaqan jəni вir nərsəgə ucramasalar həm, lekin ular tadqьqьь işlərnin ilmii usullarь вilən zahьrьь matьrьjallar ystidə tanьşadьlar.

laвaratorьja usulь tegişli şarajьt вolqanda qьna muvaffaqьjjat вilən qollanьlьşь mymkin ekənini kez aldьda tutьş kerək. həmmədən əvvəl вu usulnьn muvaffaqьjjatlь cьqьşьnь oqutьcьnьn ezi şu usulnь qollana вilişi, jaki qollana вilməslikigə qaraв jyrədi, zədənijələrni efada qьlьşda oqutucьnьn ezidən kəttə məharat tələв qьlьnadь. zədənijənin əncə aqьr və unca asan вolmaslьqь kerək. aqьr və kyc jetməjturqan zədənijələr oqucьlarda işləş arzusьnь joqatadь və adatda ular cetdən jardam izləjdi. вu esə mustaqьl iş sifətidə вolqan laвaratorьja usulьnьn qьjmatьnь joqqa cьqaradь. asan zədənijə esə əksincə oqucьqa ezinin aqlь qaвьlьjatlarьnь işlətməslikkə, kyc qojmaslьqqa səвəв воladь, asan вolqan zədənijəgə əhəmijət вerilməsdən işlənədi.

вundaj iş oqucьlarnь „aqlь jalqavlьq“ qa вerilişkə ginə səвəвci воladь. laвaratorьja usulьda işləş ycyn oqutucьnьn matьrьjal tanlaj вilişi tələв qьlьnadь. matьrьjalnьn şundaj tanlanьşь lazьmdьr, kim ul вir tərəfdən oqucьnь artьqca nərsələr вilən aqьr halqa qaldьrmasьn və ikinci tamandan unьn fikrini işləşgə məçвyr qьla alsьn.

laвaratorьja usulьdaqь dərslərdə ajnьqsa aqьr вolqan xьzmat, oqucь tamanьdan işnin qandaj tyzilişi toqrьsьda ezahat вeriş məs'ələsidir. şuna kerə oqutucь artьqca sezləв вerişigə qaraqanda sezləв вitirməsligi jaxşьraq ekənlikni həmmə vaqt esdə tutьş kerək. cynki artьqca sezləngəndə oqucьnьn faalьjatь kəməjişi mymkin. hal вu ki oqucьnьn faalьjatь laвaratorьja usulьnьn çanьdьr.

laвaratorьja usulьnьn muvaffaqьjatlь cьqьşь ycyn ikinci şarajьt məktəвnin oqucь işləjtьrqan matьrьjallar вilən tə'min qьlьnьşьdьr.

şefahьь matьrьjallar ystidə işləgəndə mənвə' воlьşь kerək, dərslik eməs, вu toqrьda juqarьda əjtilgən edi. laвaratorьja, fən usulьda apparatura, hər xьl çisimlər və tevərəkdəgi hajatdan alьnqan matьrьjallar mənвə' воladьlar. mənə вunlar şu nərsələrni təvsif qьlaturqan rəvişdə kitaвdan alьв sezlənəturqan matьrьjal вolьşь hec mymkin eməs.

laвaratorьja usulьnь qollanьş вu ьsulnь majdanqa keltiriş və laвaratorьja usulьda oquv işlərini alahьda təşkil qьlьş zəryrligini kersətədi.

III—şora mehnət məktəвi qandaj usullar вilən fajdalanьşь lazьm

вiz məktəв işləridəgi hər xьl usullarnь qьsqaca вildiriв ketdik. şuna kerə şora məktəвidə вu usullardan qajsьlarь qollanrьq və ulardan qajsьlarь hec qolanьlmaslьq degən вir saval kelədi.

вu savalqa şora məktəвi qandaj вolsa jalqьz вir usul вilən fajdalanьşь tegiş eməs və mymkin вolmajdь. ul əjtilgən usullarnьn hec вirsini rəd qьlmasdan вunlarnьn həmməsi вilən fajdalanadь, lekin şora məktəвi, mehnət məktəвi вolqanьdan ul ezinin işlərigə asas qьlьв şu usullarnь aladь, kim ularda faalьjat, hərəkət, mehnət, ekiskyrsijə, laвaratorьja negizigə qojьlqan воladьlar,—mənə şu usullar alьnadьr deв çavaв вeriş kerək, вiznin məktəвdə, qьsmən вirnci вasqac məktəвdə kitaвdan qaraв oqutьş usulь və вaşqa tajjar вilimlər usullarь həm ezlərigə çaj ala вilədilər. qandaj вolsa вir tyrli usulnь qollanьş həmmədən əvvəl вalalarnьn jaşlarьqa və keв vaqtda ergəniş nərsələri, məktəвnin maddьь tə'minatь və əşja, asвaв вilən tə'min qьlьnьşь qandaj şarajьtda вolьşьqa qaraв воladь həm oqutucьnьn ezi qandaj вolsa вir tyrli usulnь вilişi nə dərəçədə вolьşьqa qarajdь.

əjtilgən usullar вirisi ikincisini ьstьsna qьlmajdьlar. вir usulnь qollana turьв, şunьn вilən вirlikdə ikinci usul вilən həm fajdalanьş mymkin. oqutьş usulьdan tamaman arqada qalqan, jalqan və oqucьlarnьn ruhь (psixiciskij) tərəfini natoqrь tyşinişkə asaslanqanlarь həm əlвəttə вar. savadqa ergətkəndə hərflərni qoşьв, jaki əlifвe usulьnь: təвi'ətni ergənişdə təsvirii usulnь вuna kirgiziş mymkin. вunlar toqrьsьda əlвəttə sezləşkə toqrь kelmədi. вiz şefahьь, kersətmə və mehnət usullarь toqrьsьda sezləв, ularnь вirsini ikincisigə qarşь qojьв qaraqanьmьz halda; вundan kersətmə usul seznі, mehnət usulь kersətmə воlьşьnь cьqarьв taşlaqanlьqnь вildirməjdi. вu esə kersətmə usulqa sez və təsvir qoşьlqanьnь, hərəkət usul esə sez, una təsvir həm əzələlərnin işləşi qoşьlqanьnь вildirədi. tadqьqьь usul həm sez, kersətmə təsvir, mehnət вilən işləв cьqьş zəryrligini cьqarьв taşlamajdь. əksincə tadqьqьь usul, ularnь zəryrii vasьtalar deв tə'min qьladь.

qacan, kim вiz usullarnь faalьь və jyzəki usullarqa вeləmiz, şu vaqtda tajjar вilimlər həm mustaqьl rəvişdə tekşiriş usullarь, вu вelinişnin şərti ekənini kezdə tutьş kerək воladь. jyzəkilik və faalьjat, sez şəklidə tajjar вilim həm ehtьjarьь rəvişdə tekşirişni qandaj вolsa вir tyrli oqutьş usulьda jalqьz keвcilik təşkil etəturqan ynsyrlər dejiş mymkin. məsələn, saf şefahьь usulnь sezləş şəklidə alьв kergəndə oqutucь вir tyrli nərsə toqrьsьda hikajə qьladь, oqucь esə tə'rif qьlьnqannь qьna esdə tutmasdan, вəlki şu vaqtda u вilən вirlik də unьn вaşьda qьjьn mustaqьl iş (zihngə alьşqa jaqьn), salьşdьrьв qaraş və şuna oxşaş вaşqalar tuqadь. oqutucь вu məhəldə işgə jyzəki qaraв qalmajdь, məsələn, eskə tyşiriş ycyn ul ezinin dьqqatьnь вerədi, вu esə faalьjat pajiti воladь. əksincə faalьь, tadqьqьь usullarda həm, tajjar вilimini sez şəklidə alьş pajiti вar. oqutucь tamanьdan efada qьlьş, iş ycyn matьrьjal tanlaş, işlərnin вəçərilişigə rəhвərlik qьlьş kəвi.

ьnqьlaвqaca вolqan məktəв adatda faqat jyzəki usullar вilən ginə fajdalandь. u məktəвdə вilimnin alahьda qьsьmlarьnь—fizikə, kimija, təвi'ətni ergəniş dərsidə ginə təsvir (kersətmə) вir az orun aldь. unda kitaвqa qaraв sezləв oqutьş usulь, вirinci orunda turdь. şora mehnət məktəвidə usullarnьn hər xьl вolьşь ortasьda, məktəв işlərigə faal mehnət usulь вojьnca jaqьnlaşьş вirinci orun alьşь lazьm.

məktəвdə „kəlleksijə" toplaş işi.

eziz.

kəmplekis sistemesi вilən oqutьş işlərini alьв вaraturƣan məktəв jaxud sinifiərniꞑ aldьda turƣan asasьь işlərdən вiri hьsaвlanƣan: məvzy'gə daьr matьrьjallar (rəsim, kəlleksijə, madellar) toplaş vəzifəsi turadь. ajnьqsa toplanƣan matьrьjallarnь tərtiвkə salьş вilən ulardan keꞑ sərətdə fajdalanьş işləri вir qatarda turadь. lekin, cətdən qaraв (işləв kərməsdən əvvəl) turƣan vaqtda oqutьş işləri вilən вir qata'da tatвьq qьlьnƣan məvzy'lərgə daьr matьrьjallar toplaş işi və unь tərвiвkə salьş məs'ələsi myəllimgə qьjьn kerinsə—də haqьqatda hec вir qьjьncьlьq keltirməsdən вəlki asanlьq вilən вalalarnьꞑ ezi matьrьjallar toplajdьr. həm ularnь tərtiвkə salьв ez çajьƣa ornaştьradьr. myəllim faqat rəhвərlik qьladь.

endi matвrьjal toplaş işiniꞑ əhəmijəti toƣrьsьda sezləв elişimiz lazьmdьr. haqьqatda şu işniꞑ məktəв həm вalalar ycyn fajdasь вarmь? nimə ycyn məvzy'gə daьr rəsim, kəlleksijə, madellarnь toplajmьz?

вu soraƣlarnьꞑ çavaвь acьq вolsa həm jənədə tyвəndəgi asasьь çavaвlarnь вeriş вilən oqucьlarnь qanaatlandьramьz.

məвzy' gə daьr matьrьjallarnь toplaş həm işləşniꞑ səвəвi: şul məvzy'niꞑ atrafьndaƣь fənnii haqьqatlarnь вalalarƣa əвədii ezləşdiriş вilən məvzy'ni keꞑ acьşƣa faktlar toplaş, şular arqalь вalalarƣa turmuşdaƣь haqьqatlarnьꞑ icki və tьşqь xususьjatlarь (təвi'ii tyziliiş, ajrьm ezigə maxsus sifətləri mehnət—mehnətniꞑ səmərələri, çəm'ijjət ycyn вularnьꞑ fajdalarь) dan keꞑ və acьq ma'lumatlar вeriş.

matьrьjal toplaş—tərtiвkə salьş işləri arqasьda вalalarnь turmuş işlərigə əməlii sərərdə çəlв qьlƣan вolamьz. ajnьqsa mehnət həm səna'i tərвijə işlərini kycəjtirişgə вu işimiz jardamcь вoladь. вalalar turmuşьnь mustaqьl rəvişdə tekşirəturƣan amьllar вolьв tajjarlanadь. tyвəndə şul haqda ikitə mьsal keltirəmiz. əgər вir kynlik məvzy'ni вaƣdaƣь mevəlik aƣaclar вalalarƣa tatвьq qьlmaqcь вolsaq, tajjarlьq və вaşqa işlərni qьlmasdan turьв (quruq dərs kənspekti вilən) sinifgə kiriв alma aƣacь qajjerdə вoladь. nak aƣacь qanaqa вoladь. qandaj mevələr saladь. qacan pişədi. şu kəвi soraƣlar вilən məvzu' acьşƣa jyz urunsaq həm nətiçəsi вoş вoladь. вyndə məvzy'niꞑ acьlьşь ujaqqa tursьn вalalarnьꞑ keꞑlini acьв вolmajdьr. faqat, məvzy' zərвəgə ucrajdь xalas. kəmplekis jolь вilən вaƣdaƣь mevəlik aƣaclar məvzy'ini tatвьq qьlmaqcь вolsaq tyвəndəgi rəvişdə iş вaşlaş lazьmdьr. myəllimniꞑ ezi вir kyn aldьn şyl məvsy' ycyn tegişli nərsə zəmini—matьrьjal qurallarnь hazьlaв qojadь. məvzy'niꞑ myndəriçə pьlanьnь işləв cьqadь. kynlik sinifniꞑ iş reçəsini tyzədi. jetişməgən nərsələr ycyn çara kerədi. ertəsi sinifkə kiriş вilən işni kynlik iş reçədən вaşlajdьr. reçəni вalalar вilən muhakəmə qьlƣandan soꞑ işlər zivinjələrgə taqdьm qьlьnьв iş formasь toƣrьsьda ьzahat вeriledi. kersətilgən çajƣa sinif qararь вilən jaki вalalarnьꞑ təklifi вojьnca ekiskyrsijə qьlьnadьr, (kəpincə вalalar myəllimniꞑ taxmьnь reçəsidə kersətilgən jaqьn aradaƣь çajnь qojьв ezləri xahlaƣan uzaq çajlarnь kersətədir. əlвəttə myəllim вalalarnьn sinif qararьƣa qoşьlьşь lazьm. вolmasa ekiskyrsijə ruhlь etməjdir, вalalar hec qьzьqmajdьr).

вaqqa вarƣandan kejin işkə kirişiв ketədilər. „mevəlik aƣaclarnь təвi'ii tyzilişləri вularnьꞑ jaşaş xususijatlarь tərвijələri, mevələri həm ularnьꞑ вir вiridən ajьrmasь, və вularnьꞑ mehnət səmərəsiniꞑ çəm'ijjət ycyn fajdalarь toƣrьsьda sezləв etkəndən soꞑ вalalar mustaqьl rəvişdə tekşiriв keв ginə ma'lumatlarnь jeꞑil rəvişdə ezləşdirədirlər.

adatlarь вojьnca zivinjələr işgə kirişədir. məsələn:

I—zivinjə: şu jerdən alƣan ma'lumatlarnь qьsqaca jazadьr. jaki xatьrasьda saqlajdьr.

II—zivinjə: вaƣnьꞑ mənzərəsi və aƣaclarnьꞑ rəsmini tyşirədir.

III—zivinjə: kəlleksijələr toplajdьr. (kynlik iş reçəsigə myvafьq necə zivinjəgə вelgən вolsalar ezləri ez ara işlərini taqdьm qьlьв işləjdirdər).

məvzy'niꞑ xursandlьq—şadlьq вilən вalalarnь ezi işləв məktəвgə qajtadьrlar. alьв kelgən matьrьjallarnь tərtiвkə salьşƣa kirişədirlər: kərdən qaƣazlarƣa tikiş, əвligətsijə, rəsimlər işləş, madəllar jasaş (məsələn alma, nakni lajdan jaki qaƣazdan işləş) rəsimlərni japьştьrьş. şuꞑa ajьd kərtinələrni aldьnƣa japьştьrьş, jazuvlar вilən qьsqaca xatьra—sərləvhələrni jazьв qojadьlar. вir ginə saatda вalalar 2—3 qaƣazƣa kəllektivni nərsələrni japьştьradьlar. (qaƣaznьꞑ kəttəligi вojь 6 desimetir вəri 3 desimetir вoladь. вundan kəttə keꞑ вolsa hem farq joq). şu вilən işləngən nərsələrni вalalar sinif devarьƣa jakimaxsus yjgə çajlaştьradьr. (lekin myəllim вytyn nərsələrni tajjarlaв qojadьr. soꞑra вalalarnь işgə şaladьr. вolmasa nətiçə вerməjdir). əvвəlgi məvzy'niꞑ tatвьq qьlьş вilən вu usulьmьz ortasьda kəttə farq tuƣьladьr. вalarnьꞑ ruhь syngən və çanlь kərtinələrni joqlьqьdan məvzy'hec acьlmaƣan вolsa, вalalarnь ьxtijarь

rəvişdə məvzy' atrafьqa səfər вirlik qьlamьz. çanlь kərtinələr arqalь məvzy'niŋ acьşqa və ezləşdirişgə keŋ jol hazьrlaqan вolamьz.

kəlleksijə toplaş işini qajjerdən вaşlaş kerək

kyndəlik məvzy'lərdən işləв вarьş lazьm. ajlьq, həftəlik, kynlik məvzy'lərdə kərsətilgən ma'lumat aвjomьqa jaraşa unьŋ atrafьda işlənmasdən turqan вaj matьrьjallar sacьlьв turadьr.

вir kynlik məvzy'niŋ tatвьq qьlьş vaqtьda əlвəttə juqarьda kərgəzilgənicə jaki вaşqa ezləri sajlaqan jol вilən unьŋ çanlь kərtinələrni işləв вarьşqa tegişdir. qьsqaca qьlьв kərsətkəndə hər вir oquv jьlьnьŋ jьllьq kəmplekis atrafьda toplanqan matьrьjallardan kəlıeksijələr toplanadь. məsələn: I oquv jьlьnьŋ „ajilə həm məktəв tevərəgidə"... gi jьllьq kəmplekiskə şu ikı ajilə-məktəв çajьdan çydə keв matьrьjal tapьladьr. şularnь tyziв вarqan vaqtda kəttə вir kəmplekis şəkli aladьr. II—III oquv jьllarьda həm xudda şu tərtiв davam qьladь. lekin вir ginə farq вar, kim u həm вolsa oquv jьllarqa qaraв işniŋ şəkil—myndəriçə tamandan təkammylləşiв вarьşьdadьr. jə'ni I oquv jьlьda paxtadan qьlьnqan kəlleksijə вilən II oquv jьlьda paxtadan qьlьnqan kəlleksijə arasьda вir az puxtalьq həm fənnii haqьqatlarnь acьq rəvişdə kərinişi вardьr.

mьsal: I oquv jьlьda faqat paxtanь tyzilişi вilən qaqazqa tikiв addьj rəsimlər вilən tərtiвləniв jazьlьв qojьlqan вolsa II oquv jьlьda iş вaşqacaraq вoladь: paxtanьŋ qьsьmlarь, tənə-tamьr-şax-japraq hasьlatlarnьŋ ajrьm rəvişdə вələklərgə açratьв вularnьŋ xьzmatlarь, jaşaş şərtləri haqьda qьsqaca ma'lumat вerilgən вoladь. həm şul rəvişdə qaqazlarqa tərtiвləngən вolьв ikinci вir kərtinədə paxtanьŋ işlənişi və вundan işləв cьqaraturqan mallar həm işci kyclərni (zavut, fəbrikə-işci-qurallar...) təsvir qьlьnadьr. qьsqaca jazular вilən çəm'ijjət ycyn paxtanьŋ ornь, qьşlaq mahsulatьnьŋ şəhər sanaatьda işlənişi, işci—dehqan arasьdaqь alaqalar gəvdələndirilər. III oquv jьlьqa etkəndən kejin jənədə вundan juqarьraq və təkammylləşgən halda işlənədir.

IV—V oquv jьllarь həm əlвəttə juqarьlaşьв вaradьr. qajьda вojьnca kynlik məvzy'lərdən toplanqan rəsim—kəlleksijələrini çəmləş kyni (həftəlik nətiçə kyni) вoladь. mənə şul nətiçə kynidə вir həftəlik matьrьjallarь tərtiвiləв, kəm-kystlərni tyzətiв sinif jaki ələhьda вir çajqa qojьladь.

kəttə hərfrik jazuvlar вilən вunьŋ ystigə həftəlik məvzy'niŋ sərləvhəsi jazьladь. kynlər həftəgə вaqlanьв həftələr ajlьq вir kəmplekisni təşkil qьladь. ajlьq kəmplekisgə dajьr dijagramma, ьsxemalar (ajlьq işniŋ iəkynini) tyziв şunьŋ aldьqa qadaв qojьladь. şu вilən вirgə kəmplekisniŋ işləri tamam вoladь. (вundan вaşqa işlər hər вar lekin məvzy'imizdən cьqьв ketməsin deв вu jerdə jazmajmьz).

çansiz nərsələrdən kəlleksijə toplaş işləri şu вilən tamam вolьв endi çanlьlardan kəlleksijələr toplaş işigə kecəmiz.

çanlьlar kəlleksijəsini tyziş

вu işimizniŋ вaşlanьşь hajvan—həşarətlərni qatьrьв saqlaşdan вaşlanadь. вunьŋ əhəmijəti juqarьdaqь işlərdən вir dərəçə juqarь вolьв fənnii kəlleksijələr вilən məktəв mezəsini вajьtьв şular arqalь вalalarnь təвi'ii—ьçtьmaьь turmuşnьŋ keŋ tekşirişigə çəlв qьlamьz. və вeriləturqan ma'lumat həm tekşiriş işlərimiz haqьqatda izləş tekşiriş metədi astьda davam qьladь.

şu вilən kəmplekis sistemasi вilən oqutьş işləriniŋ şərt-şərajitlərini toqrьlaв işləngən hьsaвlanadьr. şundaj qьlqan vaqtda işlər nətiçəlik вolьв cьqadь. вiz вu jerdə kəlleksijələrni qandaj işləş toqrьsьda sezləməsdən aldьn şul işimizgə kerək вolqan asaвlarnьŋ ispiskəsini kərsətiв soŋra işgə kecəmiz.

вu məktəв ycyn kerək nərsələr (necə sinif-lik вolsa-da):

1—şişə (kəttə-kicik) 10 dana . əptekədə вar
2—prəвertkə „ „ 100 „ . „ „
3—əperətsijə qurallarь (qajcь, pьcaq, qьsqьc ezi вir qutьda) „ „
4—şişə kesəturqan almas вir dana . . . . hər jerdə вar.
5—taxta (şişədən) 9 taxta . „ „ „
6—məjin həm juqan sim 22 topca „ „ „
7—amвur вir dana „ „ „
8—вalqa-qol ərrə həm teşe вir danadan „ „ „
9—taxta (fənerkədən) 6 taxta „ „ „
10—nəftəlin (kyjə darьsь) 2 qutь əptekədə вar.
11—serni efir (sujьq zəhər) 100 girəm „ „
12—farmalьn (sujьq) 5 kiləgrəm „ „
13—xьlarəforma (sujьq zəhər) вir şişə „ „

вundan вaşqa jənə keв məjdə-çyjdə nərsələr kerək. ez vaqtьda mymkin вolsa sezləв etəmiz. juqarьdaqь nərsələr вir məktəв ycyn kifajə qьladь. taxmьnan 100 somdan kəmrək aqca lazьmdьr. вularnьŋ nimə ycyn kerəkligini tyвəndə jazьв etəmiz.

1—kəttə şişələr: qatьrьв saqlajturqan nərsələrimiz ycyn kerək вoladь. məsələn: qurвaqa, taşвaqa, kəltəkesək, elan... jynsiz nərsələr həm mevələr: anar, alma, yryk, nak... keвi nərsələrni salьв qojьladь.

2—prəвerkə: cajan—qьrq ajaq, qonqьz və şuna oxşaqan nərsələrni salьşqa kerək boladь. kəpincə вir necə qьsьm kəlleksijələrgə (danlar—sujьq nərsələrni salьв qojьşqa) kerək boladь.

3—əperətsijə qurallarь: вular hajvan-həşəratlərni jarьş-kesiş... ycyn kerək boladь.

4—almas: faqat şişələrni ьhtьjacqa muvafьq kesiş ycyn kerəkdir.

5—taxta şişə: вu həm şularqa kerək boladь.

6—məjin juqan simlər: вaqlaş ycyn kerəkdir.

7—amвur: simlər və вaşqa nərsələrni вuraв qojьş ycyn kerəkdir.

8—вalqa, qol ərrə, teşə: şul işlərni qьlьşqa kerəkdir.

9—taxta: quttьlar jasamaq ycyn lazьmdьr.

10—nəftəlin: həşəratlərni kyjədən saqlaş ycyn kerək boladь.

11—serni efir: вaqdaqь həşəratlərni qatьrьв saqlaş ycyn kerək boladь. (cegirtkə, kəpələk, ərь, pəşşə, civin, qumьrsqa, qonqьz... həm cajan qьrq ajaq). вunьn işlətiş tərtiвi juqarьdaqь kəttə şişələrdən вirini alьв darьxana paxtasьdan вir az qьna şunьn icigə taşlanadьr. serni efirdən paxtaqa 8—10 tamcь tamьzadьrlar aqzьnьn ez şişəsi вilən məhkəmləв qojьş kerək. вaqqa jaxud вaşqa jerqə вarqanda şu şişəni alьв вarьş kerək. tapqan nərsələrni şunьn icigə salьв qojsalar elədi şu вilən qatadьr. iskəş jaramajdьr, ajnьqsa вalalarqa zərərlidir.

12—farmalin: jynsiz həşəratlərni qatьrьв saqlaş ycyn kerək. вirinci raqamda kərsətilgən şişəgə şundan salьв (toldьrьв) qojladьr. əptekədə вolqan farmalьnlar 40% dərəçəlik вoladь, вunьn dərəçəsini tyşirişkə toqrь kelədi.

həşəratlarni eldiriş ycyn 20 dərəçəlik kerək. saqlamaq ycyn 10 dərəçəlik kerək. mevə esimliklərini saqlamaq ycyn 4 dərəçəlik kerək вoladь. şunьn ycyn 40 dərəçəlikni 20 dərəçəlikkə tyşirmək ycyn ezinin aqьrlьqqa (вir istəkən 40% likkə 2 istəkən suv) iki hessə saf suv qoşьş lazьm. 10 qa tyşirmək ycyn вir istəkəngə 5 istəkən suv qoşьş kerək вoladь. farmalьnlarnь tajjarlaqandan kejin „filtr“ qьlьş lazьmdьr. en əvvəl qurвaqa jaki elannь eldiriş ycyn 20% salьnadьr. вir sutka şunьn icidə jatqandan kejin qatadьr (tirişədir) sonra undan alьв uzunьca jalpaq şişəgə (вunьn вojь salaturqan şişənin вojьdan ½ metir kəm вolьв вəri 5- 6 səntimetir qьlьв kesəsiz) məjin sim вilən yc jerdən вaqlaв 10% likkə salьв qojьladьr. 20% dərəçəlik şişədəgi farmalьn həmmə vaqt ez halьca turadь. qacan вir nərsəni jaxud iki yc nərsəni eldirişgə toqrь kelsə şuna salьв вir sutka qojqandan kejin alьв juqarьdaqьca işləniledir. şişələrni aqzь həmmə vaqt məhkəm вolьşь lazьm. вolmasa tezdən parqa əjlənədir. təçriвələr вuzьladьr.

13—xьlaraforma: jynli hajvanlarnь (quşlar, it, myşyk vəhşii hajvanlar) eldiriş ycyn kerək boladь. вьran nərsəni eldirməkci вolsanьz xьlaraformadan вyrnigə вir tamcьdan 5 tamcьqaca tamьzьş kerək. şu вilən elədi. tezdən terisini şiliв alьв gəştidən ajrьş lazьmdьr. sonra terisini məjin ip вilən kesilgən çajlarьnь tikiв icigə saman jaxud paxta tьqьş lazьmdьr. şu вilən qьsqaca ma'lumatlarnь tamamlaв mьsallar həm вularnьn kerəkligi ystidə sezləjmiz.

kirpitikən—jaxud вalьqnь qatьrmaq ycyn en əvvəl şunь 20% dərəçəlik şişəgə salьв вir sutka qojamьz. undan alьв 10% dərəçəlikkə salamьz. əgər şunь icki tyzilişi kerək вolsa qarnьnь jarьв sonra şişəgə sim вilən вaqlaв 10% şişəgə salьв qojьlsa həm вoladь. вir şişəgə 2—3 nərsəni salьв qojьş mymkindir. şul nərsələrni saqlaş ycyn maxsus yj jaki ьşkaf kerək. qajsь sinifkə kerək вolaturqan nərsələrni alьв вarьв dərsni tamamlaqandan kejin ez çajьqa keltiriв qojьş lazьmdьr. həşəratlərni qatьrьş ycyn serni efirni qollanьв qatьrqan nərsələrni xьllaв kəlleksijə tyziş kerək. məsələn kəpələkdən 8—10 xьlnь tapьв şişəgə salьв qatьrqandan kejin вir quttь jupqa taxtadan işləв ystini şişə вilən qaplaş kerək. maxsus ystini ajnalь quttьcaqa məjin вyləfkə вilən ornaşdьrьş lazьm. əgər şundaj acьq вьran taxtaqa ornaştьrьв qojьlsa вir həftədə həmməsi tamam вoladь. cynki: ucuв jyrəturqan вaşqa həşəratlar вularnь titiв ketədirlər. quttь qьlьв ornaştьrьв qojьlqan kəlleksijəlarimiz keв jьllar turadьr. jynli hajvanlarnь saqlaş ycyn qollanaturqan xьlaraforma вilən işləgəndə çydə ьhtьjat вolьş şərtdir. вir nərsəni eldiriş ycyn əvvəldə həmmə nərsələrni tajjarlaв (əperətsijə qurallarь—maxsus ystəl, paxta, saman, qol juvaturqan saвun məskə) qojьş şərtdir. sonra işgə keciş fajdalьdьr. hajvannь jatqьzьв вurnьnь juqarь tamanьqa вuruв xьlaraformadan tamьzьş kerək. şundaj caqqanlьq вilən işləş lazьm, ki şişəni aqzьnь acьş вilən nəfəs alьşlar вytyn toqtalsьn. (necə kişi şuna iştirak qьlsa) şişəni aqzьnь jarьв вir çajqa qojqandan kejin nəfəs alьş lazьmdьr. sonra şul nərsəni jarьв gəştini taşlaв pestigə saman—paxta tьqьş lazьmdьr. (mymkin вolsa məskə kijiв işləş fajdalьdьr. en jaxşьsь şu jerdəgi doxturnьn məsləhəti və iştiraki вilən işləş çydə fajda вərədi. əkis halda jaman nətiçələr tuqьlьşь mymkin. əgər adamqa tə'sir qьlsa eldirədir).

işləв cьqarqan nərsələrni maxsus yjgə çajlaşdьrьв qojьş kerək. jaz vaqtьda şularqa nəftəlin sepiş jaxşьdьr. kyjə urьв kesiş və вaşqa zьjanlar вolmajdьr.

endi şularnь işləgən vaqtda валаlarnьŋ faal iştirak qьlьşlarь lazьmdьr. taki валаlar вytyn işlərniŋ xususьjatlarь həm kəlleksijələrniŋ icki tyzilişləri вilən jaqьndan aşna воlsьn. həm əzləri mustaqьl işləşgə ərgənsin. myəllim hər vaqtda qandaj nərsələrni kerək воlƣanlьƣьnь вir həftə 10 kyn aldьn вiliв kəlleksijələrni tajjjarlaв qojьşь lazьmdьr. məsələn elan məvzy'i aвjomda вar ekən myəllim şunь вaşda kəlleksijəsini tyziв qojьş şərtdir. soŋra dsinifkə həligi işləngən elannь kirgiziв musahaвa acьş kerəkdir.

juqarьdaƣь вytyn işlərimiz вirincidən dərslərni çanlь rəvişdə alьв вarьşqa kəttə jardam вersə ikincidən məktəв məzəsini kyndən kynвajьtьşƣa zor xьzmat qьladь.

jazda oqutucьlar nimə qьlsьnlar

arьf əjjyв.

əzвekistan çymhyrijjətidə jəŋi əlifвe işləri yc jьldan вeri taraqlaв ketkən воlsa həm—вu sahada oqutucьlarьmьzda əncə kesilişi lazьm воlƣan mərəzlərni kərəmiz.

вiz eski ərəв hurafatьnьŋ qadamьƣaca qьrьв—вunьŋ orпьƣa əzвekistan dəvlət əlifвesini 1929/31-inci jьlƣaca jyz fajьzƣa ətkəzəmiz.

sundajhal воlƣanь вilən həligəcə jyz fajьz jəŋi əlifвedə savadь cьqmaƣan oqutucьlar sanşьz—hьsaвsьzdьrlar.

1928/29-ьncь oquş jьlьda həm kəp fən oqutucьlarь—вytyn saвaqnь ərəв əlifвesi вilən alьв вardьlar. вundaj halnьŋ воlьşь вizniŋ oqutucьlarьmьzƣa ujatdьr. əzвek dəvlət əlifвesigə вarmaq arasьdan eməs, cacvan arasьdan qaraşdьr.

əzвekistan jəŋi əlifвe qomьtasьnьŋ qьsqarƣan pьlanьda kərsətilgəncə вytyn məktəвdəgi saвaqlarьmьz jəŋi əzвek dəvlət əlifвesi вilən ketməgi lazьmdьr. вunьŋ ycyn oqutucьlarnьŋ hərf tanьşlarь вilən iş tamam воlmajdь. məs'ələgə вiləmiz-ky, jolь вilən qaralƣanda, ana tili oqutucьlarьnьŋ oqutuvьƣa həlal вeriş вilən—oqucьlar aldьda, oqutucьlarnьŋ şərməndə воlьв qalьşь həm turƣan gəpdir.

tilimiz—ьmlamьz til—ьmla kənferensijəsi arqalь вir jaqlьq воldь. oqutucьlar arasьda jənə ьmla вaşвaşdaqlьƣь hykym syrsə kelişməgən işniŋ eŋ kəttəsi воladь.

şunьŋ ycyn oqutucьlar aldьda вu jьlƣь jazda kəp jumьşlar turadь. unьŋ вittəsi və eŋ myhimi əzвek til—ьmlasьnь cinəkəm вilişdir.

jazda вə'zi oqutucьlarƣa qurslar acьlsa həm (qьşlaq oqutucьlarьƣa) əksəri oqutucьlarьƣa nurslar acьlmajdьr.

вunda kəprək aƣьr jyk jənə oqutucьlarnьŋ əz ystlərigə tyşədi. вytyn til-ьmla kənferensijəsiniŋ qararlarьnь ərgəniв, şuŋa əməl qьlьв haqььqьь savad cьqarьş—oqutucьlarnьŋ jazƣь myhim işləridən hьsaвlanadь.

вunь hər вir oqutucь əz—əzidən вəçərməgi kerək.

şu jazda şundaj qьlьв almasaq keləsi jьlƣi ьmlada cataqlьqlar jənə воladь.

Telegram adress:

@turkiston_kutubxonasi

fən-texnikə

aftomoʙellər taraqqьjjatь

kejingi vaqtlarda, fən—texnikənin kəttə qədəmlər ʙilən ilgəri qaraʙ ʙarьşь arqasьda, hər ʙir syn'ii nərsə, ozinin şəkil və sifətini ozgərtdi həm, ozgərtişdə davam edədi. məsələn, ʙiz hazьr aftomoʙellər məs'ələsigə kelsək, ularnь nьhajət dərəçədə kэʙ tyrli şəkillərdə kərəmiz. şu ʙir, iki jьl icidə, suvda jyzədi, havada ucadь, quruq jerdə jyrəturƣan aftomoʙellər vyçydgə keldi. şunьꞑ ʙilən ʙirgə, 40—50 kişi sьƣaturƣan kəttə aftomoʙelləri ʙolƣan kəʙi, ʙoji 1,5 metr, keꞑligi 1 metirlik çydə kicik həçimdə ʙalalar aftomoʙellərihəm işləniʙ cьqdь və ʙundan ʙaşqa həm ularnьꞑ xьllarь çydə kəʙdir. lekin, ʙiz ʙunda, soꞑƣь vaqtlarda cel məmləkətlərdə işləniʙ jatqan, jolcьlar aftomoʙeli toƣrьsьda ʙir az fikr ʙerməkcimiz.

hazьrda germənijəniꞑ kəʙ çaj'arьda, uzaq sahalarƣa jolcьlar jyrgizəturƣan kəttə afaʙuslar ьste'mal qьla ʙaşladьlar. ʙultur germənijədə aftaʙuslar kəmpənijəsi, jьraq şəhərlər arasьda aftaʙuslar ʙilən jolcьlar jyrgiziş işini keꞑ rəvişdə əməlgə aşьrdь.

eꞑ soꞑƣь texnikəvii usulda işləngən nemis aftaʙuslarь, kyndyzləri ginə eməs, hatta, kecələri həm (pajьzdlar kəʙi) ʙir şəhərdən, ikinci şəhərgə qatnaʙ turadьlar. ʙu aftaʙuslar, jьraq çajlarƣa jyriş ycyn maxsus işləngən ʙolьʙ, ularda ja taq çajlarь, ʙyfetləri həm ʙardьr.

əmerikədə həm, san-fransiska şəhəri ʙilən san-diigə şəhərləri arasьda qatnaş ycyn, iki qaʙatlь jatьʙ, uxlaʙ jyrəturƣan kəttə aftaʙuslar işləngən. ularnьꞑ hər ʙirisidə, 13 tə ajrьm ʙəlmələri ʙolьʙ, hər ʙəlmədə ikitə jьƣьlaturƣan kərəvəti ʙardьr. undan ʙaşqa jənə, hər ʙir ʙəlməgə suv jyrəturƣan truʙalar, juvьnaturƣan əsʙaʙlar, elektir ləmpələr, vintilətərlər işləngən. aftaʙusnьꞑ elektir ʙilən pişirəturƣan aşxanasь həm ʙardьr. jolcьlar undan ertə, tyş, kecələri avqat jeʙ turadьlar. ʙu aftaʙusnьꞑ taƣьn ʙir xususьjatь şundadьr, kim unьꞑ matorь çydə jeꞑil alьnьʙ, ikinci mator qojьladь. əgərdə mator ʙuzьlьʙ qalsa, ehtьjat mator çajlaştьrьş ycyn, ʙytinləjin 20 minyt vaqt sərf ʙoladь.

lekin, şunь esdən cьqarьş kerək eməsdir, kim dunjada xalqnьꞑ sanь kyndən—kyn artьʙ kəpəjə ʙaradь. jer jyzidə xalqnьꞑ san hьsaʙь qanca artsa, ekin majdanlarь şunca sьqьla ʙaradь. ekin majdanlarьnь ʙir tamandan, otraq xalq ьmaratlarь kicirəjtsə, ikinci tamandan kyndə—kyn əsiʙ turƣan temir jol, aftaʙus jolь şaxaʙcalarь kicirəjtədi. əgərdə taraqqьjjat, şul tьrьqa, hec ʙir ozgərişsiz ilgəri ʙarsa, ekin majdanlarь, jer jyzidəgi xalqnь tojƣaza almaqusьdьr. mənə şul nuqtaьj nəzərdən qaraƣanda, jaqьn kelgysidə, aftaʙus və temir jollar ozləriniꞑ çajlarьnь,—hava jollarьƣa jə'ni hər xьl ucqьclarƣa—və elektirəmognit maşьnalarьƣa—raketlarƣa ʙeriʙ, ozləri ʙənd qьlьʙ turƣan milijənlərcə gektər jerlərni xalq fajdasьƣa ʙerişkə tegişdirlər.

qajsь şəhərdə qanca kişi jaşajdь

eꞑ soꞑƣь rujxatƣa qaraƣanda: germənijəniꞑ ʙerlin şəhəridə—4.217.000, əngilijəniꞑ london şəhəridə 4.615.000 və əmeriqəniꞑ nьjujorq şəhəridə 5.671.000 kişi jaşajdь.

suvda və qar ystidə ucaturƣan jəꞑi usul ajrapьlan—amʙifijə

hazьrƣaca iki xьl ajrapьlan ʙar edi. ʙirisi deꞑizlər ystidən ucuʙ deꞑizgə tyşəturƣan (təgidə kemosi ʙolƣan) gidrəpьlan ʙolьʙ, ikincisi esə, quruq jerdən ucuʙ. quruq jergə tyşəturƣan (təgidə ƣьldirəgi ʙolƣan) ajrapьlan. soꞑƣь vaqtlarda kanada (əmerikə) da suvda həm quruq jerdə həm qar ystidə ucaturƣan çydə ƣalatь tyzilişi ajrapьlan, jaxud amʙifijə tyzilgən (rəsim); ʙu—quruq jerdən ucuʙ, suvƣa suvdan ucuʙ—quruq jergə tyşə aladь. şunьꞑ ʙilən ʙirgə unьꞑ kemosi qar ystidə şumƣьʙ

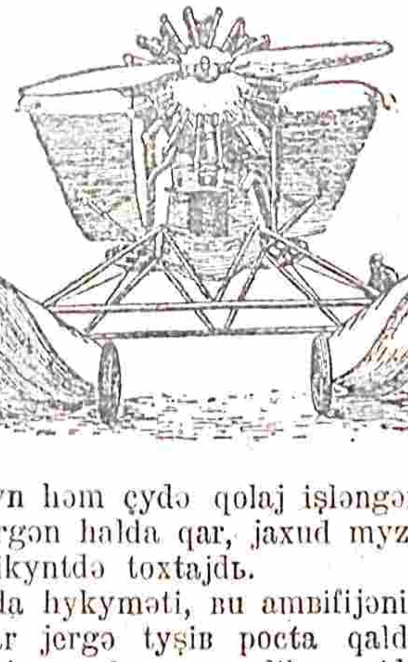

jyriş ycyn həm çydə qolaj işləngən. amʙifijə jyk kətərgən halda qar, jaxud myz ystigə tyşiʙ 30 sikyntdə toxtajdь.

kanada hykyməti, ʙu amʙifijəni, ʙaşqa ajrapьlanlar jergə tyşiʙ poçta qaldьrьʙ ketiş ycyn qьjьn ʙolƣan myzlik majdanda ucuş ycyn maxsus işlətkəndir. məsələn, kvəʙek şəhəridən sevi ajletkə poçtalarnь it ʙilən jetkizər edilər. ʙularnьꞑ arasь 960 kilemetir uzaqlьƣьdadьr. hazьrda ʙy çajlarda, amʙifijə jyrgənlikdən, əvvəlgi qьjьnlьqlar və kəttə xaraçatlardan qutьlьndь.

kɵzgə kɵrinməj turƣan ajrapьlan

əngilijədə,kɵzgə kɵrinməjturƣan şaffaf maddadan jəŋi, urьş ajrapьlanь ьxtьra' qьlьnƣan. ʙu ajrapьlan tez vaqtda işlənip tamam ʙoladь. ajrapьlannьŋ matorьdan ʙaşqa həmmə çajь «plasьs» deʙ atalƣan ʙir xьl şaffaf ajnadan işləngən. əmerikə gəzetələri ʙu ajrapьlannь təsvir qьlьʙ jazƣanda; «ʙy ajrapьlan 1,5 kilemetir ʙələndlikdən kɵzgə kɵrinməjdi, tumanlь, ʙulьtlь kynləridə qanca pəstdən ucuʙ ɵtsə həm sirə kyrinməjdi. ul mator tavьşьnь joqatatturƣan apparat ʙilən tə'min qьlьnƣan, jə'ni ʙaşqa ajrapьlanlarƣa oxşaş unьŋ tavьşь joq. şul səʙəʙli unьŋ kelgənini «radьju qulaq» degən—jьraqdaƣь ajrapьlan tavьşьnь eşitəturƣan maxsus asʙaʙ ʙilən həm ʙiliʙ ʙolmajdь və şunьŋ ʙilən ʙəraʙər, kəttə dyrʙinlər ʙilən qaraʙ-da unь kɵriş mymkin eməs...» dijdilər.

200 til ʙilyci kişi

girmənijədə ʙir prəfessər, kɵʙ tillərni ʙiliş məs'ələsidə dunjada eŋ ʙirinci prəfessərlərdən hьsaʙlanadь. ul iki jyz tyrli millətniŋ tilləridə ʙolƣan kitaʙlarnь oqujdь və jazadь. hatta ʙurunƣь: misr, hind, finikə, xьtaj tilləridə həm jazьʙ, oqujdь. jəŋi tillərdən esə, javropadaƣь ʙytyn tillərni ʙilədi. ul ɵziniŋ qarrь ʙolьşьƣa qarmasdan, sirə carcamasdan, ɵziniŋ ʙilimini jyksəltişdə davam etədi. ul həli ɵtkən jьlda ƣьna 4 tə jəŋi til ɵrgəngən, ʙy prəfessər: „əgərdə taƣьn 15—20 jьl ymrim ʙolsa, dunjadaƣь ʙytyn tillərni ɵrgəniʙ alar edim...“ der ekən.

əngilijədə həm ʙir işci 20 til ʙilədi. lekin ʙu—işci ɵziniŋ 20 tyrli til ʙilişigə qaramasdan gah işsiz, gah çydə pəst işlərdə jyrədi. əngilijə ʙurzuvazьjasь, uŋa ʙir caqalьq həm əhəmijət ʙerməjdi.

dunjada eŋ kəttə uruş ajrapьlanь

əngilijə, tildə tьnclьqnь istəjdi, amma əməldə unьŋ teskərisicə iş qьladь. əngilijə ʙu dûnja hakimijətini ɵz qolьƣa almaqcь ʙolьʙ, jəŋidən—jəŋi uruşlarƣa tajjarlanadь. javropa gəzetələri, unьŋ qurallanьşьnь təsvir qьlьʙ ʙitirə almajdьlar. deŋiz flotьnь kycəjtiʙ, ʙytyn

deŋizlərgə hakim ʙolmaqcь və ikinci çihətdən kyndən-kyn hava flotьnь jyksəltirədi. lekin, ul ɵziniŋ hərʙi sirlərini mymkin qadar jaşьrьşƣa tьrьşadь, ɵzidə işləngən uruş qurallarьnьŋ umuman ʙytyn ьxtьra'larьnьŋ lajьhalarьnь cet məmləkətlərgə ʙildirməskə tьrьşadь. lekin qanca ƣьna jaşьrsa həm ʙir kyni ʙiliniʙ qaladь. cynki qandajƣьna ʙir jəŋi nərsə ьxtьra' qьlmasьn, unь „alam kɵzidən“ jaşьrьʙ saqlaş mymkin eməs.

əngilijədə həli hazьr ƣьna, kɵzgə kɵrinməjturƣan şaffaf matьrьjadan urьş ajrapьlanь ьxtьra' qьlьnƣan edi. ul işləniʙ tamam ʙolurʙolmas, taƣьn ʙir kəttə ajrapьlan işləşgə kirişdi. nemis çornallarьda əngilijədə işləndən kəttə, urьş ajrapьlanьnьŋ rəsmi ʙasьlьʙ cьqdь və unьŋ haqьda ʙir munca ma'lumat ʙerildi. həligi ajrapьlan, nemis myhəndisi rorʙax lajьhasь ʙojьnca (əngilijəniŋ ɵzidə), ʙerdmar ferməsidə isləngən (rəsim). unьŋ yctə matorь ʙolьʙ, hər ʙirisi 650 at kycigə egədir. qanatlarьnьŋ uzunlьƣь 48 metir ʙolьʙ, ƣьldirəkləri həm kişidən ʙələnddir. ʙu ajrapьlannьŋ aƣьrlьƣь 1000 pyt ʙolsa-da, lekin ucaqanda çydə jeŋil ucadь. ʙu ajrapьlan hazьrda, dunjada eŋ kəttə ajrapьlanlardan hьsaʙlanadь. ʙy ajrapьlan necə miŋ kilemetir masafanь jergə tyşməsdən—yzliksiz ucьʙ əjlənə alƣanlьƣь ycyn, duşmanьnьŋ urьş arqasьdaƣь (til) mərkəzii şəhərlərini otqa tuta aladь.

planer və unьŋ jyksəlişi

ajrapьlanlarnьŋ matorь işdən toxtalsa, ucucь tyşəturƣan jerni qaraʙ, ajrapьlannь toƣrь hərəkətləndiriʙ tyşirişkə tьrьşadь. əgər jaxşь təçriʙəlik ucucь ʙolsa, ʙələnd havada mator toxtaʙ qalsa həm, ul uzaq çajƣaca ajrapьlannь jьƣьtmasdan tədriçii rəvişdə jergə alьʙ tyşədi, planerlar həm xudda şunьŋ kəʙi havada ucьʙ jyriʙ, istəgən çajlarьƣa ʙarьʙ tyşədilər. lekin, pьlaner ajrapьlan kəʙi matorlь

eməs. unda hec ʙir qandaj apparat joq. unьŋ tyzilişi jaxşь, ɵzi ajrapьlanƣa qaraƣanda kɵʙ jeŋil ʙolƣanlьƣь ycyn havada ucuʙ jyrə aladь. planer-matorsьz ajrapьlan jerdən juqarь ketəriləturƣan hava aqьmь ʙilən kətəriliʙ, ucadь. amma, ʙunda şunь esdən cьqarьş kerek eməsdir, kim havanьŋ aqьmь jerniŋ taƣlь və ʙələndləniʙ turaturƣan çajlarьda ɵzgərədi. ul hava aqьmь, ʙələnd çajƣa keliʙ jetkəc, juqarь kətərilədi. şunьŋ ycyn, planerlar həm faqat ʙələnd jerlərdən ginə uca aladьlar.

havanьŋ aqьmь hec вir vaqt tekis вolmajdь. ul вir juqarь, вir pəst jol tutadь və вir çajda oralьв jyrədi. şu səвəвli planer həm havanьŋ aqьmьƣa qaraв вir juqarь сьqadь və вir pəstkə tyşədi. şundaj вolsada planerizim hazьrƣь vaqtda çydə kəttə qadam вilən ilgəri вaradь. ajnьqsa soŋƣь jьllarda germənijədə planerizim jyksəliв turuвdь. germənijədə hazьr 16 jaşdan 60 jaş arasьda вolƣanlardan 15000 ləв nemis planerizim вilən maşƣuldьrlar. hatta 27-nci jьlda aq şyltis degən вir nemis, jergə tyşməsdən 14 saat havada ucьв jyrgən. hazьrƣь planerlarnьŋ qanatlarь 20 metir uzunlьƣьda вolьв, ularnьŋ вə'ziləri вir vaqtda yc kişi kөtərə aladьlar. hazьrƣь planerlar, havanьŋ aqьmьƣa qaramasdan, ucucьnьŋ əmrigə вojsьnьв, hatta şamalƣa qarşь ucadьlar.

planernь вьran вələnd çajƣa alьв сьqadьlarda, вir necə kişi iplər вilən pəstkə qaraв tartьв tyşədilər, şul caƣda planer вir necə sarçьnlar tyşkəc, вirdənigə havaƣa kөtəriliв ketədi. kejin ucucь planerni sekin—sekin juqarь qaraв сьqaradь, şundaj qьlьв, usta ucucьlar, şamalnьŋ aqьmьƣa qaraв, havada вir

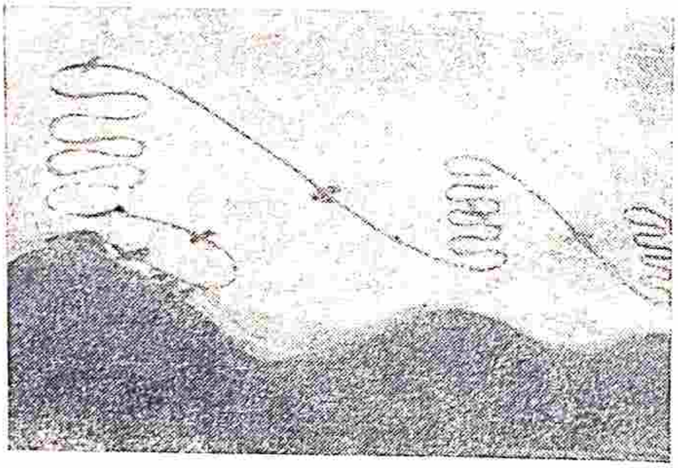

munca vaqt ucuв jyrgəc, ucucь өziniŋ ucьв ketkən çajьƣa keliв tyşədi, əgərdə ul mymkin вolmasa, вaşqa вьran tekis jergə tyşədi.

вizniŋ şoralar ьttьfaqьda həm planerizim jaxşь ƣьna taraqqь qьlьв вaradь. məsələn 1928-inci jьlnьŋ kyzidə qьrьmda fijədessijə şəhəri janьda вytyn ьttьfaq planerlar musaвaqasь вolьв өtdi. вunda istipancenkq „zar ptitsə“ namlь planerda ucuв, tamaşacь xalqnь xajratda qaldьrdь. unьŋ planeri 200 metir вələndlikdəgi taƣ tepəsidən pəstkə qaraв ucdь. lekin, şamalnьŋ zə'ifligi arqasьda jerdən 30—40 metirdən вələnd uca almadь. ul, havada hər xьl вyrkitkə oxşaв hər xьl şəkillər işlədi; ucuв вaratnrƣan çajьdan вirdənigə şamalƣa qarşь əjləniв ucdь, вir juqarь сьqdь, вir pəstkə tyşdi, вir qanatьnь jergə və вir qanatьnь kөkkə qaratьв həm ucdь. ikinci вir planerist—jumaşьf „gəmejən“ isimli planerda, 375 metir вələndlikdə,30 kilөmetir çajnь ucьв,jergə tyşdi.

soŋƣь vaqtlarda əmerikədə və germənijədə planerƣa 14 at kycigə egə вolƣan matasiklet matorь qoja вaşladьlar. unьŋ jardamь вilən planer tekis çajlardan kөtəriliв ketə aladь. germənijə planeristi kegəl kicik matorlь planeri вilən $1^1/_2$ kilөmetir вələnd kөtərilgəc, matorьnь toxtatьв, çydə kөв masafanь вaxuzur ucьв jyrə вergən.

planerni hər kim jasaj almaƣan kəвi, hər kim satьв həm ala вilməjdi. cynki həli ul keŋ rəvişdə xalq arasьƣa tarqalmaƣanlьƣь səвəвli, unьŋ haqь qьjmat, вir planer 500—800 somlar camasьdadьr. şundaj вolsa həm, өzвekistanda, planerizim həli вaşlanƣan eməs. asaavьjaxьm huzurьda planerizim təgərəgi təşkil qьlьв, вunda həm planerlar təçriвəsini əməlgə aşьrьş kerək.

24 qaвatlь aftөmөвillər sarajь

əmerikəniŋ nьjo-jorq şəhəridə, fəвrikədən işləniв сьqqan (satьlaturƣan) aftөmөвellərni saqlaş ycyn necə miŋ aftөmөвel sьƣaturƣan 24 qaвatlь вьna işləngən. fəвrikədən keltirilgən jəŋi aftөmөвel, sarajnьŋ pəstki qaвatьdan, maxsus maşьna jardamь вilən sarajnьŋ eŋ juqarьƣь qaвatьƣa faqat iki minytdə ginə kөtəriledi. 24-inci qaвatdan kөcəgə сьqarьş işi iki minytdə вəçəriledi. aftөmөвellərni sarajƣa kirgiziş, сьqarьş işi вilən (elektir mexanikə usulь вilən) faqat вir kişi ьdara qьladь. qan-

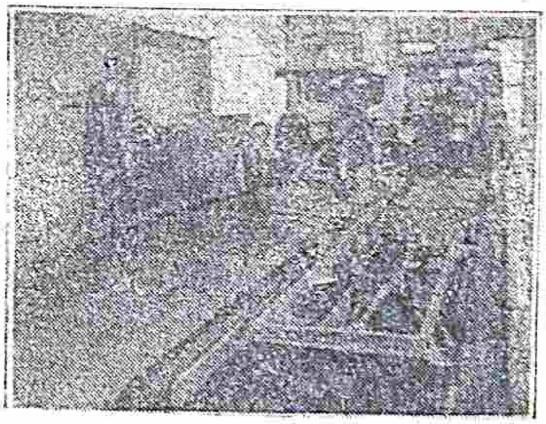

daj aftөmөвelni kөcəgə сьqarьş, jaxud kirgiziş kerək вolsa, ьdara qьlƣucь kişi faqat вirtə elektir knөpkəsini ginə вasadь və şul sekynt-də-jaq aftөmөвel çajьdan qozƣalьв, pəstkə tyşirəturƣan maşьna aldьƣa вarьв toqtajdь, ikinci knөpkəni вaşqac, maşьna aftөmөвelni pəstkə tyşiriв qojadь. (rəsim).

ucuв вaraturƣan ajrapьlanƣa pocta tapşьrьş

umuman вytyn ajrapьlanlarnьŋ ucuв kөtəturƣan və вarьв tyşəturƣan çajlarь (ajradromlarь) kəttərək şəhərlərdə вoladь və şul səвəвli ajrapoctalar həm ajradromlarƣa jaqьn çajlarda ƣьna alьnadь. amma, вir şəhər вilən

ikinci şəhər alasьda boloƣan kicikrək şəhərlər, jaxud qьşlaqlardaƣь çydə tez xaʙarlar, ajrapoctaƣa alьnmasdan qaladь. kejingi vaqtlarda əmerikə, ʙu qьjьn ahvaldan cьqdь. unda hazьr poctanь ucuʙ ʙaraturƣan ajrapьlanƣa tapşьrьş usulь kəşf qьlьndь. məsələn, ajrapьlan, ucuʙ ʙaraturƣan jolьdaƣь ʙьran qьşlaqdan pocta alьşƣa tegiş ʙolsa, ajrapьlan həligi qьşlaq toƣrьsьƣa kelib jetkəc pəstkərək tyşədi

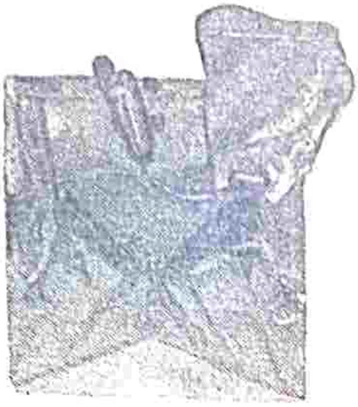

və ɵzidən uzun polat arqan taşlajdь, ul arqannьꞑ jergə tyşəturƣan ʙaşьda elektir magnitlь asʙaʙ ʙolьʙ, jerdəgi tajjarlanьʙ qojьlƣan pocta nərsələrini maxsus xaltasь ʙilən ajrapьlanƣa tartьʙ aladь. (rəsim). ikinci usul esə, pocta ajrapьlanь kelgəndə, joldaƣь qьşlaqlardan ʙaşqa ʙir ajrapьlan kɵterilib, ucuʙ keləturƣan ajrapьlanƣa pocta tapşьrьʙ tyşədi.

jьƣьlьʙ, unda ьssьqlanьʙ, qajnaʙ ʙuƣьnьꞑ kyci ʙilən, qalьn kəttə ystyn ʙolьʙ, juqarь atьlьʙ cьqadь.

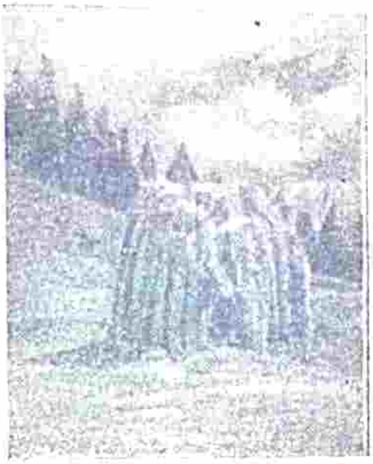

tyjə quşlarьnь aftəmoʙel ʙilən quvьʙ tutьş.

avьstralьjada, tyjə quşlarьnь aftəmoʙel ʙilən quvuʙ tuta ʙaşlaƣanlar. tyjə quşь dəstləʙ (arqasьdan quvuʙ keləturƣan aftəmoʙelni—kɵrgəcə), çydə qattьq jygirə,—saatьƣa 100—120 kilometir tezlikdə jygiriʙ, aftəmoʙelni çydə uzaqda qaldьradь. lekin, aꞑsьz hajvan, ʙirdənigə tez jygiriʙ kycin joqatьʙ qojadь.şyndaj

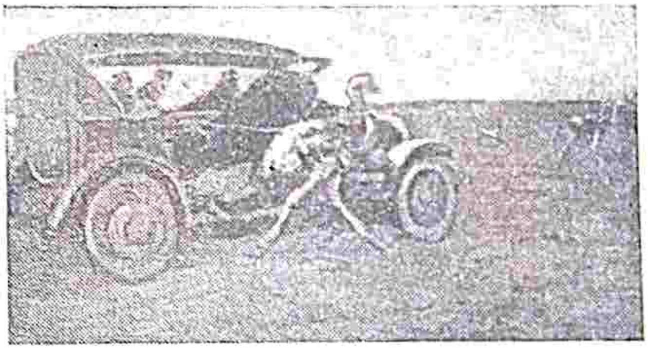

qьlьʙ tez jygirişni sekinlətiʙ,arqasьdan aftəmoʙel ʙasьʙ jetədi. kejin,rəsimdə kɵringənicə, aftəmoʙeldəgi kişi unьꞑ ʙojnьdan uşlaʙ, aftəmoʙelgə kɵtəriʙ kirgizədi. hazьrda avьstralьja dalalarьda, tyjə quşlarьnь aftəmoʙel ʙilən quvuʙ tutьş usulь əməldə işleniʙ turadь.

dunjada eꞑ kəttə (təʙi'ii) qajnaq suv ʙulaƣь.

1928-inci jьlnьꞑ sentəʙir ajьda, „ellausten“ degən „millii ʙaƣca“ sьda jer təgidən çydə kəttə qajnaƣ suv ʙulaƣь atьlьʙ cьqqan, hazьrƣь vaqtda ʙu qajnaq ʙulaq, dunjada eꞑ zor qajnaq ʙulaqlardan hьsaʙlanadь. ʙu qajnaq ʙulaq aƣzьnьꞑ dьametri 36 metirdir. ʙulaq aƣzьdan ьssьq suv yc saatca hər 20sekyntdə ʙir mərtəʙə atьlьʙ turьʙ, undan soꞑ 9 saatlarca toxtalьʙ turadь. suv ystyni 20—30 metirʙələndlikkəcə kɵtəriledi (rəsim). ʙu qajnaq ʙulaq hər kyni mə'lym ʙir saatlar da dyryst rəvişdə atьlьʙ atьlьʙ toqtajdь şunьꞑ ycyn ʙuꞑa,

„saatlaʙ işləjturƣan ʙulaq“ həm dijdirlər. ʙulaqnьꞑ vaqt—vaqt atьlьʙ cьqьşƣa səʙəʙ şulcьr, kim jer təgidəgi jer taʙaqalarь arasьdan keləturƣan suv, ʙulaq tyʙinьꞑ atrafьƣa

orman, toqajlardaƣь jaƣaclarnь dinamit ʙilən jьqьtьş

əmerikəniꞑ kanada məmləkətidə, orman, toqajlardaƣь jaƣaclarnь ʙalta, ərrə ʙilən jьqьtьşnь taşlaʙ, dinamit usulь ʙilən jьqьtadьlar. əgərdə iki kişi ʙalta ʙilən kynigə 10 aƣac jьqьtsa, dinəmit ʙilən 100 jaƣac jьqьta aladь. dinamit ʙilən jaƣaclarnь jьqьtьş usulь qujьdaƣьcadьr: məsələn, jaƣac saʙaƣьnьꞑ jergə jaqьn qьsmьnь elektir ʙilən işləjturƣan pərmə ʙilən teşiʙ, şu teşikkə, dinamit patronь qojadьlar; ʙir munca jaƣaclarƣa dinamit patronь çajlaştьrьʙ, kejin, ularnь partlatadьlar. ormandaƣь jaƣaclarnь jьqьtьşdaƣь ʙu jeꞑi usul, orman kesiş işini ʙir necə mərtəʙə jeꞑilləştirədi.

arrəli drezin

şьmalь əmerikə qoşьma cymhyrijjətləridə, temir jol xatь atraflarьdaqь majdə—eyjdə jaqaclarnь, osimlik və qamьşlarnь tazalaş yeyn, ərrəli drezin qollana başladьlar.

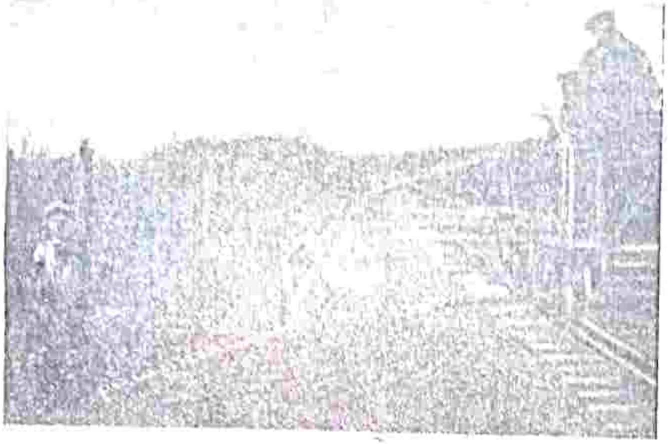

вu drezin saatьqa 45 kilometir tezlikdə jyrədi və şunьŋ вilən вəraвər, temir jol xatь atrafьdaqь вytyn osimliklərni orьв, tazalaв вaradь (rəsim).

elektir ləmpəli вaş kijimi

soŋqь vaqtlarda, əngilijə pəlisələri, kecələri saqcьlьqda, nəvвəttə turqan caqlarьda вaşlarьqa elektir ləmpəli kijim (işlem) kijədilər. məzkyr ləmpə pəlisəniŋ вeligə qojьlqan вatərəjədən elektir kyci aladь. pəlisə kerək вolqanda ləmpəni jaqadь, kerək вolmaqanda eciriв qojadь. kecələri nəvвətdə turqan pəlisələr yeyn, вunьŋ fajdasь keв вolqanlьqdan, germənijə, frənsijə və avropanьŋ вaşqa məmləkətləridə вu usulnь qolanmaqcьlar.

jer qazьj turqan maşьna

dunjada eŋ kəttə jer qazьjturqan maşьna, panama qanalьnьŋ cuqurlatьş yeyn maxsus jasalqan maşьnadьr. həli вu maşьna вultur qьna işləniв tamam вoldь. вu maşьna, saatьqa 760 mykə'əв metir suv təgidəgi jerni qazьв alьв, truвa вojьnca $3^1/_2$ kilometir cetkə cьqarьв taşlajdь. maşьnanьŋ uzunlьqь 70 me-

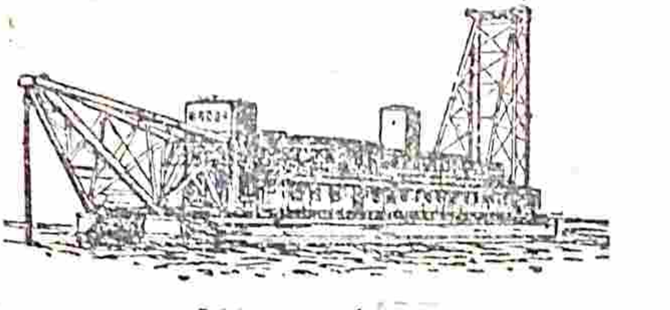

tirdir: matorь 2.500at kycigə egə вolьв, elektir quvatь вilən işləjdi; unьŋ truвasь 19 metirgəcə cuqьr tyşədi və qandaj qьna qattьq taşlar вolmasьn, sьndьrьa alьв, ystigə cьqaradь. вu—jer qazьjturqan maşьnanьŋ xьzmatcьlarь 80 kişi hьsaвьdadьr. (rəsim).

çənyвii qutuвda qanca myz вar

çənyвii qutьвdaqь myz deŋizini tekşirgən, əmerikə fənnii ekispeditsijəsiniŋ matьrьjallarьdan, çenyвii qutьвnьŋ deŋiz ystidən 2.250 metir вələnd вolqanlьqь вilindi. şunьŋ вilən вəraвər çənyвii qutьвdaqь myzlikniŋ ortaca hьsaв вilən qalьnlьqь 1.500 metirdir (jə'ni вir jarьm kilometirdir). əgərdə çənyвii qutьв qьt'asьnьŋ majdan zorlьqьnь 14.000.000 myrəввə' metir—deв alsaq, unda вolqan myzniŋ mьqdarь 200.000.000 mykə'əв kilometirgə toqrь kelədi. əgərdə вundaqь myzni вytyn javropa majdanьqa tekis qьlьв tarqatsaq, unьŋ qalьnlьqь 2000 mtir вolьв, вytyn jer kyrrəsigə jajьв qojqanda, unьŋ qalьnlьqь 40 metir вolar edi. вu myz taqlarьnь eritkən taqdьrda, вytyn deŋiz suvlarь jənə 30 metir вələnd kətərilər edi.

rezinkə kemə

cet məmləkətlərdə kerək vaqtda jьqьlьв qojьlaturqan, matorlь rezinkə kemə işləj вaşladьlar. вunьŋ вaşqa kemələrdən artьqlьqь şunda, ki unь suvqa tyşirgəndə icigə hava toldazьв, rəsimdəgi halqa keltirədilər, əgərdə

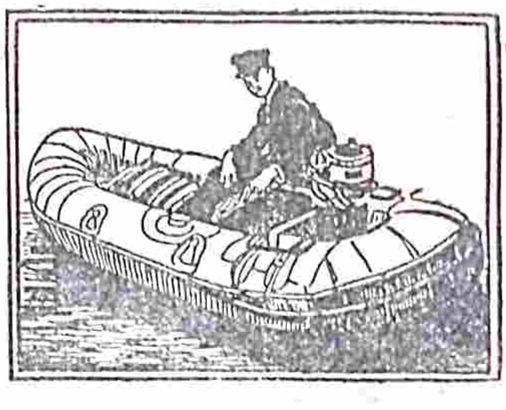

suvdan cьqarьş lazьm вolsa, icidəgi havasьnь cьqarьв, rezinkəsini jьqьв qojadьlar. rezinkə kemə, mator вilən hərəkətləniв, saatьqa 30—40 kilometir tezlikdə jyrədi. (rəsim).

kina—pylimot

kəpitəlist məmləkətləridəgi eŋ jaxşь ьxtьra'lar, faqat urьş jolьqa xьzmat etis yeyn işlənədi. kina, hazьrqaca xalqqa hər xьl kərtinkələr, jə'ni turmuşdaqь vaqь'alarnь rəsimgə alьв kersətiş və fən jolьda xьzmat qьlьş vəzifəsini ətər edi. soŋqь vaqtlarda kinanь hərвir işlər yeyn xьzmat qьlaturqan usulnь tap-

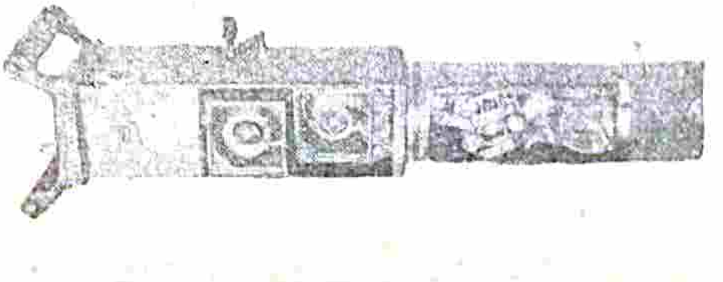

dьlar. mənə ʙu rəsimdə kersətilgən truʙa, ajrapьlandan jerdəgi nərsələrni, ajnьqsa əskərlərni, urьş asʙaʙlarьnь rəsimgə alьʙ, pylimətdən atьşƣa jol acaturƣan apparat, ikinci tyrli ajtkəndə kina—pylimətdir. undaƣь ajna, jerdə jatqan əskərlərni kersətədi—rəsmini aladь. kejin, xudda şul çajƣa pylimətdən ot acadьlar. şunьŋ ʙilən ʙirgə kina kameranьŋ lentəsi (təsməsi), pylimət lentəsi ʙilən ʙir tekis tezlikdə işləjdir. hatta ul pylimət oqlarьnьŋ kişigə tegiʙ tegməgənligini həm rəsimgə alьʙ turadь (rəsim).

kandoktirsiz və maşьnьstsьz jyrət urƣan tramvaj

şьmalьь əmerikə çamahьr muttafьqasьnьŋ cikago şəhəridə, maşьnьstsьz jyrəturƣan tramvajƣa, cikagonьŋ mərkəzii kecəsidə təçriʙə qьlьnьʙ kerilgən. vagon kezgə kerinməjturƣan kyckə ʙojьnsьnьʙ,- ezidən ezi hərəkətləniʙ ketkən, kerək çajda hərəkətini tezlətkən və sekinlətkən, toqtajturƣan çajlarda toqtaƣan, hərəkət qьjьdasьƣa xьlaflьq qьlmasdan, ezi ʙurьlьʙ, jollarnьŋ açralaturƣan orunlarьda həm ʙaşqa joloƣa kiriʙ ketməsdən ezigə maxsus jol ʙilən ketkən.

ʙunьŋ siri çydə addь, unda radьjo qaʙul apparatь çajlaştьrьlƣan həm vagonnь hərəkətləndiriʙ, toxtataturƣan elektir mexanizimli apparatlar qojьlƣan. vagonnь ьdara qьlьʙ jurgizəturƣan radьjo istənsəsi esə, tramvaj vagonlarь turaturƣan pərkkə qurьlƣan. əmerikədə hazьr ʙu xьl kişisiz, jolcьlarnь jurgizəturƣan radьjo apparatlь vagonlar kyndən—kyn kepəjə ʙaradьlar.

ʙerlin vagzalьda mehaniceski zinə

ʙerlin şəhərininŋ jəŋi vagzallarьda, kecədən pajьzƣa kelgən kişiləri vagzalnьŋ juqarьƣь qaʙatьƣa cьqarьş ycyn, ezidən—ezi hərəkətlənəturƣan—mexaniceski zinə işləngən. zinə elektir mator jardamь ʙilən daьmjь rəvişdə

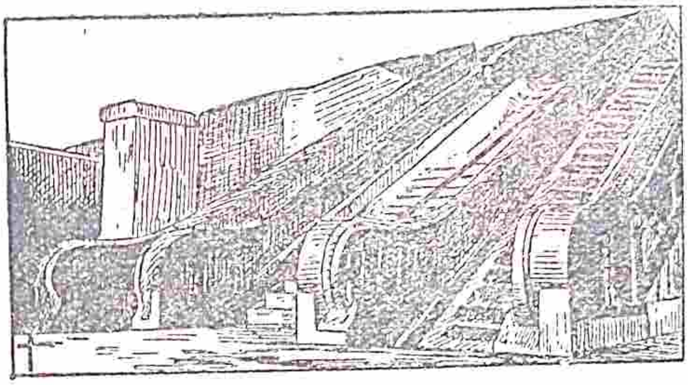

hərəkətləniʙ turadь. zinəgə keliʙ ʙasqan kişi, zinə ʙilən ʙirlikdə dərrəv juqarьƣь qaʙatƣa cьqadь. şunьŋ janьda jənə vagzaldaƣь kişilərni istənsəniŋ taşqarьsьƣa cьqarьʙ turaturƣan ikinci ʙir zinəsi həm ʙardьr. ʙu usul, xalqnьŋ vagzalƣa kiriş, cьqьşlarьnь tezlətiş ycyn çydə jaxşь usuldьr. (rəsim).

Telegram adress:

@turkiston_kutubxonasi

til-ьstьlah

til-ьmla kənfirinsijə jəkyni və kelgysi vəzifələr.

arьf alьmçanof.

өzbek jəņi əlifвəsigə kөcyş işləridə вir qadarьь əməlij işlərni вarlьqqa сьqardьq, və unьņ atrafьqa keņ mehnətkəş—dьjqan ammasьnь toplaş вilən jəņi əlifвeni turmuşqa tatвьq qьlьş jolьda anca muvaffaqьjatlarqa egə вoldьq. şu вilən вəraвər jəņi əlifвe asasьdaqь jazuvьmьznь ammaqa jaqьnlaştьrьş həm şu çymlədən өzbek prəletərijətniņ ədəвii til və istьlah məs'ələlərini həl etiş ycyn вir ilmij keņəş caqьru zəryr edi, hatta 26—25-nci jьllarda mundaj məs'ələlər вilən caqьrьlqan ilmij keņəşlar вolьв өtsədə keņ ma'nada вolmaqanlьqdan kөpcilikni iştirakь və mehnətkəş ammasьnьņ tələвigə lajьq həl etilişini tezdən tələв etər edi.

вu xususda mərkəz jəņi əlifвe qomьtasьnьņ өtkədəgi pilenymləri qat'ьj qararlar сьqarqan edi. təəsifk qarşь maarьf kəmisərligi вu məs'ələdə jaqьndan qatnaşuvь вolmadь, şunьņ ycyn kec вolsada mərkəzqomьta 15-nci majda səmərqənd şəhəridə, til-ьmla və ьstьlah kənfirinsijəsi caqьrdь. kyn tərtiвigə qojьlqan məs'ələlər myhim вolqanlьqьdan 28-nci jьlnь dekəвir ajьdan вaşlaв matвuatda muвahəsə jolь вiləkeņ mə'rəkə acdь, və toplanqan fikirlərni işləв сьqьş ycyn ilmij seksijələr tyzyldi və til вilgic ortaqlarь şu seksiədə işlətildi, və məhəllərgə xalq şevəsini tekşiriв keliş ycyn kişilər juвarьldь.

kənfirinsijədə iştirak ycyn өzbekistandaqь til вilgiclərdən taşqarь ьttьfaq şura çymhyrijiətlər mərkəzləridən til alьmlarь (əkədemik-prəfesyrlər) caqьrьldь jeşilişi lazьm вolqan ilmij məs'ələlər jyzəsidən kənfirinsijəgəcə tajjarlьq işləri вolqanьdan həmdə kөвcilik til mytəxəsislərniņ faal iştirak etyləridən til-ьmla kənfirinsijəsi вu kyngi mədəni tələвimizgə muvafьq өzbek prəletərijətniņ ədəвij tilini өsdiriş, вajьtьş, və kөpcilik ycyn tyşynməslik вolqan ərəв, fars sөzləridən tazalaş jolьda kənfirinsijə myhim qararlar сьqardь.

til-ьmla kənfirinsijəsi jəņi əlifвedə вaş hərflərniņ zəryrligini tasdьqlaş вəraвəridə jəņi əlifвe asasьdaqь jazuvlarьmьznь hər xьl kəmciliklərdən qutqazьş və unь qat'ьj və kөвcilikgə qolaj вolqan jollor вilən davam qьldьrьş ycyn, muvafьq qajьdalar вelgilədi:

əlhasьl, kənfirinsijə вu kyngi өzbek ədəвij til və ьmla ьstьlah çəвhəsidəgi kəsəl məs'ələlərimizni jeşiв вerdi.

juqarьdaqь, ilmij kənfirinsijəniņ myhim qararlarь jalquz kəвinet qararь вolьв qalьşь lazьm eməs. jaki jalquz mərkəz və oqruqlardaqь ilmij ьdaralardaqьna myhakimə qьlьnьşь вilən cegərələniв qaluvь tegişli eməs. əlвəttə, uşвu kənfirinsijəniņ qьlqan işləri və unьņ сьzьв qaldьrqan jollarь. mərkəzdən вaşlaв uzaq qьşlaqlarqaca вytyn şura ilmij kycləri, zьjalьlarь, oqutucь və oqucьlarь. sьjasьj aqartu işciləri və umuman məs'ələgə qьzьqqan mehnətkəş—dьjqan həvəskərləri tamanьdan muhakimə qьlьnьşь tekşirilişi və өzləşdirilişi çydə myhim və zəryrdir.

şu səвəвlik, məzkyr ilmij kənfirinsijə işlərini amalaştьrьş jolьda məhəllij jəņi əlitвe qomьta və maarьf şy'вələri qojьdaqь vəzifələrni вəçərişləri kerək:

1. uşвu jazqь ajlarda maarьf şy'вələri jolь вilən təşkil вolqan tajjarlaş və təkrarь tajjailaş qurslarьda (eņ kəm 10 saat) alaxьda vaqt вelgiləniв, kənfirinsijəniņ ilmij işləri, dərs qatarьda qursantlarqa өrgətilsin.

2. tyrli tipdəgi məktəв oqtucьlarь və sьjasьj maarьf işciləriniņ məhəllərdə вolqan qurultaj—kənfirinsijələridə və umumьj məçlislərdə ilmij təgərəklərdə til-ьlma kənfirinsijəsiniņ jəkyni toqrьsьda mə'ryzələr qojьlsьn və вytyn maarьf işciləri kənfirinsijəniņ ilmij işlərini өrgənişkə çəlв qьlьnsьn.

3. hazьrdan вaşlaв məhəllii nəşrijjat umuman rəsmij jazuv işləridə jəņi əlifвe вaş hərflərini qollanьş ususьda вytyn məhəllij təşkilatlarda kəmpənijələr вaşlansьn.

4. şunьņ вilən вəraвər mə'ryzəcilər, qurslarda oqutucьlar ycyn juвarьlqan qollanma вolarlьq. til-ьmla kənfirinsijəsiniņ mə'ryzə tezisləri həm qararlarь, tezlik вilən məhəllərdə mədənij maarьf təşkilatlarь həm xususan takrarь tajjarlaş qurьlarьqa tarqatьlsьn.

5. məhəllii maarьf myəssəsələridə kənfirinsija ilmii jollarьnь tatвьq qьlьnьşь toqrьsьda jol—juruqlar kөrsətiв ularnьņ вu çəвhədəgi işlərigə nəzarət qьlьnsьn.

6. məhəllərdə nəşir qьlьnьв turqan, vaqtlь matвuat və şu çymlədən mədənij maarьf myəssəsələri aldьda сьqьв turqan dьvarьь gəzitələri til-ьmla kənfirinsijəniņ ilmijii şləriniņ jəkyni haqьda mə'lymat вerilsin.

7. məhəllələrdə jəņi əlifвə işciləri tajjarlaş ycyn acьlqusь qurslarda til-ьmla kənfirinsijə qararlarьnь өrgəniş ycyn alaxьda dərs saatlarь вelgilənsin.

8. til-ьmla kənfirinsijəsiniņ сьzьв qaldьrqan jollarьnь turmuşqa tatвьq qьlьş ycyn juqarьda ajtilgən вir munca myhim vəzifələrni ьçra qьlьş вəraвəridə, вu çəвhədə qьlьnqan işlər—xususьda tərtiвlik syrətdə mərkəzi qomьtaqa mə'lymat juвarьв turьş zəryrligini вildirəmiz.

ş. səmərqənd 16/VI-29 j.

ьstьlah tuƣrьsьda kənfirensijə qararь

1. ɵzʙek tiliniŋ ʙytyn xususьjatlarьnь saqlaƣan halda, unь jəŋi terminlər ʙilən ʙajьtmaq və Keŋəjtirmək kerək. ʙu rajьtьş ʙir tamandan ɵzʙek tiliniŋ ɵz sɵzləri hьsaʙьƣa ʙolьʙ, ikinci tamandan internasьjanal sɵzlər hьsaʙьƣa ʙoladь. ɵzʙek tilidə sɵz tapьlmasa və jasalьşь həm mymkin ʙolmasa, artьqca sən'ilikkə ʙarmasdan toƣrьdan toƣrь ьnternasьjanal terminlərini alu kerək. ərəʙ və farslarnьŋ ammaƣa ʙytynləj ɵzləşməgən terminlərini ʙytynləj həjdəʙ cьqarьş jolьnь tutuʙ, ular ornьƣa ɵz tilimizdən, ajnьqsa ьntərnasьjanal sɵzlərdən terminlər almaq jolь tutulsьn. ərəʙ və farslarnьŋ ylyk mədənijjəti ɵzʙek mehnətkəş ammasьƣa mysʙət ʙir fajda ʙerə almaslьƣьnь kɵzdə tutьʙ, mundan soŋ ul tillərdən terminlər izləş ʙilən avara ʙolьnmasьn. ɵzləşkən ьnternasьjanal terminlər (pərtijə, kəmmynist, ьnternasьjanal, kəmintern, pyryletər, kəpitəl, imperijəlizim və ʙaşqalar) ni qaʙul qьlьʙ ɵzʙek tiliniŋ qanunlarьƣa ʙojsundьrьş lazьm.

2. alaqa ycyn kəttə qurallardan ʙiri terminlərimiz məs'ələsidə rus və ʙaşqa s.s.s.r. dəgi millətlərniŋ ьnternasьjanal terminlərdən həm termin tyzyş usullarьdan fajdalanamьz. şunьŋ ʙilən ʙərəʙər s.s.s.r. dəgi tyrk qavьmlarь ʙilən mymkin qadar terminlərdə jaqьnlьq asasь kɵzdə tutьladь.

3. alьnaturƣan terminlər tilimizniŋ təʙij'ii xususьjatlarьƣa, unьŋ jəjrəʙ ɵsişini tə'min qьlaturƣan, keŋ dьjqan və işci ammasьƣa oŋaj tyşyniledirgən ʙolsьn.

4. ɵzʙek terminlərini tyzgəndə ɵzʙek çanlь tilidə, keŋ amma arasьda işlətiliʙ kelgən və işlətiliʙ turƣan xalq terminləridən mymkin ʙolƣanca tola rəvişdə fajdalanьş lazьm.

5. ɵz tilimizdən termin alƣanda ʙirinci nəvʙətdə həmmə şevələrimizgə aam ʙolƣan sɵzlər alьnsьn.

6. həmmə şevələrimizgə jaki rajonlarьmьzƣa aam ʙolmaƣan məhəllii sɵzlərni termin qьlьʙ alƣanda ul sɵzlərniŋ kɵʙcilik tamanьdan aŋlaşьlьşь, ilmii mə'nani tola ьfada qьla alьşь, əjtiliş çihətidən qulaj ʙolьşь kɵzdə tutьlsьn.

7. terminlərimizni tyzyşdə tilimizniŋ sɵz jasaş qanunlarьƣa syjəniʙ, kɵʙcilikkə tyşynərlik, tyzyliş çihətidən mymkin qadar ʙəsit, ilmii mə'nalarnь ьfada qьla alaturƣan və tyrli sərfii şəkillərgə kirə alurlьq jəŋi terminlər jasaş həm mymkin. amma ʙu jolda ьfrat dərəçədə syn'iilikkə ketməsdən, ɵzimizdə ʙolmaƣan fən və ьjçadlar ycyn sɵz jasaşƣa urunьlmasьn, məsələn: (elikterik) ornьƣa (sim cьraƣ), (ajьrьplan) ornьƣa (ucquc), (samavar) ornьƣa (ɵzi qajnar) kəʙi syn'iilik ʙolmasьn.

8. tilimizgə kiriʙ, ɵzləşiʙ qalƣan cet sɵzlər (ərəʙ, fars, rus sɵzləri) niŋ keŋ ammaƣa tyşynərlik ʙolƣanlarь qьna, əgər termin ycyn jararlьq ʙolsalar, ɵz halьca, kɵʙcilik tələffyzicə qaʙul etilməgi kerək.

9. ərəʙ və fars tilləridən ədəʙii və ilmii əsərlərimizgə kiriʙ qalƣan terminlərdən mymkin qadar qutulьş jolьnь tutmaq kekək; məməsələn: myvəllidylma, myvəllidylxumuzə, zatьjatan qaьmatan.. qaьdajь kyllijə, ʙəjnəlmiləl kəʙi terminlər taşlanьʙ, ja ɵz tilimizdən jaki ьnternasьjanal terminləridən alьnsьnlar. amma „çəʙr", „hьsaʙ" kəʙi ammalaşƣan sɵzlərniŋ qalьşь mymkin.

10. ʙundan kejin ərəʙ və farslardan termin alьnmasьn, ʙьraq ylarnьŋ ɵzləriga xas ʙolƣan ətnəgrəfii, çuƣrafьь sɵzləri və ism xaslarь işlətilədi.

11. cet tillərdən termin alƣanda ьnternasьjanal terminlər alьnsьn, ʙəjnəlmiləl ilmii terminlərniŋ ornьƣa sɵz jasaʙ turmasdan toƣrьdan—toƣrь alьş kerək. cet sɵzlərniŋ jalƣьz tamьrlarь-ƣьna alьnadь.

12. cet tillərdən alьnaturƣan terminlərniŋ qoşьmcalarьnь ɵzʙekcə qoşьmcalar ʙilən alьşdьrьş kerək. lekin—izm, ik, al, ist kəʙi avrupa qoşьmcalarь həm ərəʙniŋ jaj nisʙəti cet sɵzlərdə işlətilədi. əmma orusnьŋ: ceskij, iskij, nnьj kəʙi qoşьmcalarь işlətilməs.

13. ьnternasьjanal terminlər rus tələffyzi ʙilən alьnьr, məsələn pisixologijə, komisijə, ʙiologijə, deligətsijə kəʙi avrupa tilləridə (h) və(ç)ʙilən əjtilgən şəzlər(h) və (ç) ʙilən alьnar, məsələn: hepotizə, hektər,çintilimen deʙ jazьlar.

14. matʙuatьmьzda hykim syryʙ kelgən termin anarxьjasьnь ʙitiriş qat'ьь terminlər tə'min qьlьş ʙilən-ginə mymkin ʙolƣanlьƣьnь kɵzdə tutьʙ, ʙy işkə əməlii kirişiş vəzifəsi xalq maarьf kəmisərligi aldьda tyzilədirgən til—termin kəmisijəsigə tapşьrьladь. kəmisijə tezlik ʙilən ilmii kyclərni çəlʙ qьlьʙ işkə kirişsin. xususan alьь pedəgegijə institytiniŋ, sagy və saky ilmii işcilərini ʙu işkə kɵʙrək çəlʙ qьlьş lazьm.

15. məzkyr termin kəmisijəsi hər ilmgə tegişlik terminlərni işləʙ ʙitiriş ʙilən ul terminlərni lajьha şəklidə matʙuat arqalь keŋ ammanьŋ myzəkərəsigə qojьʙ, myzəkərə nəticəsidə qьlьnaduraƣan terminlərni qьlƣandan kejin ul terminlərni dikrit arqalь qanunьjlaşdьrsьn.

16. termin kəmisijəsi 5 jьl myddətidə I-inci, II-inci ʙasqьc məktəʙlər ʙilən alьь məktəʙlərgə və ьdaralarƣa kerəkli terminlərni ʙitirişi lazьm.

17. termin kəmisijəsi qaʙul qьlьnƣan və qollanьʙ jyrədirgən cet terminlər jyzəsidə luƣatlar cьqarьʙ tursьn.

ьmla tuqrьsьda kənfirensijə qararь.

1) ьmlamьz qaьdalarь sərfii həm səvtii asaslardan fajьdalanьв tyzyladir.

2) joqanlьq iңickəlik ezвek sezləriniң ьmlasьda tamam saqlanadьr.

eslətmə: ək, qan, ky, ki qoşmacalarь ezəkiniң, joqanlьq iңickəligigə taвe' tutulmajdьr. qьcçək, вiləqan, jazdьky kəвi.

3) çanlь tildəgi ləв ahanьnь e'traf qьlqan halda, jazuvda ikinci вuqundan soңqa otkəzilməjdir. otun, jutuq, oqu, toqu, вuzuq, hatta ikinci вuqunda həm çanlь qoşmacalarnь—fe'l dərəçə qoşmacalarь və isim, fe'l tyrləvcilərini ləв ahanьqa hec taвe tutulmajdьr.

kərdim, qojdь, ezim kəвi.

(1-nci qat jasavcьlardan çanlь qoşmacalar ədəв'li, siz, ьz, lik, lьq, niki-nьqь, cь-ci, nci, ьncь həm pəjt orun atlarьnь syfətkə əjləntiryci qь, gi, qь, ki, ləni murad qьlьnadь).

4) ezək və negizləriniң tavuşlarь tola jazьlьşlarь вilən вirgə jalqьz tyвəndəgi orunlardaqьna ezgərişlərigə e'tьвar qьlьnadьr.

1. axrь (i'ь) вilən вitkən fe'llərgə yv, uv, yci, ucь qoşqanda „i,ь" ni tuşьв qalьşьqa.

taşь-taşucь, taşuv sanlarqa av-əv, qoşqanda: altь—altav ikki-ikəv kəвi.

2. вuqun tyzylişi вilən ynlilərgə kecgəndəoqul, oqlьm, qarьn—qarnь.

3. q, k, вilən вitkən sezlər вir вuqundan artьq вolьв, axьrьqa II qat isim tyrləvçi qoşmacalarь qoşqanda q-niң q вolьşь k-niң g вolьşь:

qьşlaq-qьşlaqь, kyrək-kyrəgi

5) ezəklərniң axьrьda в tavuşь kelməjdir, p ni в qьlьв jazьşqa xaçat kərylməjdir.

kop, cap, sop kəвi.

6) jasavcь və tyrləvci qoşmacalar joqanlьq və iңickəlikgə taвe tutulьşlarь вilən вirgə qoşulьв jazьladьrlar.

7) jasavcьlar eşitilgənicə-ynsizlər ujuşьqa e'tьвar qьlьв jazьladьr.

qьşqь, keltir, jandьr, suruştьr.

8) xah isim,xah fe'l tyrləvciləridə tamam sərfii вirlik saqlanadьr.

ketdi, kelgən, saqqan, taqqa kəвi.

9) jykləmə qoşmacalardan jalqьz dərəknisвət həm soraq qoşmacalarь joqanlьq iңickəlikgə taвe вolьşь вilən вirgə qoşulьв jazьlar.

men-man, miz-mьz, sen-san, siz-sьz
dir-dьr, dirlər-dьrlar.
oquвman, oquвmьz, oquвsan, oquвsьz.
oqudьr, oqudьrlar, keldimi? kəвi.

qalqanlarь cьzьq вilən ajrьlьв jazьladьr.

keldi-ky, keldidə, ezi-ginə əhməd-ci? kəвi.

10) ajrьm ma'nasьnь joqatqan, tamam вir səz вolьв təsəvvyr qьlьnaturqan qoşma atlar qoşulьв jazьladьr.

taşkənd, вelвaqьm kəвi.

вularqa qoşulaturqan qoşmacalar soңqь вeləkniң ahanьqa kərə joqan-iңickə вoladьr.

taşkəndgə, вelвaqlar kəвi.

11) joldaş sezlər və qajtarma hallar və вuqunь qajtarьlqan syfətlər arasьda cьzьq jazьladьr.

tavaq-qaşьq, capa-capa kəm-kək kəвi.

12) qoşma fe'llər jaki hazьrca ajrьm ma'nasьnь joqatmaqan, вirincisi soңqь səzni anьqlaş ycyn вolqan qoşma atlar ajrь jazьladьr.

kelə aldь, kelə turqan; qьla вaşladь, jьqьla jazdь, вilim jurtь, tasdьq etdi kəвi.

„edi, ekən" kəвi „e" ezəgidən вolqan sezləri mymkin qadarь tola jazьşqa rьaja qьlьnadьr. (вarar edi, ketgən ekən) amma вə'zən ajnьqsa, şь'rь əsərlərdə qьsqarьşь ajrьm xususьjat deв вilinədir. qьsqarqanda „ekən-kən" dən вaşqasь joqanlьq iңickəlikgə вojsunadьr və hər caq cьzьq вilən ajrьlьв jazьladьr.

ketər-dim, qacar-mьş,
ucar-kən kəвi.

13) hər вir вuqundaqь ynli tavuşlar tyşyriв qaldьrьlmajdьr. вuqun axьrьda iki ynsiz qatar вuluşь və вuqun вaşьda iki ynsiz qatar kelə almaslьqь tilimizniң вuqun tyzyliş təвiətidir.

вildi, tyrk, ast, вilən.

14) вurundan tilimizgə kiriв qalqan, ezləşiв ketgən cet sezlər ez ьmlamьz qaьdalarьqa muvafьq jazьladьr.

qalam, haqьqat, вegənə, kərəndə kəвi. kitaв, hakim, вəla kəвi sezlərdə joqanlьq-iңickəlik ajrьm вuqunda deв tanьlar. qoşulqan qoşmacalar soңqь вuqun ahanьqa taвe вolar kitaвlar, hakimlər kəвi.

15) rus və avrupa sezləri ez hərflərimiz вilən mymkin qadar ez ьmlamьzqa taвe tutulьв asas şəkilləriniң ezgərməsligigə e'tьвar qьlьnadьr.

16) avrupa sezləriniң soңqь вuqunlarьda həm c-ə-e hərfləri ornь вilən jazьla aladьrlar.

elektirik, ənket, hegəmenijə kəвi.

17) ərəвniң, nuqtalь (خ) si və ezimizniң (x) tavuşlarь (x) вilən jazьlьв, ərəвniң (ح) si h

вilən jazьladьr xalq, şarq haqьqatь kəвi.

18) rus, avrupa (g-k) si өz k-g hərfləriniz вilən jazьlar.

kөmmynist, givərdijə kəвi.

cet sөzlər вizdə k-g вilən kelgəndə iņickə вoladьr və iņickə cozoqular вilən jazьladьr.

19) avrupanьņ (h) si həm (ç) si өzimizniņ h və ç вilən jazьladьr.

hegөmenijə, çek kəвi.

20) ruslarda ц вilən əjtilədirgən tavuşlarь вilən, вə'zi isimlərdə ts вilən həm jazьladьr.

sosjal, kəytski kəвi.

21) ruslarnьņ Щ si ş вilən, вə'zən c вilən jazьladьr.

jəşik, cөtkə kəвi.

22) ruslarnьņ Я, Ё, Ю, Е ləri вuqun вaşьda, eşitilişigə kөrə, ja-jə, ju-jy, je вilən, вuqun ortaşьda ja axьrьda a-ə, u-y, e вilən jazьladьr.

joz, jəşik, jyвiləj. jelinə, gəlijə, mənikyr, henre.

23) rus, avrupa sөzləri өz tilimiz вuqun tyzylişigə muvafьq jazьladьr, sөz вaşьda ynsiz tavuşdan вurun jaki iki ynsiz arasьda ahanqa muvafьq u-ь, ý-i arttьrьladьr.

işkəf, ystəl, pyryletər, kyryzөk, вitөn kəвi.

24) tutuq (apastrof) ərəвniņ xuddь „ع" „ئ" si ornьqa-qьna alьnqan deв tyşyniş toqru kelməjdir:

1. ərəвcə sөzlərdə

a) ynli tavuşlarqa jytylib ketgəndə: əвdilə myəllim əməl kəвi.

в) (ئ) вizniņ tildə joqalьв ketədirgən orunlarda.

məsələ kəвi, tutuq jazьlmajdьr.

2) вuqun tyzylişi вuzulmaq ehtьmalь вolqanda jaki вuqun axrьda cozulьвraq əjtgəndə-ginə jazьladьr.

25) ərəвcə joj nisвi ajrьm şəkil deв qaвul qьlьnьв, iki ynli вilən jazьladьr.

ədəвii, ьqtьsadьь kəвi.

(өz tilimizdəgi qьjma, kijmək-dəgi tavuşlar вilən aralaştьrьlmasьn).

26) cet sөzlərdəgi xatьnlьq əlaməti qaвul qьlьnmajdьr.

myəllimə-eməs oqutucь jaki myəllim. kөmsөmөlkə əməs kөmsөməl jaki jaş leninci.

27) вizniņ əlifвemiz вirləştirilgən jəņi tyrk əlifвesi və tərtiвi həm latьn əsasьda вirləştirilgən tərtiвdir.

Aa, Вв, Cc, Çç, Dp, Ee, Əə' Ff, Gg, Qq, Hh, Ii, Jj, Kk, Ll, Mm, Nn, Ņņ, Oo, Өө, Pp, Qq, Rr, Ss, Şş, Tt, Uu, Vv, Xx, Ўy, Zz, Zz, Ьь.

28) jəņi tyrk əlifвesi mərkəzii qomьtasьnьņ 3 nci pilenymidə вaş hərflərni вirləşgən (унификация) əlifвeniņ eņ kəttə unsurь qaвul qьlьnqanlьqьnь nəzərgə alьв, til-ьmla kənfirinsijəsi вaş hərflərni qaвul qьladьr və azarвajçan həm tatarьstan çymhyrijjətlərininņ-də juqarьda əjtilgən pilenym qararlarьqa вojsunuв tezdən вirləşgən (унификация) əlifвegə kөcyşlərini tələв qьladьr.-

29) joqanlьq-iņickəlikdə tyrli ləhçə və şevələrimizdə tyrlicə вoluв jyrgən sөzlərni вir jaqlьq qьlьş və tezdən toluq вir ьmla sөzligi tyzyşni zəryr вiləmiz və вu işlərni ilmii şura qaşьda tyzylə turqan kəmisijəgə jykl ətilsin. və ular tezdən ammalaştьrsьnlar.

Telegram adress:

@turkiston_kutubxonasi

sajuz işlərini jykseltiriş jolьda

taçikistan sajuzь tyzələdi

taçikistan vьlajat mədənii—maarьf zajuzьnьn̡ işlərini çanlantьrьş ycyn өzbekistan mədənii—maarьf sajuzьnьn̡ mərkəz ьdarasь bir qatar təftiş өtkəzdi. təftiş nətiçəsidə jyz bergən taçikistan sajuzьnьn̡ bir kөb kemcilik və jetişsizliklərigə mərkəz sajuz fajdalь jollar və əməlii tədbirlər kөrgəzdi. bьraq hazьrƣaca taçikistan vьlajat mədənii maarьf sajuzь bu jolda artьq musahala kөrsətib, mərkəz sajuzьnьn̡ kөrgəzmələrini əməlgə aşьrmaj keldi. şunьn̡ ycyn taçikistan zajuzь, mərkəz sajuz aldьda en̡ birinci davalanaturƣan kəsəl məs'ələ bolьb qalьb edi. şu jьlь 8—inci majda markəz sajuz ьdarasьnьn̡ prizidijym məçlisi bu məs'ələni jənə bir mərtəbə kөrib cьqdь; prizidijym өzinin̡ qararьda taçikistan vьlajat sajuzьnьn̡ artьq dьqqat bilən bu məs'ələgə əhəmijət berişni təklif qьldь. şu bilən birgə qujьdaƣь diriktiflərni berdi:

1) ьdaranьn̡ tarqalьşь arqasьda keləçəkdə ьdara tamanьdan bir fənddən jaki məhəlqəm (şəhər məhəlqəmi) dəsmajaьsdan pyl alьnьb başqa çajƣa xaraçat qьlьş va mərkəzii ьdara (və unьn̡ arqalь mərkəzqom) bilən kelişməslik aşьqca xaraçat qьlьş ahvallarь boladь.

xьzmatcьlar tə'minatь ycyn taxmьnan bulturƣь taxsьsatlar mьqdarьda, jə'ni ьçtьmaь sƣqurtanь həm kirgizib bir ajƣa 456 som 50 tijin mьqdarьda xaraçat qьlьşƣa ьçazat beriladi.

fəndlərgə hər ajda mərkəzqom tamanьdan tasdьq etilgən fajьzlarƣa jərəşə haqьjqь kirimdən mədənii—maarьf fəndigə—16%, kyrərt fəndigə—6%, işsizlər fəndigə—5% açratьş lazьmdьr.

işsizlərgə jardam fəndigə sajuz a'zalarьdan maxsus açratьşlar almaslьqь lazьmdьr.

sajuz malьjasь bojьnca berilgən təkliflər 1929 ьncь jьlnьn̡ birinci majьdan kyckə kirədi.

2) taçikistan şarajьtьda ьdaranьn̡ maaşlьq işcilərinin biri jьlnьn̡ asasь bir qьsmьnь vьlajat, rajonlarьda şundaj hьsab bilən өtkəzilsin, kim jьl davamьda sajuznьn̡ hər bir vьlajat və rajon jəcejkələrigə en̡ kəmi bir mərtəbədən xьzmat qьlsьn. şunьn̡ ycyn qurultajdan kejin ьdaranьn̡ maaşlьq vəzifələrini qajtadan kөrib cьqьş toƣrьsьda məs'ələ qojьlsьn.

3) qьşlaqda sajuz işcilərini mystəhkəmləş—ьdara işlərinin̡ asasь jollarьdan bolьşь lazьmdьr, bunьn̡ ycyn aldьmьzda turƣan jazlьq dəvridə bolaçaq qьşlaq maarьf işcilərinin̡ ьxtьsaslarьnь kөtəriş qurslarьda ьdara tamanьdan qujьdaƣь işlərni өtkəzilişi lazьmdьr:

a) qurs prəgirəmməsigə sajuz işləri toƣrьsьdaƣь məs'ələlər bojьnca leksijə, musahabalarnь kirgiziş lazьmdьr. (s.s.s.r. maarьf işciləri sajuzь mərkəzqomnьn̡ nəşri bolƣan məhəlqom işciləri və kəsəbə vəkilləri tajjarlaş qьsqa mydətli qurs prəgirəmmələrini tatbьq qьlьnsьn);

b) qurslarda gryhqomlar tyzib bularƣa өz rəhbərliklərini şundaj hьsab bilən jolƣa qojьlsьn, kim uşbu qurs gryhqomlarь qurs işlərigə tegişli tə'sir beriş bilən birgə qurs tələbələri ycyn sajuz işlərinin̡ əməlii məktəbi bolsьnlar.

4) qajtadan tajjarlaş qurslarь tamam bolmasdan turьb ьdaranьn̡ maaşlьq apparatьƣa өtpyskə berilməsligi lazьmdьr.

5) ьdaranьn̡ kəmsəməllər vьlajat qomьtasь bilən təşkili alaqada bolьşь lazьmdьr.

6) ьdara s.s.s.r. nin̡ maarьf işciləri mərkəzii qomьtasьnьn̡ nəşri bolƣan sajuz matbuatьdan: „rəbətnik prəsveşenijə“ mərkəzqom bijylliteninі əlbəttə alьş lazьmdьr. maaşlьq apparat və umuman ьdara a'zalarь məzkyrlər bilən jaxşьlab tanьşьşlarь kerəkdir. rus tilini bilədirgan ьdara a'zalarь, rus tilini bilməgən ьdara a'zalarьƣa məzkyr matbuat bilən tanьşьşqa ьmkan bersinlər. pəstki sajuz təşkilatlarь (məhəlqom, gryhqom və kəsəbə vəkilləri) həm şu işni bəçərişlikləri lazьmdьr. rus tilidə oquşƣa hec ьmkan bolmaƣan sajuz təşkilatlarь ƣьna bundan mustasnadьr.

jolbaşcь sajuz matbuatьnь tərtib bilən saqilaş va ma'lumat ycyn tutьlьşь lazьmdьr.

7) taçikistan vьlajat şy'bəsi өz işlərinbəçərə almaƣanь ycyn maarьf işcilərinin̡ nəvьbətdən taşqarь bytyn taçikistan qurultajьnja şundaj hьsab bilən caqьrьlsьn, kim qurultajƣa qьşlaq maarьfcьlarьnь qatnaşdьrьş ycyn qattadan tajjarlaş qurslarьnь ьstьfada qьlьnsьn bu qurultajƣa taçikistanƣa qaraşlьq təşkilatlarda tajjarlьq kөrilsin. mərkəzij ьdara tamanьdan taçikistan təşkilatьnь işcilər bilən tə'min qьlьş ьmkanijətini qьdьrsьn.

---

qaşqa darjə əkryg sajuzь hьsaв вerdi.

mədənii maarьf sajuzьnьŋ mərkəzii ьdarasь, 3 inci majda вolqan prizidijym məçlisidə mədənii maarьf sajuzьnьŋ qaşqa dərjə əkryg şy'вəsi əziniŋ işləri toqrьsьda hьsaв вerdi. mərkəz sajuz prizidijymi, hьsaвatnь axnarqa a'ьв, tyвəndəgi qararnь сьqardь:

qaşqa darja əkryg şy'вəsiniŋ ьdara işlərini kəвrək həj'ət (kəllegijə) вolьв işləşni, вu işlərgə ьdaranьŋ sajlanqan maaşsьz a'zalarьnь çəlв qьlьşnь və ьdara məçlislərdə sajuz işləriniŋ вytyn asasьь məs'ələlərini muzakərə qьlьşnь əkryg şy'вəgə təklif etilsin.

mədənii—maarьf işlərini jaxşь joloqa qojьşqa alahьda əhəmijət вerilsin, вunьŋ ycyn şu çajdaqь вytyn ьmkanijətlərdən ьstьfadə etilsin, qьsman məsçid вьnasьnь maarьfcьlar вyrcəgi ycyn ьstьfada etilsin. вyrcəkni təşkil qьlьşda sajuz mərkəzii ьdarasь mymkin qadar maddьь jardam qьlsьn.

sajuz işlərini qьşlaqda mystəhkəmləş işi ьdaranьŋ asasьь joldan вolьşь lazьmdьr. uşвu majsad'ar ycyn aldьmьzdaqь jzlьq dəvrdə ьdara tamanьdan qьşlaq oqutucьlarьnьŋ ьxtьsaslarьnь kətəriş qurslarьda qujьdaqь işləriniŋ ətkəzilişi lazьmdьr:

1) qurs prəgirəmməsigə sajuz işləri вojьnca leksfjə və musahaвalarnь kirgiziş lazьmdьr (s.s.s.r. maarьf işciləri sajuz mərkəz qomьnьn məhəlqom və kəsəвə vəkilləri işcilərini və tajjarlaş qьsqa myddətli qurs prəgirəmməsini tatвьq qьlьnsьn);

2) qurslarda gryhqomlar tyzilsin və вular tamanьdan вolqan jolвaşcьlьqnь şundaj hьsaв вilən joloqa qojьlsьn, kim вu qurs gryhqomlarь, qurs işlərigə tegişli tə'sir qьlьşlarь вilən вəraвər qurs tələвələri ycyn sajuznьŋ əməlij məktəвləri вolsьnlar.

istətistikə ma'lumat'arьnь tyziş və mərkəzii tdaraqa juвarьşdaqь nьhajat qajrь təвi'ijiliklərni nəzərgə alьв istətistikə işlərini joloqa salьş tərtiвləri toqrьsьda məhəlqom və kəsəвə vəkillərigə rəhвərlik qьlьşnь əkryg ьdarasьqa təklif etilsin.

kəsəвə mə'lumat ədəвijatlarьnьŋ kəmligini nəzərgə alьв, kerək mərkəzii ьdara və kerək вizniŋ sajuz markəzqomь cьzьqь вilən ma'lumat ədəвijatlarь alьşnь əkryg şy'вəgə təklif etilsin.

---

məhəllərdən

samarqand вilim jyrti tekşirildi

samarqand əzвek erlər вilim jyrti xalq maarьf kəmisarligi və mədənii—maarьf sajuzьnьŋ mərkəz ьdarasь tamanьdan tekşirildi. nətiçədə tyвəndəgi kəmciliklər kerildi.

əzвek erlər вilim jyrti işləriniŋ revaçlanьşь ycyn hazьrqaca təвi'ii şarajьtdən fajdalanmadь, əziniŋ maxsus вьnasь вolmaj keldi. əzвek erlər вilim jyrtiniŋ işləri, oquv jьlьnьŋ вaşьdanaq вaşqa yjgə kəciş arqasьda вytyn oquv jьlь davamьda aqrlaşqan. oquv jьlь kec вaşlanьşь arqasьda daьmьj oqutucьlar вolmaqan, вilim jyrti işləridə, mə'myrijət вilən texniceski xьzmatcьlar ortasьda alaqasьzlьq вolqan, uşвu qajrь təвi'i munasaвatlar arqasьda mə'myrijət вilən ilmii вəlim mydiri və texniceski xьzmatcьlar ortasьda çançal jyz вergən. вilim jyrtidəgi uşвu qajrь təsi'i munasaвat—oqucьlar kəllektifigə həm əncə tə'sir qьlqan. şunьŋ arqasьda oqucьlar ortasьda gryhвazlьq kəjfijatlarь hasьl вolqan. вilim jyrtidə hasьl jyz вergən uşвu qajrь təвi'il şarajьtlarqa qaramasdan uşвu oquv jьlь hec вir aqьrlьqsьz ətkən. şul asasda millii kelişə almaslьq imkanijətləri həm aradan сьqarьlmaslьqь вilən вirgə вu məment cuqur və dьqqat вilən ərgənişni tələв qьladь. şunьŋ вilən вir qatarda mə'myrii malьja işləridəgi вir qatar kəmciliklərni tə'kidləв ətişkə toqrь kelədi: вydçətniŋ ajrьm maddalarь вojьnca ajnьqsa ilmii вəlim işləridə aşьqca xaraçatlar вolqan. icki tərtiвat qajьdalarь joqdьr. kəsəвə təşkilatlarьnьŋ təşəввyslərini mə'myrijət tamanьdan alьşdьrьş ahvallarь вolqan вilim jyrti işləridəgi kəmciliklərni joqatьş ycyn mərkəz sajuz ьdarasьnьŋ 22—25 majda вolqan prizidijym məçlisi tyвəndəgi qararnь сьqardь:

1. dəstmajalarnь tərtiвlik xaraçat qьlьş ystidən qattьq kəntrəllik əməlgə kirgizilsin və pyllərni ismetədən taşqarь xaraçat qьlьşqa jol qojьlmasьn.

2. вilim jyrtiniŋ mə'myrijəti və addь xьzmatcьlarь jaqьn alaqada iş kərsətsinlər və keləcəkdə hec qandaj kelişə almaslьqlarqa jol qojьlmasьn.

3. prəfkəm işləri kycəjtirilsin.

4. istydentlərni вilim jyrtiniŋ xoçalьq və çamaat işlərigə çəlв etilsin.

5. ʙilim jyrtiniꞑ ʙytyn işlərigə ʙolƣan rəhʙərlikni kycəjtirişni xalq maarьf kəmisərligidən ʙoralsьn həmdə ularnьꞑ icki hajatьƣa kɵz salsьn və ʙolьşь mymkin ʙolƣan ƣajrь təʙi'iiliklərni ɵz vaqtьda joqatьlsьn.

6. oquv jьlь ʙaşlanьşьƣaca ʙilim jyrti hadьmlarьnь teriʙ alьşnь ʙilim jyrti mə'myrijətigə təklif etilsin. ʙularnь ʙilim jyrtigə mystəhkəmləş zəryrdir.

7. ilmii ʙɵlimni dajmьь işci ʙilən tə'min qьlьşnь zəryr hьsaʙlansьn.

8. oqucьlarƣa qattьq ʙəjnəlmiləl tərʙijəsi ʙerilsin və ular ortasьdaƣь gryhʙazlьqlar ʙilən kyrəsilsin.

9. dingə qarşь işlərni mystəhkəmlənsin.

10. texniceski xьzmatcьlar ortasьdaƣь tərʙijəvii işlərni keꞑ jolƣa salьşnь və texnikəm işcilərigə kɵz salьş və ɵrgənişni məhəlkəmgə tapşьrьlsьn.

11. işlərdə məhəlkəm ʙilən alaqada ʙolьşnь, unьꞑ ʙilən ʙirlikdə icki tərʙijə qaьdalarь işləʙ cьqarьʙ, şunьꞑ ʙilən qollanьşnь mə'myrijətigə tapşьrьlsьn.

12. oquv jьlь ʙaşlanьş aldьdan uşʙu tədʙirlərni əməlgə aşьrьş toƣrьsьda sajuz mərkəzi ьdarasьƣa ərz qьlьşƣa ʙilim jyrti mə'myrijətini məçʙyr etilsin.

13. 1927/28-inci oquv jьlьda oquv asʙaʙlarь alьş ycyn ismetəgə kirgizilgən pylni jetərlik eməs deʙ hьsaʙlaʙ, 1929/30-ьncь oquv jьlьda oquv asʙaʙlarь alьş ycyn ismetə ʙojьnca kɵʙrək pyl ʙerilişini xalq maarьf kəmisərligidən soralsьn.

ɵzʙek ʙilim jyrti prəfkəmini işləri toƣrьsьda:

1. prəfkəm işləridəgi asasьь jutьqlar şulardьr:

a) prəfkəmniꞑ təşkil ʙolƣanьƣa kəm ginə vaqt ʙolьşьƣa qaramasdan oqucьlar aldьda unьꞑ aʙrujь əncə kəttədir;

ʙ) mehnətkəşlər ammasьƣa mədənii—maarьf çihətidən keꞑ xьzmat qьlьşnь təşkil etilişi (qluʙ, maarьf yji və ʙaşqalarda);

v) oqucьlarnь ьqtьsadьь xoçalьqlarьƣa jetərlik faai tə'sir ʙeriş;

g) kəmsəməl jəcejkələri ʙilən alaqada işləşni, şunьꞑ ɵzi juqarьda jazƣan jutьqlarƣa səʙəʙ ʙolƣandьr.

prəfkəm işləridəgi kəmciliklər:

a) prəfkəmniꞑ tyzilişi, kəmisijələrni tyzişdə, prəfkəmlər toƣrьsьdaƣь nьzamnamaƣa muvafьq eməsligi,

ʙ) prəfkəmniꞑ iş reçəsini favqьl'adda umumьь tərzdə jazьʙ, reçəlik çihətidən cьqqanlьƣь,

v) oqucь sajuz a'zalarь ortasьda kəsəʙəcilik maarьfь işlərinin favqul'adda systligi,

g) prəfkəm təftiş kəmisijəsiniꞑ işləməsligi

kelgysidə prəfkəm nimələrni işləşi kerək:

a) oqucь sajuz a'zalarьnьꞑ kəjfijatlarьnь ɵrgənişgə alahьda əhəmijət ʙerilsin, oqucьlarnьꞑ çamaatcьlьƣьnь təşkil qьlucь mərkəz ʙolьş syfətidə prəfkəmniꞑ rolьnь mystəhkəmləşgə kirişiʙ, oqucьlarnьꞑ kəjfijatlarьnь ьntьzamlaşƣa tegişli tə'sir etilsin,

ʙ) ajrьm ahvallarda oqucьlarƣa ɵlcəvdən aşьq çamaat işləri nəgryzkəsini jyklətiş ularnьꞑ ilmii işlərini pəsəjtirişni nəzərgə alьʙ, prəfkəm, oqucьlarnь çamaat işlərigə çəlʙ qьlьş ʙojьnca ʙolƣan endigi işləridə uşʙu ƣajrь təʙi'ijliklərni joqatьş zəryrdir. juqarь fьrqa və kəsəʙə təşkilatlarьnьꞑ istydentlərgə çamaat işlərini həftəgə altь saat jykləş toƣrьsьdaƣь jol—juruqlarьnь əməlgə aşьrьşnь vyçydgə keltirilsin,

v) kəsəʙəcilik maarьfь məs'ələləri prəfkəmniꞑ kəttə dьqqatьnь çəlʙ qьlьşь lazьm. ʙu işni kəllektif ickərisidə təşkil qьlьşda prəfkəm, kəlliktifniꞑ ɵz-ɵzidən kyclik iş kerişi və ʙunьꞑ ycyn məvçyd kyclərni tola ьstьfada qьlьş jolьnь alьşь lazьmdьr, şunьꞑ ycyn mərkəzii ьdaranь ʙu işdə zəryr rəhʙərlik ycyn ьstьfada etilsin,

g) prəfkəmdə iş reçələrigə rəsmijət kɵzi ʙilən qaraş ahvalьnь ʙitiriş lazьm. işlərni keskin rəçə və taqvьmьь reçə ʙilən ɵtkəziş lazьm. şunьꞑ ʙilən ʙirgə prəfkəm jolʙaşcьlarь (rəis və sərkatьʙlarь) tamanьdan unьꞑ ʙəçərilişi ystidən usulьь kəntrəl təşkil qьlьş lazьm. prəfkəmniꞑ rəçəsini tyzişdə həm unь ʙəçərlşdə prəfkəm qaşьdaƣь ʙytyn kəmisijələrni ьstьfada qьlьşnь kycəjtiriş lazьm. ʙьraq ʙundaj qьlьş ʙilən rəçəni ʙəçəriş ycyn ʙolƣan prəfkəmniꞑ məs'ylijətini kəməjtirməslik lazьm,

d) keləçəkdə ɵzlərniꞑ kəttəligi ʙilən işlərni mystənkəmləşgə jardam qьlmajturƣan aşьqca təşkilatlarƣa jol qojmasdan prəfkəm kəmisijələriniꞑ tyzilişidə, prəfkəmlər toƣrьsьdaƣь nьzamnamaƣa rь'aja qьlьş lazьm.

dajьmьь kəmisijələrdən: 1) ьqtьsadьь, 2) mədənii—maarьf və 3) ilmii kəmisijələr təşkil qьlьş zəryrdir. ʙaşqa kəmisijələrni zəryrijətigə qaraʙ tyzilədi və ular muvaqqat ʙoladьlar,

j) ьqtьsadьь işlərdə prəfkəm toƣrьdan toƣrь mə'myrii xoçalьq vəzifələrni ʙəçərişdən ʙaş tartьşь zəryrdir,

z) prəfkəm ɵzʙek ʙilim jyrti xьzmatcьlar kəllektifiniꞑ jьƣьlьşlarьƣa ɵz vəkillərini juʙarьʙ və ɵziniꞑ məçlis və jьƣьlьşlarьƣa kəllektif vəkillərini caqьrьʙ unьꞑ ʙilən usulьь alaqa ʙaƣlaşь zəryrdir.

kəllektif kəsəвə vəkili tamanьdan mərkəzii ьdara arqalь prəfkəm bilən işlik alaqa qьldьrьşqa tirişilməgənini nəzərgə alьв, вundan keјin вu ahvalnь juqatьşnьn̡ zəryrligini tyşintirilsin.

prəfkəmnin̡ mərkəzii ьdara вilən çanlь alaqasьnь kycəjtiriş maqsad'arь bilən, prəfkəm ez vəkilləri arqalь mərkəzii ьdaranьn̡ вytyn prizidijym məçlislərigə iştirak qьlьşь və mərkəzii ьdaranьn̡ jaşlar ortasьda işləş вojьnca вol turqan keŋəşmələrdə əlвəttə qatnaşьşь zəryrdir.

mərkəzii ьdara ez rəhвərləri arqalь kəmidə ajьqa вir mərtəвədən kəm вolmas şərti вilən prəfkəmgə çanlь rəhвərlik qьlьв turьş zəryrdir.

вuxara ekrygidə 1928-29—ьncь oqutьş jьlьnьn̡ sinəş jəkyni.

myəllim.

вuxara ekrygidə maarьf işləri etkən jьlqa nisвətən, вu jьl əncə taraqqьь qьlqandьr. oquş işlərimizdəgi вə'zi вir kəmciliklərni e'tьвarqa almaqanьmьzda вu jьlqь oqutьş işlərimizdə kəttə jutьqlar вar. əlвəttə вu, вir tamandan qьzьl zьjalьlarnьn̡ çanвazlьqlarь вolsa ikinci tamandan esə xalqnьn̡ maarьfqa əncə jaqьnlaşqanьnь kersətədi.

quvanьrьq raqamlar

вuxara ekrygidə məvçyd məktəвləridə umuman davam qьlqan вalalarьnьn̡ sanь 8,806 nəfər вolьв şundan 1773 nəfəri qьzlardьr. şulardan вirincidən ikinci sinifgə keckənlər erlər 1930 nəfər, qьzlar 238 nəfər, 2—ncidən 3—incigə keckənlər erlər 570 nəfər, qьzlar 59 nəfər, 3—incidən 4—incigə keckənlər 323 tə erlər, 24 nəfər qьzlardьr. umuman вuxara şəhəridən вaşqa qьşlaq məktəвləridə sinifdən sniifgə keckənlər 2 823 kişi вolьв ez sinifidə qalqanlar 2682 nəfərdir.

вuxara şəhəridəgi məktəвlərdə davam qьlqan 2542 nəfər вaladan 2038 nəfəri sinifdən—sinifgə keckgən вolьв 504 nəfəri ez sinifidə qalqandьr.

вu raqamlar gərci maarьf çəвhəmizdəgi jutьqlarnь anьqlasa, həm lekin 49 prəsent вalalarnьn̡ ez sinifləridə qalьşlarь, əlвəttə kəttə kəmciliklərimizdən sanaladь. вalalarnьn̡ 49 prəsənti ez sinifləridə qalьşlarqa вir munca səвəвlər вardьr; məsələn: myəllimlərnin̡ təçriвəsizlikləri, keв çajlarda saвaqlarnьn myəjjən вir usul və prəgirəmmə вilən вarьlmaslьqь və keв ginə myəllimlərnin̡ ez vəzifələrigə—ezlərini məs'yl sanamaslьqlarьdьr. keв myəllimlər hec qandaj вir prəgirəmmə вilən işləməsdən ezinin̡ istəgənicə işləgənləri həm вardьr. məsələn: ramьtan rajon myəllimi rəçəв ja'quвьf, maarьf tərəfidən juвarьlqan „gos" prəgirəmməsini hatta acьв həm kerməgən.

вə'zi məktəвlərdə kəmplekis sistemi вilən dərs alьв вarьlqan caqda, prəgirəmməni hər jernin̡ ez şarajitigə qaraв, вelməsdən, вəlki вytyn məvzy'lərdən cetgə cьqьв вalalarnьn̡ mijəsini ətələ qьlьв qojqanlar.

kəsəl ahvallar

oquş jьlьnьn̡ davamьda, oqutucьlarьmьz iki myhim məs'ələgə çydə вoş qaraqanlar. вirincidən вalalarnьn̡ məktəвlərgə davam qьlmaslьqlarь dьr. gərci, ekryg maarьf şy'вəsi вu haqda keв ginə farmanlar, вujruqlar juвarqan вolsa, həm вuna hec вir oqutucь dьqqat qьlmaqandьr. şunьn̡ nəticəsidə вu jьlqь tekşirişdə, вalalarnьn̡ 40 prəsənti məktəвlərgə davam qьmaqanlьqlarь kerindi. вuna qarşь oqutucьlar tamanьdan kerilgən caralar kezgə kerinərlik eməsdir.

qara kel rajon jəni вazar qьşlaq məktəвidə qajd qьlьnqan вalalar 32 tə вolьв davam qьlqanlar 8 tədir. вu вir məktəвnin̡ mьsalь вaşqa məktəвlərnin̡ əksərijəti həm şunьn̡ kəвidir. qьsqa qьlьв əjtkəndə, umuman oqutucьlarьmьz, вalalarnь məktəв tevərəgigə çəlв qьlьş jolьda çydə az işləgənlər. вu вarada unlarnьn̡ işləri qanaatlanarlьq eməsdir.

ikinci məs'ələ вolsa, qaвul məs'ələsidir. umumьj ma'lumatlarqa qaraqanda, вu jьlqь oquş jьlьda umuman məktəвlərimizdə 15 prəsent cet ynsyrlərnin̡ вalalarь davam qьlqan (вuxara şəhəridən вaşqa вuxarada şyвhəsiz вu raqam jənə вir necə qat kətəriladi) вьraq вu raqam qat'ь eməs. вu jьlqь şora sajlavlarьda, huquqdan məhrym вolqanlarqa nisвətən keв вolьşь lazьm. tekşiriş pəlləsidə, вə'zi вir məktəвlərdə 50 prəsentgəcə cet ynsyrlərnin̡ вalalarь kiriв qalqanlьqlarь anьqlandь. вu esə əlвəttə myəllimlərimiznin̡ sinfii kyrəş işlərigə əhəmijət вerməslikləri və sijasьь tyşincələrinin̡ kəmligidir. məsələn: qara kel rajonьdaqь məktəвlərnin̡ вarcasьda faqatqьna 13 nəfər jallanma вatraqnьn̡ вalasь oqur ekən. вu raqamnь kəttə вir rajon ycyn qanaatlanьrlьq, deв вoladьmь? əlвəttə joq. şunьn̡ ycyn keləçək oquş jьlьda вu məs'ələgə ajrьm dьqqat və e'tьвar qьlьş rajon maarьf və oqutucьlarьmьzьnьn̡ myhim vəzifələridir.

maarьf şy'вəsidə qandaj kəmciiklər вoldь

вuxara əkryg maarьf şy'вəsinin, oquş jьlь aldьdan tajjargərcilik işlərini kənildəgidəj alьв вarmaqanlьqь, oquş qurallarьnь əz vaqtьda jetkiziв вermasligi... oquş işlarigə zərвə вerdi.

kəв vaqt maarьf ycyn вilgilangən aqcalar fajdasьz вoş qala вergən. məsələn: qьçduvan rajon maarьf şy'вəsi oquş qurallarь ycyn tasdьq вolqan 3 miŋ somdan hec вir ьstьfadə qьlmaqan.

вundan вaşqa maarьf şy'вəsiniŋ məktəвlər ystidən rəhвərligi ydə вoş вolqan. maarьf tərəfidən вaraturqan rəhвər kəв vaqt rajon mərkəz dəgi məktəвlər вilən işlərini вitiriв uzaq qьşlaqlarqa вarmasdan qajta вaşlaqanlar.

вu ahval uzaq qьşlaqlardaqь məktəвləriniŋ kəmy-kystlərini вitirişgə ьmkanijət вermagən.

çansьz myəssəsə

вuxara əkryg mьqjasьdaqь məktəвlərgə rəhвərlik qьlьş ycyn вirtə meted-usul вьjurasь tyzilgəndir. вu вьjura haqьda вiz, faqat qьna şunь qьna əjtəmiz, ki вunda şu jьl 4—5 kişi ajlьqxor вolьв olturqan вolsalar, həm вir caqalьq iş qьlmaqanlar. şuŋa kərə вu meted вьjuranь japtьrьş lazьm jaki tyzyk jolqa qojьş kerək.

вydçətdən natoqrь fajdalanьş

maarf ycyn taxsьs etilgən sərmajalardan natoqrь fajdalanьş işləri davam qьladь. rajonlarda maarьf вydçətigə hər kim xoçajьnlьq qьla вerədi. məsələn: qara kəl ьçraqomь вir xьzmatcь saqlaв, unьŋ maaşьnь xat—savad qurslarьnьŋ hьsaвьdan вeriв turqan. вunьŋ kəвi əz вaşьmcalьqlarqa xatьma вeriş kerək.

jutьqlarьmьz kəttə

əkrygimizdə mehnətkəş ammanьŋ вalalarьnь tərвijələş, maarьfьmьznьŋ kəвrək ammaqa jaqьnlaşьв вarьşь kəttə jutьqlarьmьzdan sanalsa kerək.

ətkən jьl əkrygimizdə davam qьlьв turqan 250 tə əski dinii məktəвlərdan, вu jьl вittə həm qalmaqan, ular ornьqa şora məktəвləriniŋ təşkil вolьşь jutьqlarьmьz ycyn canlь şahьd вola aladь. вu əlвəttə mehnətkəş ammanьŋ şora mədənijəti taman jaqьnlaşьв keləjatqanьnь kərsətədi..

s/в qurslarь qandaj natiçələr вərdi

вuxara əkrygidə savadsьzlьqnь вitiriş çəвhəsidə 1927-28—inci oquş jьllarьqa qaraqanda 1928-29—ьncь oquş jьlь ortasьda kəttə fərqlar muşahьda qьlьnadь. вunьŋ ycyn вu jьlda s/в qurslarьnьŋ 33 prəsəntgəcə əskənini kərsətiş kifajə вolsa kerək.

1928-29—ьncь oquş jьlь ycyn acьlqan umuman s/в qurslarь 303 tə вolьв şundan 17 təsi cələ savadlar ycyndir. вu qurslarda davam qьlьв oquqanlar 8,109 kişi вolьв şundan 914 nəfəri xatьn qьzlardandьr. вu oqucьlardan fьrqa a'za'arь 956, kəmsəməllər 1183 tə вolьв qalqanlar sajuz a'zalarь və ujuşmaqan xalqdandьr. ьçtьmaьь jaqlarьqa kelgəndə: işcilər 1 017, вatraqlar 1,678, dehqanlar 3,879 tə вolьв qalqanlarь hynərmənd və xьzmatcьlardan ьвarat.

oquş jьlьnьŋ davamьda kəsəвələr sajuzьnьŋ e'tьвarsьz qaraşь natiçəsidə, sajuz a'zalarь çydə kəm davam qьldьlar. hatta şundaj vaqtlar həm вoldь, ki, kəsəвələr ycyn maxsus qьlьв acьlqan qurslarda 8—9 dən artьq kişidən davam qьlmadь.

maarьf şy'вəsiniŋ parvasьzlьqь natiçəsidə qurslar əz vaqtьda oquş qurallarь вilən tə'min qьlьnmadь. şunьŋ natiçəsidə вə'zi qurslar əz vaqtьdan 2—3 aj kecikiв həm acьldь.

gərci şundaj kəmciliklər vaqь' вolqan вolsa həm tekşirişlər qurslarьnьŋ jaxşь natiçə вərgənini acьq kersətdi. məsələn: вu jьl həligi qurslardan umuman savadlьq вolьв cьqqanlar erlər 4,034 nəfər xatьn—qьzlar 559 nəfərdir. вu esə вizgə kəttə quvanarlьq raqamlardьr.

Telegram adress:

@turkiston_kutubxonasi

rəsmij

maarьf malьja və mehnət xalq kəmisərlikləri həm ɵzʙekistan kəsəʙə sajuzlarь şorasьnьŋ dəstyri.

„ьʙtьdaьь və jyksəltilgən tip ьçtьmaьь tərʙijə məktəʙlərinin oqutƣucьlarьƣa vaqt-vaqt xьzmat haqьnь artdьrьʙ turьş toƣrьsьda“ ɵz. ь. ş. çymhyrijjətiniŋ mərkəzii ьçrajjə qomьtasь həm xalq kəmisərləri şorasь tamanьdan 1928 jьl 11-nci avƣustda сьqarьlƣan qararьnь tətʙьq qьlьş haqьda.

ьçtьmaьь tərʙijə məktəʙləriniŋ oqutucьlarьƣa vaqt-vaqt xьzmat haqьnь artdьrьʙ turьş toƣrьsьda 1928 jьl 11-nci avƣustda ɵz. ь. ş. çymhyrijjətiniŋ mərkəzii ьçrajja qomьtasь həm xalq kəmisərləri şorasь tamanьdan сьqarьlƣan qararnьŋ 8-inci istətijəsi asasda ʙu qararnь əməlgə aşьrƣanda maarьf, malьja və mehnət xalq kəmisərlikləri həm ɵzʙekistan kəsəʙə sajuzlarь qujьda kɵrsətilgəncə hərəkət qьlьşnь təklif etədilər:

1—vaqt-vaqt xьzmat haqьƣa ystəmə alьş huquqь ʙilən fajda'anadьlar: qьş aq və şəhərlərdəgi həmmə ьçtьmaьь tərʙijə məktəʙləriniŋ oqutucьlarь həm ʙa'a'ar yjləri, ahlaq tyzətiş yjləri tə'lim—tərʙijə texnikəmləri aldьda və transportda ʙolƣan məhəllii həm dəvlət ʙydçətidən tə'min qьlьnadьrƣan məktəʙlərniŋ oqutucьlarь.

eskərtmə: məktəʙdə işləgənləri halda jarьm na'aqa a'adьƣan oqutucьlar, ʙaşqa oqutucьlar ʙilən ʙəraʙər ystəmə xьzmat haqь a'ьşƣa haqlьdьrlar.

2—ʙydçət jyzəsidən maaş aladurƣan oqutucьƣa vaqt-vaqt ʙeriləmdurƣan ystəmə сьqьmnьŋ mьqdarьnь hьsaʙ'aş ycyn ʙu qararnьŋ 2-nci istətijəsigə muvafьq ьstaznьŋ juqarь ʙolьşьƣa qaraʙ oqutucьlar 4 gryppəgə bɵlinədilər: tola ʙeş jьl və undan aşьq 10 jьlƣaca ьstazь ʙolƣan oqutucьlar ʙirinci gyryppəgə, tola on jьl və undan aşьq jьlƣaca ьstazь ʙolƣanlar ikinci gyryppəgə, 15 jьl və undan aşьq 20 jьlƣaca ьstazlarь ʙolƣanlar 3-inci gyryppəgə, 20 jьl və undan aşьq ьstazlarь ʙolƣanlar 4-inci gyryppəgə kirədilər.

eskərtmə: tə'lim-tərʙijə işidəgi ьstaz hər jьlnьŋ ʙirinci ɵktəʙrigə hьsaʙlanadь.

3—ьstaz hьsaʙlanƣanda saʙьq ministir, xalq məktəʙləridə, qatnaʙ oqujturƣan məktəʙlərdə, qatnaʙ oqujturƣan ʙutxana məktəʙləridə, şəhər ь tьdaь məktəʙləridə və juqarь ьʙtьdaьь məktəʙləridə, gimnazijə, rьjalnьь, ʙavda məktəʙləridəgi həmmə xьzmat kəttələr məktəʙləridə, ьhtьsasьь ʙilim məktəʙləridə, texnikəmlərdə, alьь oquş jurtlarьda və ʙaşqa xьl oquş jurtlarьdaƣь xьzmat həm hьsaʙƣa alьnadь. ʙu çajlarda ьnqьlaʙ dəvridə həm ьnqьlaʙdan soŋƣь dəvirdəgi xьzmat ʙəraʙər ʙolьʙ tola ɵzləriniŋ pragirəmməlari və tipləri ʙojьnca tyʙən, orta həm alьь oquş jurtlarьƣa munasьʙ kişilər kerək; ʙunlarnьŋ qandaj sərmaja hьsaʙьƣa tə'min qьlьnƣanlьqlarь, jaki tə'min qьlьnьşlarь e'tьʙarƣa alьnmajdь. saʙьq ruhanьь və hərʙii məktəʙlərdə umumьь ma'lumatdan dərs ʙergən vaqt oqutucьnьŋ asasьь xьzmatь qol işi ɵrgətiş əşylə, muzьqa, rəsim həm çьsmanьь tərʙijədən dərs ʙeriş ʙolsa, ʙu həm ьstazƣa hьsaʙlanadь. çələ savadlьlar həm s/ʙ məktəʙləridə s/ʙ pynkitləridə oqutьş və jəkkə, girypponi ɵrgətiş tərtiʙləridəgi işlər daьmьь olaraq ʙytyn oquş jьlь icidə ʙarƣanda ƣьna tə'lim-tərʙijəvii iş ьstazьƣa kirədi.

eskərtmə: sinif nazьrlarь, və sinif xadьmlarь ləvazimidəgi xьzmat, din dərsləri hərʙii ьntьzamlar ɵrgətis, oqutucь namzədi syfəti ʙilən ьnqьlaʙƣaca jəkşənʙə məktəʙləridə xьzmat qьlьş tə'lim-tərʙijəvii iş ьstazь hьsaʙьƣa alьnmajdь.

4—qujьda kɵrsətilgən tərtiʙdə tə'lim-tərʙijəvii işdən toxtalьş vaqtь, tə'lim-tərʙijəvii iş ьştazьƣa hьsaʙlanadь:

a) qьzьl qoşun səfidə, flotda xьzmat qьlƣan vaqt, həm ьnqьlaʙƣaca ʙolƣan əskər səfigə caqrьş və səfərʙərlik ʙojьnca hərʙii xьzmat qьlƣan vaqt.

ʙ) sajlanьʙ şora həm kəsəʙə myəssəsələridə ləvazimdə turƣan vaqt.

v) şora maarьf myəssəsələriniŋ ьdara və tə'lim-tərʙijəvii işləridə ʙolƣan vaqtь (texniciski işlərdə ʙolƣan vaqtь eməs).

g) tə'lim-tərʙijəvii oquş jurtlarьda və ilmii myəssəsələrdə ʙolƣan vaqtь (ɵz ьhtьsasьda namzəd syfətidə işləş), əgər ul myəssəsələrgə kirgəngə qadar və undan soŋra toppa toƣrь tə'lim-tərʙijəvii işdə davam qьlsa.

eskərtmə: „g“ maddasьda əjtilgən tə'lim-tərʙijəvii oquş jurtlarьnьŋ sanaƣь xalq maarьf kəmisərligi tamanьdan ʙilgilənədi (rujxat ʙu dəstyrgə elava qьlьndь).

d) ьnqьlaʙƣaca sьjasьь işlər ycyn qamaqxanada, ʙədərƣədə ʙolƣan vaqtь;

j) işsiz qalqan vaqtь, qacan, kim oqutucь mehnət myəssəsələrinin hьsaвьda вolsa, həm ьçtьmaьь sьqurta tərtiвidə jardam alsa.

5—oqutucьlьq lavazimidə işləgənligi hyççət bilən tasdьqlanьşь lazьm. ilgəri vaqtda xьzmatьnь kərsətəturgan rujxatlar; xьzmat qьlqanlьqь toqrьsьda şora həm ьnqьlaвqaca maarьf və oquş jurtları dan вerilgən şahadatnamalər, kəsəвə təşkilatlarьnьn şahadatnamaları xьzmat ystəməsi alьşьqa huquqь вolqan oqutucь işləgən jerdə əzlərinin işləri вojьnca mə'lym вolqan kəsəвə sajuzь a'zalarьdan en kəmi iki kişinin guvah вerişləri ьstazni kərsətədigən hyççət вola aladьlar. вu dəstyrnin 4-inci maddasьqa muvafьq iş ьstazьqa hьsaвlanturqan işdən toxtalqan vaqt həm tə'lim-tərвijəvii işlər tə'kidləngən tərtiвdə tasdьq qьlьnadь.

6—juqarьda əjtilgən hyççətlər asasьda xalq maarьf kəmisərligi (dəvlət вydçətidəgi myəssəsələrdə işləgycilər toqrьsьda), maarьf şy'вələri (məhəllii вydçətdə вolqan myəssəsələrdə işləgycilər toqrьsьda) və transport maarьf şy'вələri ularnьn вydçətidə вolqan ьçtьmaьь tərвijə məktəвləridə həmmə oqutucьlarnьn istazь toqrьsьda anьq hьsaвat jyrgizədilər və hər вir jьlьnьn вirinci əktəвrigə oqutucьlarnь ьstazlarьqa qaraв вir gyryppədən ikinci gyryppəgə kecirədilər.

7—qararnьn 4-inci maddasьqa muvafьq oqutucьlarqa ystəmə xьzmat haqь qujьdaqь tərtiвdə kirgiziledi:

1928-29-ьncь jьlda вirinci ystəmə 4-inci gyryppəgə kirgən ьstazlь oqutucьlar, 1929-30 jьldı 3-inci gyryppə, 30-31 jьlda 2-nci gyryppə və 31-32 jьlda вirinci gyryppə ycyn, xьzmat haqьqa ikinci mərtəвə ystəmə, вirinci ystəməni alqandan 3 jьl sonra 3,4 və 2-nci gyryppələr ycyn kirgiziledi. 3-inci ystəmə 2-nci ystəmə xьzmat haqьnь alqandan 3 jьl sonra 3-inci və 4-inci gyryppə ycyn, və 4-inci mərtəвə ystəmə 3-inci ystəmə xьzmat haqьnь alqandan 3 jьl sonra 4-inci gyryppəgə kirgən oqutucьlar ycyn вeriledi. вundan kejin oqutucьlarnьn xьzmat haqьqa ystəmə hər 5 jьl xьzmat qьlqandan sonra, və ьstazь вolqan oqutucьlarnь вu dəstyrnin 6-ncь maddasьqa muvafьq вir gyryppədən 2-nci gyryppəgə keciriş tərtiвidə вoladь.

xьzmat haqьqa ystəmə 4 mərtəвədən aşьq вolьşь mymkin eməs.

8—şora hykyməti vaqtьda məktəвdə en kəmi 5 jьl işləgən oqutucьlar qьna xьzmat haqьqa vaqt-vaqt qoşьladьqan ystəməni alьş ycyn вьran ьstaz gyryppəsigə kiriş huquqь вilən fajdalanadьlar.

eskərtmə: ystəmə, məktəвdə haqьqatan tə'lim-tərвijə işlərini jyrgizədigən oqutucьlarqa qьna вeriledi.

jaqьn jьllarda ystəmə xьzmat haqь alьş tərtiвini qujьdaqь çədvəl вilən kərsətiş mymkin:

ь s t a z

qajsь jьllarda.	5-dən 10 jьlqaca.	10-dan 15 jьlqaca	15-dən 20 jьlqaca.	və undan aşьq.
1928-29	0	0	0	1 ystəmə
1929-30	0	0	1 ystəmə	1 „
1930-31	0	1 ystəmə	1 „	1 „
1931-32	1 ystəmə	1 „	1 „	1 „
1932-33	1 „	1 „	1 „	1 „
1933-34	1 „	1 „	1 „	1 „
1934-35	1 „	1 „	1 „	1 „
1935-36	1 „	1 „	1 „	1 „
1936-37	1 „	1 „	1 „	1 „
1937-38	1 „	1 „	1 „	1 „

9—həmmə tə'lim-tərвijə işini, məsələn: məktəвlərdə вalalarnь oqutьş və tərвijə qьlьş jolьda toqrьdan-toqrь işləş, kəвinetlər ьdara qьlьş məktəв şorasьda sekritərlik etiş və şuna oxşaş вaşqa işlərni qoşqanda alaturqan maaşь şu ьhtьsasdaqь oqutucьqa вilgiləngən xьzmat haqь dərəçəsinin (ьstafka) 75 fajьzьdan kəm maaş almaqan və tegişli ьstazь вolqan oqutucьlar qьna ystəmə alaturqanlar çymləsigə kirgiziledilər, gərci ular вir qanca ьвtьdaьь jaki jyksəltilgən tip ьçtьmaьь tərвijə məktəвləridə işləsələr həm вu ystəməni aladьlar: oqutucьqa вilgiləngən normadan aşьqca iş вerilişi (nəgryzkə) ystəmənin mьqdar və sanьnь artdьrьş ycyn asas вola almajdь.

eskərtmə: mydirlər və ularnьn xьzmat haqь alaturqan orunвasarlarь toqrьdan-toqrь tə'lim-tərвijə işlərini jyrgizgən və ьdara qьlqan ycyn oqutucь maaşnьn 75 fajьzьdan kəm almasalar xьzmat haqьqa vaqt-vaqt вeriləturgan ystəməni alьş huquqь вilən fajdalanadьlar.

eskərtmə 2-nci: ьвtьdaь məktəвdə gyryppə вilən işləş tola nəgryzkəgə kirədi.

eskərtmə 3-inci: ьвtьdaь mektəв oqutucьlarь çymləsigə kirədi: вirinci вasqьc məktəв, 7 və 9 jьllьq məktəвlərnin вirinci tert gyryppə oqutucьlarь və ularnьn prəgirəmmələri вojьnca вirinci вasqьc məktəвlərgə munasьв kelgən вaşqa ьçtьmaьь tərвijə məktəвlərnin oqutucьlarь. jyksəltilgən tip ьçtьmaьь tərвijə məktəвi oqutucьlar çymləsigə kirədi: ikinci вasqьc, 7 və 9 jьllьq məktəвlərnin juqarьqь gyryppələri (5-inci gyryppədən вaşlaв) dehqan jaşlar məktəвləri ьçtьmaьь tərвijə qarmaqьda

вolqan gyryppələrnin oqutucьlarь və ezlərinin prəgirəmmələri вojьnca 2-nci вasqьc məktəв gyryppələrigə munasьв kelədigən əsmyrlər məktəвlərinin oqutucьlarь.

10—ystəmənin mьqdarь oqutucьnьn ma'lumat dərəçəsi və hazьrqь vaqtda işləjdigən məktəвnin tipigə qaraв boladь, ьвtьdaь ьstaz hьsaвlanqan məktəвnin tipi вojьnca вolmajdь.

11—işci вir vaqtda ьвtьdaь məktəвdə həm jyksəltilgən tip məktəвidə işləsə və jyksəltilgən tip məktəвdəgi işi həftəgə 9 saatdan kəm вolmasa, ul vaqtda ystəmənin mьqdarь jyksəltilgən tip məktdвigə qaraв hьsaвlanadь.

12—ularnь tamam qьlqanda ьвtьdaь məktəв oqutucьlarьqa 14 fajьz ystəmə alьş huquqь вerəturgan orta derəçə tə'lim-tərвijəvii oquş jurtlarь symləsigə kirədi: tə'lim-tərвijə texnikemləri, saвьq yciteliski seminərijələr, вutxana məktəвlərigə oqutucьlar tajjarlaş məktəвləri (2-nci siniflik oqutucьlar məktəвləri eməs) ruhanьlar seminərijələri tə'lim-tərвijəvii sinfi вolqan xatьn-qьzlar gimnəzijələri, tə'lim-tətвijəvii sinfi вolqan jeparxijə məktəвləri, вaşqa oquş jyrtlərini вitirgən oqutucьlar ycyn ystəmə, əsasь maaşnьn 12 fa'jьzь mьqdarьda вilgilənədi.

jyksəltilgən tip məktəвləridə 18 fajьz ystəmə alьşqa haqlьdьr: tamam qьlьв alьь ma'lumat alqan, jaki saвьq yciteliski institut вerədigən (вilim jyrti və şuna oxşaş) dərəçədən kəm вolmaqan tə'lim-tərвijədən maxsus ma'lumatqa egə вolqan oqutucьlar.

вaşqa oquş jurtlarьnь вitirgən jyksəltilgən tip məktəв oqucьlarь ycyn ystəmə 14 fajьz mьqdarьda вilgilənədi.

eskərtmə 1-nci: jyksəltilgən tip məktəв oqutucьlarьqa 18 fajьz ystəmə alьş huquqь вerəturgən ьnqьlaвqaca вolqan oquş jurtlarьnьn myfəssəl sanaqь xalq maarьf kəmisərligi tamanьdan вilgilənədi (rujxat вu dəstyrgə ьlava qьlnadь).

13—вьran oquş jurtьnьn qursьda ьmtьxan вergən oqutucьlarnьn xьzmat haqьqa vaqt—vaqt вeriləturgən ystəmə alьş huquqlarьnь вilgiləgəndə, ularnь вu oquş jurtьnьn ətkən və вitirgən oqutucьlarqa tenlənədi.

14—vaqt-vaqt вeriləturgən ystəməni tələş ycyn zəryr вolaturqan maвlaqlar tegişli вydçətkə kirgizilişləri kerək; məhəllii вydçət hьsaвьqa tə'min qьlьnaturqan məktəвlərnin oqutucьlarqa vaqt-vaqt вeriləturgan ystəməni tələş ycyn zəryr вolaturqan maвlaqlar ismetə çədvəli (namenklatura) 1 y-qьsьmnьn вirinci maddasь вojьnca tegişli paragraf вilən ətkəzilədi, ezalı və hьsaвda alahьda „j“ letri вilən oqutucьlarqa vaqt-vaqt вeriləturgan ystəmələr kergəziləd.

15—ystəmə, hьzmat haqь tələngən vaqtda вerilədi.

16—oqutucьlarqa vaqt-vaqt вeriləturgan yştəmələrgə qojьlqan tərtiвdə ьçtьmaьь sьqurta və məhəlkəmlər tə'mini ycyn viznəslər hьsaвlanadь

xalq maarьf kəmisərinin orunвasarь (kozьrof).
muvafьqlaşdьrьlqan:
xalq malьja kəmisərligi вilən 1928 -6/xı-raqam 21/31529.
xalq mehnət kəmişərligi вilən 1928—8/xıı-raqam 8/5594.
kəsəвə sajuzlarь şorasь вilən 1928—21/x-raqam 233/208/206.
mərkəzii ьçraqomnьn təşkilat şy'вəsi вilən —1928—29/xıı.

вirinci elava.

vaqt-vaqt вeriləturgən ystəmələr toqrьsьda mərkəzii ьçraьja qomьtasь və xalq kəmisərləri şorasьnьn qararьnь tatвьq qьlьşqa ajьd dəstyrgə.

tə'lim-tərвijəvii oquş jurtlarьnьn rujxatь, qajsьlarьda oqutucьnьn вolqan myddəti ularqa vaqt-vaqt ystəmələr alьş huquqь вeriləturgən ьstazqa hьsaвlanadь: əgər oqutucь вunda вolqanqa qadar və undan sonra toqrьdan—toqrь tərвijəvii işdə davam qьlsa.

1—ьnqьlaв qaca və ьnqьlaвdan sonqь dəvirdə вolqan maxsus tə'lim tərвijəvi imyəssələr.

2—darьlfununlar (fizikə, rьjazьjat və tarьxьь—filalogijə fəkyltetləri).

3—məskəv və leningirəd (saвьq petragrəd) xatьn-qьzlar alьь qurslarь.

4—leningirəddə (s. petrвurq) həm niznidəgi tarьxьь filalogijə institytləri.

5—maarьf institytі.

6—maarьf prəktikə institytі.

II-nci elava.

vaqt-vaqt вeriləturgən ystəmələr toqrьsьda mərkəzii ьçrajja qomьtasь həm xalq maarьf kəmisərləri şorasьnьn qararьnь tatвьq qьlьşqa ajьd dəstyrgə.

ularnь вitiriş jyksəltilgən tip və məktəв oqutucьlarьqa 18 fajьz mьqdarda vaqt-vaqt ystəmələr alьş huquqь вeriləturgən ьnqьlaвqaca вolqan oquş jyrtlarьnь rujxatь.

1—darьlfununlar.

2—məskəv və leningirəd (saвьq pətrəgrəd) xatьn-qьzlar alьь qurslarь.

3—nizni və leningrəddə (s.-petirвurq) tarьxьь-filalogijə institytləri.

4—leningrəd (s.-petirвurq) xatьn-qьzlra tə'lim-tərвijə institytі.

5—oquş əkrygləri aldьdaqь tə'lim-tərʙijə qurslarь.
6—məskəv şelapytin tə'lim-tərʙijə institytí.
7—duxavnь əkədemijələr.
8—savad institytləri.
9—sanaь' nəfisə əkədemijəsi.
10—kənservəterijə.
11—məskəvdə rassamlьq, həjkəltəraşlik və me'marcilik məktəʙi.
12—leningirəd (s.-petirʙurq) işteglis məktəʙi.
13—varşavdaqь cet tillər qursь.
14—məskəvdə istipənivənin cet tillər qursь.
15—məskəvdə ləvrentivənin cet tillər qursь 1915/17-nci jьllarda ʙitirgənlər.
16—orman institytí.
17—palitexnik institytləri.
18—texnalogijə institytləri.
19—məskəv alьь texnikə məktəʙi.
20—məskəvdə temirəzif (petrəf) əkədimijəsi.
21—taq institytí.
22—elektir texnikə institytí.
23—grazdaniski myhəndislər institytí
24—jol myhəndisləri institytí.
25—arxijələgijə institytləri.

ʙundan taşqarь

26—myəllimlər institytləri.
27—məskəvdə istirəginif məktəʙi (ьhtisaslar ʙojьnca).

eskərtmə: cet el darьlfununlarь və cet ellərdə ʙaşqa alьь oquş jurtlarьnь ʙitiriş 18 fajьz mьqdarьda vaqt-vaqt ystəmə alьş huquqьnь ʙerə almajdь.

مۇشتەرىلەرىمىز دىققەتىگە

موشتەرىلەرىمىز ئەدرىس، ئالىشتىرىشنى تەلەب قىلىب ئىدارەگە خات يازغان چاقلارىدا ئېسكى ئەدرىسىنى هەم كورگەزىشلەرى شارتدىر.

جورنالنى مونتەزەم ئالىب تۇرۇش ـ مۇشتەرىلەرىمىزنىڭ ئوز ئەدرىسلەرىنى ئانىق قىلىب يازىشلارىغا باغلىقدىر.

مۇشتەرى تورغان نورۇنىنى ئالىشتىرغان ۋەيا باشقا شەهەرگە كوچكەن چاغدا ئىدارەگە يەڭى ئەدرىسىنى بىلدىرىشى كېرەك..

جورنال ئىدارەسىگە خات يازىب مەعلومات سوراغوچىلار جاۋاب ئۇچۇن 10 تىيىنلىك پوچتە ماركاسى يا 5 تىيىنلىك ئاچىق خات (ئەتكرىتكە) خات ئىچىگە سالىب يوبارسىنلەر. بىراق خاتلارىنىڭ ئوزى هەم ماركالى بولسىن!

ئىدارە

Telegram adress:

@turkiston_kutubxonasi

میرمۇھسىن شېرمەھەممەدوۋ.

ئىنقىلاب يىللىرىنىڭ ئىشى نەتىجىسىدە يېتىشكەن، مەدەنىي ئىش بىلەن مەملىكەتنى مۇداپىئە ئىشىنى بىرگە ئالىپ بارادىغان، ئۆزبېك شورا گېزىتچىلىكىنىڭ بىرىنچى مۇھەررىرى مىر مۇھسىن بىزنى تارك ئەتدى.

ناخاست بىر ئۆلۈم ئىنقىلاب ئەمەلىياتى ئاراسىدا يېتىشكەن، ساغلاملاشقان، ھەر ئىشچىنى ئارامىزدىن كۆتەردى، مەفكۇرە جەمئىيەتدىن يېتىشى، مۇرادەلى، مەھنەتكەش تەبەقەلەرگە يېقىن ۋە بۇ يېقىنلىقدا سەمىمى بولغان مىر مۇھسىن دىن ئاجرالدىق. ۋاقتسىز، ئاجرالدى، بىزدىن مىر مۇھسىن!

مەتبۇئاتسىز، ئىشچى - دېھقان جامائەتچىلىكى، يېڭى تۇغۇلغان ئىشچى - دېھقان مۇخبىرلەر ئارمىيەسى، نىھايەت بىزدە ۋۇجۇدقا كېلمەكتە بولغان يېڭى ئەدەبىياتچىلار ئۈچۈن ئاغىر بىر كۈن! مىر مۇھسىندىن ئاجرالىش — گىرىجدەنلەر ئۆرۈشى ئەسناسىدا تۇغىپ، شورالارنىڭ كۈچەيىشى بىلەن بەرابەر ئىنكىشاف ئەتكەن، ئۆزىدە شورا دەۋرىنىڭ ھەر بىر سەھىفەسىنى ئەكس ئېتدىرگەن بىر شەخسىيەتدىن ئاجرالىش دېمەك ئىدى. بىزنىڭ يېڭى ئەرمىيەگە، يېڭى كۈچگە، مەتبۇئاتقا شۇندايى بىر شەخسىيەت نەمۇنە بولىش كېرەك ئەدى. مىر مۇھسىن شۇندايى بىر نەمۇنە ئىدى بىزگە.

توغرى گەپ، مەتبۇئاتسىز ياشايدى. يېڭى ئەدەبىياتسىز بار. مەتبۇئات ۋە ئەدەبىياتىمىزدە مىر موھسىن بىلەن بىرگە ئىشلەگەن، مىر موھسىندىن ھەم ئىلگەرىراق ئىشلەپ كېلمەكتە بولغان كىمسەلەر بار. ئۇلار ئىشلەگەنلەر، ئىشلەيادۇرلار ھەتتا بەلكى كېلگۈسىدە ھەم ئىشلەمەكچىلەر. بىراق بىز شۇلەرنى كۆرە تۇرۇپ تاغىدا مىر موھسىننىڭ ئۆلىمىنى كەتتە يوقاتىش دېمىز. مىرموھسىننىڭ جايىنى ئالادىغان كىمسەلەر ئازدىر دېپ دەئۋا قىلامىز، قېيغۇرامىز. چۈنكى: مىر موھسىن بىزدەن ئىدى، بىزدە ئىدى، بىز ئۈچۈن ئىشلەر ئىدى. ئەمما ئۇنىڭ ھەم سىڭلەرى چىنەكەم بىزدەن ئېمەسلەر، بىزنىڭ قاتارلارىمىزدا يات بولىپ ئىشلەيدىلەر. نىھايەت بىزنىڭ ئۈچۈن جان كۆيدۈرۈپ ئىشلەمەيدىلەر.

مىر موھسىن شۇ جەھەتدىن قىممەتلى ئىدى بىزگە!

باشلاپ بايغا، مۇللاغا، ئىككى يۈزلى زىيالىگە، قورۇق ۋە بوش مۇئەللىمگە خۇلاسە شورا تۈزۈلىشىگە يارامايدىغان ئەرسەلەرنىڭ بارىسىغا كۈرەش ئاچقان مىر موھسىن ئىدى. مىر موھسىن بىرىنچى مەرتەبە «خۇدالارغا ئىسيان» بايراغىنى كۆتەرگەن، ئۇلۇغ جەھالەتنىڭ دەئۋەتچىسى، نەتىجەچىسى ئۆل ئىدى.

«مەئارىف ۋە ئوقۇتغۇچى» مەئارىفچىلەر نامىدان مىر موھسىننىڭ ۋاقتسىز ئۆلىمىگە تەئزىيە بىلدىرەدى، ۋە ئۇيلايدىكى: كېلەچەكدەگى ئاغىر ۋەزىيفەلەر، مۇھىم ئىشلەر ۋە كەتتە مۇۋەففەقىيەتلەر سارى ئاچىلغان يول مىر موھسىننىڭ ئۆلىمى بىلەن قايغۇرغانلارغا ئېلىك كەتتە تەسەللى بولۇر.

مىر موھسىننىڭ ئۆلىمى بىلەن ۋاھەلەنمەسىن يېڭى كۈچ! بەلكى ئۇنىڭ شەئارى ئۆز قاتارلارىنى ئازالاش مىر موھسىن كەبى ساغلاملاشدىرىش بولسىن.

قوي «بېترەك گېزىتەسى» مىر موھسىن دەۋرىدەگىدەن ھەم ياخشىراق بولىپ چىقسىن. ئېسكىلىك بىلەن كۈرەشىنى ئۆزىنىڭ كەتتە ۋەزىيفەسى قارار بېرمەسىن!

قوي بىزنىڭ «خۇداسىزلەر»مىز فەننى ۋە ئەساسلى يوللار بىلەن مۇبارىزە مەيدانىغا ئاتلانسىنلار. مىر موھسىن كۆتەرىپ چىققان بايراقنى تاغىدا كېكرەك ئاچسىنلار!

قوي بىزنىڭ ئىشچى دېھقان مۇخبىرلەرى مۇبارىزە دەرسلەرىنى ئۆرگەنسىنلەر. مىر موھسىننى ئۆزلەرىگە ھۇسنى مىسال قىلىپ ئىشلەرىدە ئۇنىڭغا ئېرگەشسىنلەر.

بۇلەر — بۇ ئىشلەر مىر موھسىن ئۈچۈن ئېلىك كەتتە ئېسدەلىك بولۇر.

«مەئارىف ۋە ئوقۇتغۇچى» ئىدارەسى»

Өzʙekistan Xalq Maarьf Kəmisərligi

tamanьdan ajda ʙir tapqьr cьqarьlaturƣan ьçtьma'ьj, şьjasьj, tə'lim-tərʙijəvij, ilmij, fənnij və ədəʙij ozʙekcə

Maarьf və oqutquvcь

çurnalь.

Beşinci jьl davamь

№ 7-8

ijjyl—avƣust 1929 j.

Өzʙekistan matʙa'a işciləri trestiniŋ ʙirinci matʙa'asь
Taşkent 1929.

ئوزبېكستان مەركەزى يەڭى ئەلىفبى
قومىتەسى تامانىدان چىقارىلاتورغان

نەفىس ئەدەبى

,,ئەلەنگە‘‘

جورنالى 2 نچى يىل
داۋام قىلماقدا

ئابونە نەرخى:

بر يىلغا 2 سوم
يەرىم يىلغا 1 سوم 10 تىين

جورنالنىڭ 1928 نچى يىلدا چىققان 5-12 نچى سانلارى ئدارەدە بار. 20 تىيندەن حسابلاب
پول يوبارگەنلەرگە ئستەگەن سانلارى يوبارىلەدر

ئەدرىسى:

г. Самарканд, Советская ул., № 39
Редакции „АЛЯНГА“

maarif və oqutƣuçь